

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
CİLT: 10 SAYI: ÖZEL ARALIK 2019

CANKIRI KARATEKIN UNIVERSITY
JOURNAL OF INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
VOLUME: 10 ISSUE: SPECIAL DECEMBER 2019

ISSN: 1309-3738

2019 PROF. DR. FUAT SEZGİN YILI ÖZEL SAYISI

İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Hasan AYRANCI (Rektör/Rector)

Editör / Editor

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Sedat UĞUR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa BALCI (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Doriano CASTALDINI (Modena Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış TAŞ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdulsalam ARVAS (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Doç. Dr. Emre Şahin DÖLARSLAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi)

Dr. Öğretim Üyesi Burçin CANAR (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet DOĞAN (Kırıkkale Üniversitesi)

Dr. Öğretim Üyesi Burak KESKİN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Sedat UĞUR (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Uğur ALTUĞ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Dr. Öğretim Üyesi Murat ÖNER (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Sekreteryä / Secretariat

Lokman UĞURLU

Vedat BULUT

İsmail ŞENOL

Oğuz MERCAN

Yönetim Yeri / Address

Çankırı Karatekin Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

18100 Çankırı-TÜRKİYE

Baskı / Press

Giriş Dijital Baskı Merkezi

www.giriskirtasiye.com

Tel: +90 322 363 21 29

Bu dergide öne sürülen fikirler makale Yazar(lar)ına aittir. Yazım Kuralları ve makale gönderme için:
<http://dergipark.gov.tr/jiss>

İletişim:

sbedergi@karatekin.edu.tr

Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda iki kez (Nisan, Kasım) yayımlanan, EBSCOhost, DRJI, ASOS Index, Arastirmax, Türk Eğitim Endeksi, OAJI, Scientific Indexing Services (SIS) ve Academic Resource Index (ResearchBib) gibi ulusal ve uluslararası endekslerce taranan, uluslararası hakemli bir dergidir.

Thoughts put forward in the journal are of author(s). Guidelines and article submissions are at:
<http://dergipark.gov.tr/jiss>

Contact:

sbedergi@karatekin.edu.tr

Çankırı Karatekin University Journal of Institute of Social Sciences is a biannual (April, November) international refereed journal which is indexed national and international indexes such as EBSCOhost, DRJI, ASOS Index, Arastirmax, Türk Eğitim Endeksi, OAJI, Scientific Indexing Services (SIS) and Academic Resource Index (ResearchBib).

DANIŐMA KURULU / *ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Hasan AYRANCI	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın BAŐBUĐ	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Başaran ÖZTÜRK	NiĐde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Cumhuri ERDEM	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Gülşen ERDEN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Haőim ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail TUNCER	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet BAHAR	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ORAL	Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat CAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ÇEVİK	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer KURTBAĐ	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Yeőim ÖZBEK BAŐTUĐ	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem KUTKAN	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Rüçhan ÖZKILIÇ UZ	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Emine Rüyam KÜÇÜKSÜLEYMANOĐLU	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Sait AKBAŐLI	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Salih Zeki GENÇ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Serpil EROĐLU ÇELEBİ	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sibel KUNDAKÇI	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol DURGUN	İstanbul Gelişim Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THE ISSUE

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faik ANLI	Ankara Üniversitesi
Dr. İbrahim BAŞ	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşiv. Bşk.
Dr. Öğr. Üyesi M. Hanefi BOSTAN	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Recep BÜYÜKTOLU	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Biray ÇAKMAK	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Siddık ÇALIK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necati ÇAVDAR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DEMİR	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DOĞAN	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA	Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖNAL	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan ÖZER	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ÖZKAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim PARLAZ	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Evrim TÜRKÇELİK	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz UNAT	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Salih YILMAZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1-18 GİRİT MUHAREBESİ SONRASI OSMANLI-VENEDİK SINIRI (1671)
OTTOMAN-VENETIAN BORDER AFTER THE CRETAN WAR (1671)
Güner DOĞAN
- 19-44 GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİNDE OSMANLI TÜRKÇESİ'NİN ÖĞRETİMİNİ
YAYGINLAŞTIRMAK İÇİN YAPILAN BAZI ÇALIŞMALAR (1874-1909)
*SOME WORKS CONDUCTED TO SPREAD THE USE OF OTTOMAN TURKISH
IN NON-MUSLIM SCHOOLS (1874-1909)*
Betül KARCI
- 45-59 KÂTİP ÇELEBİ ALGISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER
REFLECTIONS ON THE PERCEPTION OF KÂTİP ÇELEBİ
Serhat KÜÇÜK
- 60-86 TARİHİ İPEK YOLUNUN AÇILMASI VE SONRASINA DAİR SÜREÇTE
İKTİSADİ FAKTÖRLERİN YERİ VE ÖNEMİ
*THE MEANING AND IMPORTANCE OF ECONOMIC FACTORS IN THE
OPENING AND POST-OPENING PROCESS OF THE HISTORICAL SILK ROAD*
İbrahim ONAY
- 87-95 OSMANLILARDAN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNE ÖJENİZME DAİR
İLK METİNLER
*FIRST TEXTS ON EUGENICS FROM OTTOMAN ERA TO EARLY REPUBLICAN
ERA*
İnan KALAYCIOĞULLARI, Batuhan AKGÜNDÜZ
- 96-113 17. YÜZYILDA AVRUPA'DA KURULAN BİLİM AKADEMİLERİ VE
BİLİMSEL GELİŞMELERDEKİ ROLLERİ
*SCIENTIFIC ACADEMIES HAVE FOUNDED IN EUROPE IN THE
SEVENTEENTH CENTURY AND THEIRS ROLES INTO THE SCIENTIFIC
DEVELOPMENT*
Mustafa YILDIRIM
- 114-128 XV. YÜZYILDA VULÇITRİN NAHİYESİ
VULCHTRIN DISTRICT IN FIFTEENTH CENTURY
Hanife ALACA
- 129-152 ATATÜRK DÖNEMİNDE SOYADI KANUNU'NUN ÇANKIRI'DAKİ
YANSIMASI
THE REFLECTION OF SURNAME LAW IN ÇANKIRI IN ATATÜRK'S PERIOD
Mehmet Şah ÖZCAN, İsmet ÜZEN
- 153-172 OSMANLI RESMÎ DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİNDE SİYASET VE HUKUK
BİRLİKTELİĞİ: FATİH SULTAN MEHMET VE MOLLA HÜSREV ÖRNEĞİ
*POLITICAL AND LEGAL UNION IN THE DEVELOPMENT OF OTTOMAN OFFICIAL
THOUGHT: FATİH SULTAN MEHMET AND MOLLA HÜSREV EXAMPLE*
Ahmet DEMİR

FUAT SEZGİN ÖZEL SAYISI ÜZERİNE

Son yıllarda Türk kökenli bilim adamlarının başarılarında hatırı sayılır artış olmuştur. Anlaşıyor ki uygun atmosfer olduğunda bu ülkenin insanları dünyanın gelişmiş ülkelerindeki standartları kolaylıkla yakalayabilecek eserlere imza atacaklardır. Bu bilim adamlarından biri de Fuat Sezgin'dir. Bitlis'ten çıkıp Almanya'da alanında Dünya çapında tanınan bilim tarihçisi daha doğrusu Müslüman bilim adamların tarih boyunca bilime katkılarını ortaya çıkarmaya çalışan bilim tarihçisi olmuştur. 1960 Askeri Darbesi'nin ülkesinden ve çok sevdiği bilimsel araştırmalarından ettiği isimdir. Uzun yıllar sonra onun bilim âlemine katkısı ülkemizde, Cumhurbaşkanlığı genelgesiyle 2019 yılının Fuat Sezgin yılı ilan edilmesiyle karşılığını bulmuştur. Bilim adamına gösterilen saygının ürünü olarak birçok resmi, sivil kurum ve üniversitenin içinde bulunduğu bir bakıma şükran niteliğindeki yayın, konferans, panel, sergi vb faaliyetler Sezgin'in hatrasına ithaf edildi. Bu ithaf kervanına Çankırı Karatekin Üniversitesi'nin akademik birimleri de birçok etkinlikle dâhil olmuştur. Sosyal Bilimler Enstitümüzün dergisinin yaptığı özel sayı da bunlardan biridir.

Fuat Sezgin'in yaptığı araştırmalar İslam Dünyası'nın bilim âlemine yaptığı katkı konusundaki paradigmayı değiştirmiştir. Onun çalışmaları bibliyografik verinin tespiti ve bunların niteliği konusunda yaptığı bütün disiplinlerin yararlanabileceği bibliyografya ile kendini göstermiştir. "Kim var imiş biz yok iken bu âlemde" sorusunda saklı merakın giderilmesi için bibliyografik verinin oluşturduğu zemin araştırmacılar için güvenli bir alan sunar. Bibliyografyanın zenginliği bilimsel, kültürel faaliyetlerle doğru orantılı olarak artar. Bu faaliyetler de ancak "tecessüsün ürkekliğini" dikkate almış ortamlarda ortaya çıkabilir. Kimi zaman "kayıp aydınlanma", "uyanış devirleri" gibi adlandırmalar yaptığımız devirler bu ortamın görüntüleridir. Söz konusu olan İslam-Türk dünyasıyla ilgili dönemlerin ifadesi olduğunda Batı düşüncesinin ürettiği bir kategori olan "Karanlık Ortaçağ" esasında Avrupa ile ilgiliyken Oryantalist görüşün etkisiyle bütün dünyaya teşmil edilmiştir. Özellikle İslam-Türk dünyası bu görüşten yerel aktörlerin kabulünü içeren ideolojik referansların beslediği ön yargıyla daha fazla etkilenmiştir. Tarih ve özellikle bilim tarihi araştırmalarının yetersizliği bu ön yargıyla birleşince İslam devirleri Modern düşüncenin geçmiş paradigmasının yıkıcılığı karşısında unutulmuş bir zamana dönmüştür. Bu zamanın yeniden keşfinde Fuat Sezgin gibi hayatını İslam dönemi eserlere vakfeden âlimlerin titiz çalışmaları hem Türkiye'de hem Batıdaki şarkiyat çalışmalarında yeni bir bakış açısı oluşması ve ufuk açılmasında etkili olmuştur.

Yıllarca nerede ve kim olduğuna dair ancak bilim tarihiyle uğraşan ilgililerin bildiği Sezgin, günümüzde sadece akademik çevrelerin değil, kamuoyunun da adına aşına olduğu popüler bir isim olmuştur. İsmi­nin popülerleşmesi onun çalışmalarını ve bilim tarihindeki yerini layığıyla tespit etmenin önünde engel olmamalıdır. Aksine alana yaptığı katkı ve genelde bilim tarihi, özelde İslam bilim tarihinde açtığı çığır takipçilerinin önünde yol gösterici olarak durmaktadır. El-Nedim, Katip Çelebi, Brockelmann gibi isimlerin bibliyografya geleneğini farklı boyut ve düşünsel birikimiyle Sezgin devam ettirmiştir.

Burada Sezgin'in bu anlamdaki kimliği üzerinde durmak yerine onun bibliyografik veriyle kurduğu ilişkinin alanda çalışmalar yapacaklara sağlıklı bir zemin oluşturduğuna dikkat çekebiliriz. İslam bilim tarihine spekülâtif katkıdan ziyade olguların tespiti üzerinden yaptığı katkı, kitap, kütüphane, bibliyografik ve müracaat eserleri gibi imkanlar konusunda elinde olanı değerlendiremediği gibi olmayanları da ilgililere sunacak imkanı layığıyla yakalamayan Türk-İslam dünyası için olağanüstü imkan sunmaktadır. Kendi ülkesinde garip haline düşüp önüne konulan maddi imkânlar ve özgürlükle yabancı bir ülkede ilmin ve düşüncenin kapılarını herkese açacak çalışmaları onu minnettarlıkla anılacak bir isim yapmıştır.

Prof. Dr. Hasan AYRANCI
Çankırı Karatekin Üniversitesi Rektörü

GİRİT MUHAREBESİ SONRASI OSMANLI-VENEDİK SINIRI (1671)

Güner DOĞAN¹

Öz

Osmanlı Devleti ile Venedikliler arasında 1645 yılında denizde başlayan savaş 1669 yılında imzalanan antlaşma ile son bulmuştur. Savaş dönemi içerisinde her iki devletin karşılaştıkları bir başka nokta ise Bosna taraflarıdır. Osmanlı ordusu her ne kadar denizde başarılı olsa da karada kısmen mağlup olmuş ve savaşın bitmesinden sonra ise her iki güç sınırlarını yeniden tespit etmek için anlaşmışlardır. Sınırların tespiti için görevlendirilen diplomatların raporları oldukça değerli bilgiler içermektedir. Venedik tarafından görevli olan Battista Nani'nin yazdıkları her iki tarafın sınırlarını tespit etmek için nasıl bir tavır içinde olduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Türlü sıkıntılar içerisinde gerçekleştirilen sınırların önemli özelliği her iki devletin sahip olduklarını ortaya koymasındır. Bu görüşmelerin bir başka önemli özelliği de daha evvel yapılan sınır çizimlerinin bir bakıma teyit edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Sınır, Osmanlı, Venedik, Diplomasi.

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gunerdogan@karatekin.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-6746-2128.

Makale gönderilme tarihi: 21 Ekim 2019. Makale kabul tarihi: 28 Kasım 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

**OTTOMAN-VENETIAN BORDER AFTER THE CRETAN WAR
(1671)**

GŰner DOĐAN

Abstract

The war that broke out at sea in 1645 between the Ottoman Empire and the Venetians ended upon a treaty signed in 1669. In wartime, another battlefield where the two countries clashed was around Bosnia. Even though the Ottoman army triumphed at sea, it was somewhat defeated on land, and the two powers agreed to redetermine their borders after the war ended. The reports of the diplomats assigned to determine the borders contain highly valuable information. The writings of Battista Nani who was assigned by Venice explicitly narrate the attitudes of both parties in determining their borders. An important aspect of the determining the borders with much difficulty were that both countries went all in. Another key aspect of these negotiations was that the borders that were previously drawn were confirmed.

Keywords: War, Border, Ottoman, Venice, Diplomacy.

Dalmaçya’da İlk Osmanlı-Venedik Sınırının Oluşması

Osmanlı Devleti ile Venedik arasında, çok küçük bir takım mücadeleleri bir kenara bırakırsak, en temelde yedi ayrı savaş meydana gelmiştir. Daha ilk fetih hareketlerinden itibaren Osmanlı Devleti Bosna toprakları özelinde Venediklilerle sınırdış olmuş, bu sınırdış olma durumu ise çoğu zaman savaşların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bosna toprakları 1463 yılından itibaren Osmanlılar tarafından fethedilmiş ve fethedilen bu topraklar üzerinde bir sancak teşkil edilmiştir. Osmanlı Devleti, bir uç noktası olması bakımından Bosna Sancağına önem vermiş ve ilgili sancağın batıya doğru ilerleme faaliyetlerinde ise sınırları sürekli olarak değiştirmiştir. Yeni fetihlerle hakimiyet altına alınan topraklar öncelikle Bosna Sancağına dahil edilmiş daha sonra bu topraklardan Hersek ve Klis gibi yeni sancaklar oluşturulmuştur (Oruç, 2005: 249-250; Djurdjev, 1992: 297-298). İki ülke ilişkilerinin şekillenmesinde bu sancağın olduğu sınırların ayrı bir önemi vardır. Bilindiği üzere, Osmanlı-Venedik ilişkilerinin seyri çok erken tarihlerde başlamıştır². Hatta Osmanlı beyliğinin tarih sahnesine çıkmasına seksen yıla yakın bir zaman dilimi varken Venedikliler 1220 yılında Selçuk Sultanı Alâeddin Keykubad ile bir anlaşmaya varmışlar, bu anlaşma bir anlamda Doğu Akdeniz’de Venediklilerin gelişimini gösterirken diğer yandan ve en önemlisi Türkler ve Venedikliler arasında ticari ve politik ilişkilerin inşası adına da temel kanıtlardan birisini oluşturmuştur (Martin, 1980: 321-330; Turan, 1990: 39)³. II. Mehmed’in (Fatih) İstanbul’u alması ile tehlikeye giren Türk-İtalyan ilişkileri yine aynı Sultanın onlara sunduğu bir takım haklarla daha ileriye taşınmış ve o tarihlerde başlayan ticari ve diplomatik ilişkiler Venedik’in tarih sahnesinden çekildiği anlaşmaya kadar (*Campo Formio/1797*) farklı yoğunluklarla devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, Venedik ile olan münasebetlerini düzenlerken bazı siyasi antlaşmalarla yani ahidnâmelerle bu ilişkilerin çerçevesini belirleme yoluna gitmiştir. Genellikle savaşlar sonucunda karşılıklı olarak imzalanan akabinde yürürlüğe giren ve sulh antlaşması olarak yorumlanan bu belgeler, iki taraf arasında herhangi bir savaş olmadığı dönemlerde de verilmiş ve her biri tarih içinde bir ad almıştır. Bunun yanı sıra ülkelerin politikalarını ve tutumlarını da yansıtmıştır. 1220 yılında başlayıp 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşmasına kadar geçen süre zarfında da bu tarz anlaşma metinleri,

---

² Bu ilişkilerin elçiler özelinde ve diplomatik çerçevede incelendiği şu iki çalışma oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. Pedani (1994a); Fabris (1992: 154-200).

³ Venediklilerin erken tarihlerde Anadolu coğrafyasında Trabzon Rum İmparatorluğu ile önemli bir anlaşmaya imza attığını da belirtelim. Bu anlaşmanın detayları için bkz. Tzavara (2011-2012: 41-87).

ilişkiler açısından özel bir öneme sahiptir (Şakiroğlu, 1986: 527)⁴. İlgili ahidnâmelerinin içeriğine bakıldığında her birinin birçok mevzuda belirli sınırları çizdiğini görmek mümkündür. Bunlar arasında ticaret ve onun getirdiği bir takım sıkıntıları çözmek ise başrolü işgal etmektedir. İkinci mevzu olarak, bu makalenin kapsamı açısından bakıldığında, fiili olarak sınırlar ve onun nasıl tayin ve tespit edileceği mevzusu gelmektedir.

Osmanlılar ile Venedikliler arasında Balkanlarda karada ve elbette denizlerde hemen her savaş sonrasında ortaya çıkan problemler, sınırların nasıl çizileceği mevzusudur. Bu mevzunun Bosna özelinde komşu olan iki devletin tarihlerinde ayrı bir önemi vardır. Her iki gücün ilk olarak sınırlarını ayrıntılı olarak tespit ettikleri tarih 1573 yılına denk gelmektedir. 1571-1573 yılları arasında savaştan iki güç barış masasına oturduklarında kazanımlarını kâğıda dökmek maksadıyla anlaşmaya varmışlar ve “*iki cânibin ellerinde olan hisârların kadimi sınırları ve karyeleri vire bozulmadan ne vechile zabt oluna gelmiş ise min ba’d gerü ol vechile zabt oluna*” denilerek sınırları tespit etmek maksadıyla *muhaddidlerini* karşılıklı olarak ilgili noktalara göndermişlerdir (Kaçan, 1995: 79). 1571 yılında İnebahtı Deniz Muharebesinde yer alan Venediklilere karşı alınan mağlubiyetin neticesinde 1572 yılında taraflar arasında bir barış antlaşması imzalanmış ve ifade ettiğimiz gibi akabinde Osmanlı Devleti Venedik tarafına bir ahidnâme vererek bu barışı teyit etmiştir. Ardından taraflar arasında yeniden sınır belirleme işlerine girişilecektir. Bu maksatla Bosna Beyine hitaben şöyle bir hüküm gönderilmiştir: “...bundan akdem Venedik beğlerine verilen ahidnâme-i hümayûnumda adavet zamanından evvel Bosna ve Arnavud serhaddinde vaki olan kal’aların sınırları ne vecihle zabt oluna gelmiş ise kuvve-i kahire-i hüsvânem ile feth olunan kal’a ve kastellerin sınuru ol vechile zabt olunub öte cânibin ellerinde kalan kala’nın dahi kadimi sınırlarına dahl olunmama [lıdır]” (BOA, MD. n.22, 420). Bu bakımdan 20 Zilhicce 981 (Aralık 1573) tarihinden evvel İskenderiye beyine, “...ol cânibden yarar adamlar taleb eyleyüb dahi ehl-i vukûf ve mu’temed aleyh kimesneler ile bizzat sınırın üzerine varub kal’a-i mezbûrenin (Badra kalesi ?) hudûd-ı kadimden nereden nereye müntehi olursa kadimi hudûdun tâ’yin ve temyiz eyleyü[n]...”denilerek bir diğer hüküm gönderilmiştir (BOA, MD. n.24, 74 ve 205)⁵. Bölgeyi iyi bilenlerin

⁴ Ahidnâme hakkında genel bir değerlendirme ve giriş için bkz. İnalçık (2000); Kütükoğlu (1988). Osmanlı-Venedik ahidnâmelerinin bilinen sayısı 32’dir. Bunların bir kısmı farklı yazarlar tarafından yayımlanmıştır. Bütün bu ahidnâmelerin bir proje kapsamında Venedik’te Prof. Dr. Gherardo Ortalli tarafından bir külliyat şeklinde yayımlanacağı bilgisini de verelim.

⁵ Venedik’ten *Giacomo Soranzo* ve Osmanlı’dan *Ferhad Paşa’nın* görevli olduğu 1573 yılındaki sınır çizimi sonraki sınır çizimlerinde de sıklıkla referans gösterilecektir. İlgili ahidnâme (7 Mart 1573) özet olarak şöyledir: Venedik balyosu *Marcantonio Barbaro*

tanıklıkları etrafında Osmanlı Devleti ile Venedik arasında sınır bir kere daha kısa zaman içinde teyit edilmiş ve durumun özeti *südde-i saadete 'ilâm edilmiştir* (BOA, MD. n.24, 196 ve 521). Ancak çok geçmeden Venedik Balyos'u çeşitli şikâyetlerini bildirerek var olan sınır hattında kendi taraflarına olan haksız ihlalleri bildirecektir. Buna istinaden Bosna ve Klis Sancak Beylerine verilen hükümle iki taraf arasında sınır işinin "...tekrar görüleb...dergâh-ı mu'allam çavuşlarından baş çavuş vardıkda asla te'hir etmeyüb bizzat kalkub cümleliz cem' olub Venediklünün vekili olan kim ise anın muvacehesinde husus-ı mezbûru tefahhus kılıb göresiz" denilerek sınır hattını "tâ'yin ve temyiz idüb ve yer yer alametler vaz'..." edilmesi emir olunmuştur (BOA, MD. n.24, 196 ve 521). Bu sayede taraflar arasındaki sınır çalışmaları 1573 ve sonrası itibariyle üçüncü tecrübesini de yaşamış olacaktır. Bu tarihten sonra Venedikliler ve Osmanlılar arasında fazla değişiklikler olmasa da sınır mevzusu 1588 ve 1591 yılları arasında iki kere daha müzakere edilmiş ve bölgede yaşayan tecrübeli kişilerin tanıklıklarına dayanarak sınırlar tayin ve tespit edilmiştir⁶.

Venedik Cumhuriyetinin barıştan yana istekli olduğunu ifade eder. Liman dostlara ve düşmanlara açık olacaktır. Sultan Balyos'un ortaya koyduğu şu koşulları kabul eder: Cumhuriyet 1540 tarihli kapitülasyonda karar verilen 300.000 dukayı ödeyecek, Sopoto Kalesi silahlarıyla birlikte teslim edilecek, mevcut ikamet edenler ise serbestçe kaleyi terk edebilecekler. Zante için yıllık ödenecek vergi 1500 duka olacak. Daha evvel izin verilen kapitülasyonlar ve imtiyazlar devam edecek. Kıbrıs için vergi artık ödenmeyecek. **Bosna ve Arnavutluk hududları savaştan evvelki gibi olacak**, savaşın başlangıcında esir düşen tüccarlar ve onların malları serbest bırakılacak, eğer son raddede tüccarların malları kaybolmuş veya satılmış ise değeri onlara teslim edilecek. Sultan, düşmanlarına yardım etmediği sürece Venedik ile imzalanan barışın devam edeceğini bildirir. Bu ahidnâme ve maddeleri farklı yazarlar tarafından farklı açılardan ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmiştir. Bkz. Şakiroğlu (1986); Belin (1876); Hammer-Purgstall (1963). Özet olarak bkz. Pedani (1994). Son olarak bkz. BOA, Mühimme 21, Hüküm 404, s 165-166.

⁶ ASVe, *Provveditori Soprintendenti Alla Camera dei Confini*, Busta: 245, (24 Aprile 1588-7 Aprile 1589) tarihleri arasında Venedik temsilcisi *Alessandro Malipiero* tarafından kaleme alınan *dispaccilerden/mektuplardan* oluşmaktadır ve bu mektuplar tüm sürecin ayrıntılı olarak anlatıldığı metinlerdir. İlgili sınıra Osmanlı belgelerinde daha sonra şu şekilde bir atıf yapılacaktır: "...Arnavutluk'da ve Bosna vilayetlerinde olan yerlerin ba'zı ve cânibin tasarrufuna girüb ve ba'zı Venedik beğlerinin ellerindedir. İki cânibin ellerinde olan hisarların kadimi sinuru ve karyelerini vire bozulmadan ne vechle zabt oluna gelmiş ise min ba'd ol vechle zabt oluna deyu bu bâbda tarafeynden mezbûr vilayetlerinhâkimlerine müceddeden emirler gönderülüb tenbihler olunub ve sâbıkâ Bosna beği olan Ferhad Beğ'e emirler vârid olub Yakamo Soranzo nâm Venedik elçisi muvâcehesinde sınır kat' olunub ve vechle tâ'yin ve tebyin olundu ise vukû' üzere 'amel oluna..." Bkz. BOA, MAD.d., n.6004, 120; 1625 tarihinde verilen diğer bir ahidnâmede belirlenen bu sınırların aynen muhafaza edilmesi şu şekilde cümlelere dökülmüştür: "ve sâbıkâ Bosna Beyi olan Ferhâd Bey'e emirler vârid olup Yakomo Soranzo nâm Venedik elçisi muvâcehesinde sınır kat' olunup ne vechile ta'yin ve tebyin olundu ise vuku'ı üzere amel oluna" bkz. Kaçan (1995).

Girit Muharebesi Sonrası Osmanlı-Venedik Sınırı: Muhaddidler, Müzakereler ve Uzlaşmalar

Osmanlı Devleti 1645 yılına gelindiğinde Venediklilerle hem denizde Girit'te hem de karada Bosna taraflarında çeşitli zaman dilimlerinde farklı mücadeleler içerisine girmişlerdir. Özellikle 1666-7 yılları oldukça önemlidir. Bu yıllar da Osmanlı ordusu hem zaferi hem de mağlubiyeti aynı anda yaşayacaktır. Uzun zamandır kuşattığı Kandiye'den zaferle ayrılan Osmanlı ordusu ilgili yıllarda Bosna taraflarında Venedik'in hâkim olduğu bazı bölgeleri kuşatmasına rağmen alamayacak hatta bazı noktaları da kaybedecektir. Savaşın 1669 yılında nihayete ermesi ile birlikte Osmanlı tarafı Venediklilere oldukça tafsilatlı bir ahidnâme vereceklerdir. 1670 tarihli bu ahidnâmede yer alan bir madde taraflar arasında savaş zamanında bozulan sınırların yeniden tesis edilmesi noktasında şu bilgileri içermektedir: *"Ve iş bu ahidnâme-i hümayûnum ihsân olunduğu tarihten dört ay mürurundan sonra tarafeynden mu'temedun-aleyh birer âdem ta'yin olunup varup Bosna serhaddinin bi-garaz ehl-i vukufları ma'rifetiyle hududun ta'yin ve i'lâmı vaz' olunup ba'del-yevm ol hududa ta'arruz olunmaya..."* (Kaçan, 1995: 123)⁷. Osmanlılar bu ilgili ahidnâmeyi verdikten sonra sınırların yeniden çizilmesi noktasında bölgede hali hazırda görev yapan Bosna Paşası Mahmut'a bu işi tevdi etmişler⁸, Venedikliler ise Battista Nani⁹ ismindeki bir diplomatını görevlendirmişlerdir.

Venedik Senatosu tarafından görevlendirilen Battista Nani, mevkidaşı Osmanlı muhaddidi Mahmut Paşa ile birlikte savaş sonrası ortaya çıkan yeni durumu görüşmek ve değişen sınırları yeniden tespit etmek amacıyla Osmanlı-Venedik hududunun kavuştuğu bir noktada bir araya gelmek için bölgeye 1671 yılının Mayıs ayında ulaşmıştır. İlk mektubunu 8 Mayıs 1671 yılında kaleme alan Nani, Spalato'ya vardığını buranın Bosna'nın kapısı

⁷ Ahidnâmenin tam metni için bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Venedik Ahidnâme Defteri, 16/4.

⁸ Mahmut Paşa sınır çizimlerini tamamlamadan vefat edecek yerine yine Bosna'da Paşa olması için görevlendirilen Hüseyin Paşa geçecektir. Bkz. Archivio di Stato di Venezia (=ASVe), PTM. (Senato Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar) Busta: 485, n.28, (22 Agosto 1671, Spalato) ve n.35, (28 Settembre 1671).

⁹ Osmanlı Venedik sınırlarının tespit edilmesi noktasında Venedik Senatosu tarafından görevlendirilen *Battista Nani*, Girit Savaşının başladığı yıllarda Fransa'da elçi idi, ardından Viyana elçiliğine atanan Nani, bu iki gücün Osmanlı'ya karşı savaşta Venedik'in yanında yer almaları için ciddi mücadeleler verdi. Avrupa'nın önemli başkentlerinde görevler alarak oldukça parlak bir diplomatik geçmişe sahip olan Nani, aynı zamanda Venedik tarihi hakkında eserler de kaleme aldı. Hayatı hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Mayhew (2008: 55-56). Battista Nani'nin yazdığı iki ciltlik *Venedik Tarihi* adlı eserin ikinci cildi 1671 yılında gerçekleşen sınır çizimleri hakkında da özet mahiyette önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Nani (1702: 434-446).

olduğunu ifade edecek; ancak bir takım durumların daha en baştan ruhunu sıkıntıya soktuğunu da sözlerine ekleyecektir (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.1, 8 Maggio 1671). Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, her iki taraf için de bu tarz bir görev türlü zorlukları içerisinde barındıran oldukça sıkıntılı bir sürecin başlaması anlamına gelmektedir. Mevsimsel sıkıntılar, bölgede yaşanan adli olaylar ve en temelde veba gibi salgın hastalıklar bunlar arasında sayılabilir¹⁰. Sınır çizimleri bu bakımdan, arazi temelli bir çalışma olduğu için, temelde muhaddidleri ve elbette yanlarında getirdikleri maiyetlerini zorlayan bir sürecin başlaması anlamına gelmektedir. Bu zorlukları aşmanın türlü yolları vardır; ancak görevliler özelinden düşünüldüğünde zorluklar onlar için şikâyet edilecek ve ilgili görevlerini aksatacak bir unsur olmamış tam aksine Venedikli diplomatlar için Senatolarına “yaranmanın” ve yeni bir göreve atanmanın aracı, Osmanlı diplomatları için “devletin onurunu korumak” adına başarıyla bitirilmesi gereken bir vesile olmuştur. Bu iş ise her bakımdan iki diplomat için de kendilerini göstermenin en önemli yollarından birisi olacaktır.

2 Haziran 1671 tarihinde Bosna Paşası ve bölgede görev yapan Kadı ile birlikte sınır noktasına gelmişler ve Nani'ye göre her ikisi de ayrıntılı gözlemler gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı görevlilerinin ilk olarak ziyaret ettikleri yerler arasında Dalmaçya'da Bosna hududunda yer alan *Zemonico*, *Nadin*, *Vrana* ve *Scardona*¹¹ bölgeleri gelmektedir. 150 kişilik bir ekiple gözlemlerini gerçekleştiren Bosna Paşası Mahmut'un bu çok sayıdaki kişiyle bölgede incelemelerde bulunması elbette türlü sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Nani'ye göre, Osmanlı maiyeti *Salona*'dan ayrıldığında bölgede yaşayan köylü derin bir nefes almış ve sonrasında bayram dahi etmişlerdi¹². Osmanlı sınır görevlilerinin kalabalık bir maiyetle bölgede incelemelerde bulunmalarının bazı sebepleri vardı. Bize göre en önemlisi, hata yapma riskini azaltmaktır. Sınırların nereden geçtiği konusunda çok fazla harita ve teknik araç kullanma noktasında gelişmelerin yeter seviyede olmadığını göz önüne alırsak hata yapmanın yüksek olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu bakımdan bölgede yaşayan tecrübeli kişilerin görüşleri ve farklı kişilerin savaş öncesi ve sonrası değişen koşullara yönelik fikirleri değerli hale gelmektedir. Nani'nin şaşkınlıkla tespit ettiği bu rakam Osmanlı tarafı için öyle şaşılacak bir durum da değildi. Hatta Karlofça (1699) ve Pasarofça

---

¹⁰ Battista Nani'nin 25 Mayıs 1671 tarihinde kaleme aldığı mektubunun içeriği Bosna ve Sarayda yaşanan veba salgını hakkındadır: “Pervenuti avvisi à questo mag.to di Sanita, che in Serraglio e nella Bosnia siano corsi accidenti di peste”. Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.4, (25 Maggio 1671, Spalato)

¹¹ Sınır hattında yer alan bu yerlerin isimleri ekte yer alan haritalarda görülebilir.

¹² “La mattina seguente partirono tutti, lasciando vuota *Salona* et il paese con gran respiro, et giubilo di questi habitanti” Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.5, (2 Giugno 1671, Spalato).

(1718) Antlaşmaları sonrasında yaşanan yeni sınır çizimlerinde de benzer uygulamaları görmemiz Osmanlı diplomatlarının 1671 yılında oluşturdukları bu “alışkanlığı” aynen devam ettirdiklerini göstermektedir¹³. İşte bu noktada taraflar arasında ilk tartışmanın da başladığını görüyoruz. Battista Nani, sınırların tespit edilmesi noktasında elde var olan belgelerin önemini ifade ediyor diğer yandan karşılıklı komisyonların bu işleri masa başında halledebileceğini söylüyordu. Ancak Mahmut Paşa bu görüşe karşı çıkmış, işlerin böyle olmayacağını kısacası biri konuşurken diğerinin yazmasının doğruyu ortaya çıkarmayacağını ifade etmiştir. Böylece, Bosna Paşası karşılıklı olarak arazi üzerinde adım adım keşif yapmanın önemini daha en baştan vurgulamıştır. (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.6, 11 Giugno 1671). Anlaşılan o ki Venedik tarafı, her ne kadar belgelere yansımaya da, bu görüşe itiraz edememiş ve 17 Haziran 1671 tarihinde sınır çizimlerine başlanılacak mekânın *Cliuno* olmasına karşılıklı olarak karar verilmiştir. Bu maksatla Battista Nani, Mahmut Paşa’ya bir mektup kaleme almış ve ilgili mektupta en çok *quiete* kavramını vurgulamıştır. Savaşın son bulduğu bu dönemde huzur ve sükûnet anlamına gelen bu kavram şüphesiz bölge özelinde ve elbette karşılıklı ilişkilerde en çok aranan ve arzu edilen bir noktadır. (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.9, 17 Giugno 1671).

Karşılıklı olarak arazi temelinde tespitlerin yapılacağı konusu anlaşma ile sonuçlandıktan sonra bir başka sıkıntı da savaş sonrası inşa edilen bazı yerlerin yıkılması mevzusu olacaktır. Örneğin *Macarsca* kulesinin yıkılması için tartışmalar yaşanmış ancak bu durumun bölgede yaşayanlar arasında ciddi kargaşalara yol açacağı düşünülerek işin sonraya bırakılması planlanmıştır. (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.10, 17 Giugno 1671). Bu önemli konuda erken karar almanın çeşitli sorunları ortaya çıkaracağı hususunu gündeme getirince taraflar bu sefer savaş sırasında yapılıp yıkılan ve artık kimsenin yaşamadığı yerlerin tespitini yapma yoluna gitmiştir. Sekiz farklı yeri tespit eden muhaddidler buraların akıbetini ise sonraya bırakacaklardır¹⁴. Nani’ye göre buraları bir an evvel “şenlendirmek” oldukça önemlidir. Venedik Senatosuna yönelik olarak dile getirdiği “kim güçlü ise, o daha fazla hakka sahiptir” sözü, yani bir anlamda güçlü olmanın yolunun bölgede daha fazla yere sahip olmaktan geçtiği gerçeği, bölge coğrafyası ve

---

¹³ Osmanlılar ve Venedikliler arasında Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları sonrası sınırların nasıl çizildiği noktasında ayrıntılı bilgiler için bkz. Doğan (2017).

¹⁴ Bu noktalar şöyledir: Obroazo, Zemonico, Islam, Nadin, Carin, Vrana, Dervis ve Scardano. Bu bölgelerin buldukları yerler hakkında şu çalışmaya bakılabilir: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2006).

yaşanılan savaşlar düşünüldüğünde oldukça önemli bir tespiti içerisinde barındırmaktadır (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.11, 23 Giugno 1671).

Genel olarak bakıldığında taraflar arasında ilk karşılaşmanın kısmen masa başında yapıldığını söylemek mümkündür. Savaş öncesi ve sonrası yaşanan değişimleri önceden masada müzakere ile tespit etmek daha sonra yapılacak olan arazi keşfini nispeten kolaylaştırmıştır. Bu bakımdan Venedik tarafının elinde bulundurdukları hüccet, bir diğer ifade ile feyz aldıkları belge önem taşımaktadır. Nani'nin ifadesine göre 1576 tarihli hüccet son derece önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu hüccet bir bakıma şu an yapılan sınır çizimlerini de oldukça kolaylaştıracaktır¹⁵. Makalenin başında zikrettiğimiz bu belge 1571-1573 yılları arasındaki Osmanlı-Venedik savaşından sonra gerçekleşen sınır çizimlerini ihtiva eden belgedir. Bu çalışmayı Osmanlı tarafından gerçekleştiren muhaddid Ferhad Paşa'dır. İtalyancasının elinde olduğunu söyleyen Nani, hüccetin tarihini 1576 olarak vermektedir (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.12, 23 Giugno 1671). Nani'nin sınır çizimlerinde en büyük ısrarı yapılacak olan işin daha evvel yapılmış olan iş gibi olması gerektiğidir. Hatta Nani'nin kaleme aldığı belgelerin geneli okunduğunda ortaya çıkan sonuç, hiçbir eyleme girmeden mevcut sınırların aynen korunmasının doğru olacağına yönelik ifadeleri olacaktır. Ancak her ne kadar Venedik tarafı daha evvel olduğu gibi şimdi de benzer şekilde masa başında bu işin halledilmesine yönelik söylemlerini tekrarlarsa da Osmanlı tarafı “görmenin” önemini her daim tekrar etmekten geri kalmayacaktır. Bu bakımdan henüz taraflar arasında bir karar alınamayacak mektuplaşmalar ve bazı zamanlar karşılıklı hediyeleşmelerle zaman geçmeye devam edecektir. Nani'ye göre Mahmut Paşa'dan gelen mektupların içeriği son derece “medeni ifadelerle” doludur. Ancak Mahmut Paşa'nın lafi sürekli dolandırması bir süre sonra Nani'yi kızdıracak ve Paşa'ya yönelik olarak mektuplarında “ne yer ne de zaman ifadelerinin” olmadığını söyleyerek bir bakıma “oyalandıklarına” yönelik serzenişi de dile getirecektir (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.15, 21 Luglio 1671). Ancak anlaşılan bazı gelişmeler Nani'nin bu erken serzenişini haksız çıkaracak ve Nani'nin tercümanı ve aynı zamanda çoğu durumda Paşa ile olan bağlantısını sağlayan Tarsia¹⁶, Osmanlı tarafı ile *Kliuno*'da gerçekleşen ilk görüşmelerin müjdesini verecektir. Burada aslına bakılırsa Nani'nin en temelde korkusu kış ayının

---

¹⁵ “che haveva anche fatto trovare le scritture gia' accordate da *Ferat* con soggetto grande della repp.ca per lo stabilimento de' confini e che con queste si potevano facilitare le cose” Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.11, (3 Giugno 1671, Spalato).

¹⁶ Battista Nani'nin yanında ona yardım eden iki tercümanı vardır. Bunlardan birisi Tarsia diğeri Peroni'dir. Nani'ye göre Peroni Türkçeyi konuşuyor ancak tercüme yapamıyor. Tarsia ise Türkçeyi hem konuşuyor hem de çok net olarak yazıp okuyabiliyordu. Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.16, (21 Luglio 1671, Spalato).

gelmesi ve işin uzaması olasılığıdır. Bu korkusunda pek de haksız olduğunu söylemek yanıltıcı olur. Osmanlılar ve Venedikliler arasında daha sonra yapılacak olan sınır çizimlerinde (Karlofça ve Pasarofça sonrası) tarafların her bir görüşmesinin iki yıl gibi uzun bir zaman diliminde nihayete erdiğini söylersek bu gerçekliği dile getirmiş oluruz¹⁷.

Zamanın hızla geçmesi Venedik tarafında kaygıları oldukça arttırsa da Osmanlı tarafı bu “diplomatik oyundan” ve işi zamana bırakma tavrından oldukça memnun gözükmektedir. Bir keresinde Battista Nani’nin Paşa için, niyetinin çok belirsiz olduğu yönündeki kızgınlığı ve 28 Temmuz 1671 tarihinde Mahmut Paşa’nın görüşmek istemesine yönelik birkaç ifadesine Battista Nani’nin tereddütsüz hemen hazır olduğunu bildirerek buluşmayı kabul etmesi bu ifademizi doğrulamaktadır¹⁸. Battista Nani’nin görüşmeyi kabul etmesi ile birlikte her iki taraf *Islan*’da bir araya gelmişlerdir. Bu bir araya geliş Mahmut Paşa’nın devletin ihtişamını ve askerinin gücünü göstermesi bakımından da fırsat olmuştur. Nani’ye göre ilk buluşmaya gelen Osmanlı askerinin sayısı iki bin kadardır, bunlar hilal şeklinde ve düzen içinde dizilmişler ve oldukça ihtişamlı gözükmekteydiler (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.18, 28 Luglio 1671).

Her iki muhaddid ve onların yanlarında bulundurdıkları geniş maiyetleri ilk müzakerelerini yapmaya başladıklarında, Osmanlı muhaddidi daha evvel olduğu gibi mevcut ısrarını görüşmelerinin ilk anından itibaren yinelemiş, her iki ülkenin Bosna özelinde yaptıkları Ferhad Paşa sınırının tekrar tespit edilmesinin gerekliliğinde ısrarcı olmuştur. Bu ısrarı Venedik tarafı da, her ne kadar daha evvel kısmen karşı çıksa da, kabul etmiş ancak Mahmut Paşa her ne olursa olsun Sultanın dile getirdiği bir ifadenin kendileri için önemli olduğunu ayrıca vurgulamak gereğini hissetmiştir. Ona göre Sultan şunu söylemişti: “Venedik’ten ne bir karış toprak isteriz, ne de onlara bir karış toprağımızı bırakırız¹⁹”. Uyarı mahiyetindeki bu ifadeden sonra Battista Nani’nin üç madde altında sıraladığı cümleler görüşmelerin ne kadar çetin geçeceğini haber verir niteliktedir. Nani’ye göre savaş sırasında bazı bölgeler var ki Osmanlı askeri tarafından yağma edilmiştir; ancak yine ona göre yağma demek bölgeye sahip olmak anlamına gelmemektedir²⁰.

¹⁷ İlgili iki sınır çizimleri hakkında bkz. dipnot 13.

¹⁸ “continuando pero’ il Bassa’ sempre piu’ oscuro nelle sue intentioni” ve “...io accettai prontamente”. Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.18, (28 Luglio 1671, Dalle padiglioni sotto Islan).

¹⁹ “disse, che il gran signore non voleva un palmo di quello della Repubblica, ma’ era risolut.mo di non lasciar un palmo del suo...” Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.18, (28 Luglio 1671, Dalle padiglioni sotto Islan).

²⁰ “...perche le scorrerie non’ acquistano diminio” Ibid.

Dolayısıyla, eğer yağmayı Osmanlı tarafı sahip olmak olarak anlarsa konuşmanın manası kalmayacaktır. Burada yağma olarak kullanılan *scorrieria* eylemi Osmanlı askeri açısından oldukça önemlidir. Ordu sefere çıktığında Bosna sınırında herhangi bir Venedik kalesi kuşatılacaksa ilk yapılan eylem genellikle akın ve yağma anlamlarına gelen *scorrieria*'dır. 1645-1669 yılları arasında Bosna sınırlarında Venediklilerle yapılan mücadelelerin hemen her birinin başlangıcında bu eylemin olmasını bir bakıma Osmanlı fetih yöntemi olarak da sayabiliriz²¹.

Taraflar arasında yüz yüze gerçekleşen ve yaklaşık olarak bir buçuk saat süren ilk oturumun sonlanmasına yakın Osmanlı tarafının var olan eski sınırların yeniden tespit edilmesi gerekliliğine yönelik ısrarı Venedik tarafında az da olsa kızgınlığa sebep olacaktır. Nani, böylesine bir eylemin uzun zamanlar alacağını ve arazinin sıkıntılı olmasından ötürü türlü zorluklar çekeceklerini bildirmiştir. Ancak deyim yerinde ise her iki tarafın inatlaşmaları bu ilk görüşmeye bir bakıma damga vurmuştur. Mahmut Paşa ertesi sabah güneş doğar doğmaz at sırtında keşfe başlayacaklarını son söz olarak söylemiş, istemese bile Battista Nani bunu kabul etmek zorunda kalmıştır²². Aslına bakılırsa Nani'nin daha evvel çizilen sınırları yeniden tespit etmek yönünde gelişen görüşe itiraz etmesinin nedeni şuydu: Her iki tarafın savaştan sonra ele geçirdikleri yerlerin isimleri değiştirilmiştir ve bunları var olan hüccetlerle bulmak oldukça zorlaşmıştı. Hatta Nani'ye göre Osmanlıların elinde olan hüccete hiç güvenilmezdi; çünkü birçok köyün ismi Türkçe'ye yanlış aktarılmıştı ve bu durum türlü karışıklıkları beraberinde getirecekti²³. Venedik tarafı bu tarz sıkıntıları her daim dile getirmiş olsa da Osmanlı tarafı görüşünde ısrarcı olacak ve taraflar vakit geçirmeden arazide keşiflere başlayacaktır. Nani, bu keşifler sırasında vakit kaybını önlemek adına acele ettiğini ancak Osmanlı tarafının evvelden yazılan belgelere takıldıklarını söyleyecek hatta bir defasında sinirlendiğini ve Paşa'ya yönelik olarak "bırakın eskiden yazılanları önemli olan pratiktir" cümlelerini sarf ettiğini dile getirecektir. Hatta Ferhad Paşa'nın 1576 yılında nihayete erdirdiği sınır çizim işinin bölge bölge tespitlerle ilerlediğini ve tespit edilen yerlere bir takım işaretler konulduğunu bildirecektir. Kısacası var olan bölge

²¹ Bu tarz örnekler için savaş zamanı bölgede görev yapan Venedikli Provveditor (Venedik Devleti'nin sivil memurlarıdır. Daha ziyade merkez dışında kalan bölgelerin idaresinden sorumluydular) Caterino Cornaro'nun evrakına bakılabilir. ASVe, *PTM.*, Busta: 329 ve 330. Dosyaların içerisindeki evraklar 1665 ve 1666 tarihlerinde kaleme alınmıştır.

²² ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.18, (28 Luglio 1671, Dalle padiglioni sotto Islan).

²³ "che questo cozetto...perche i nomi delle ville sono cosi mal espressi in Turco e' hanno causato confusione estreme, perche non si trovano in estere..." "..." Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.19, (Il Primo Agosto 1671, Dalle padiglioni sotto Islan). Nani, aynı belgede, Osmanlıların elinde bulundurdıkları hüccetin tek bir kopyasının bölgede yaşayan bir Naib'in elinde olduğunu da ifade etmiştir.

adları değişmiştir eylem ise asıl takip edilmesi gereken nokta olmuştur. Bu tarz uygulamaya yönelik görüş ayrılıkları yaşansa da her iki tarafı sıkıntıya sokan durum zamanın hızla ilerlemesi olacaktır. Bu bakımdan yapılacak olan tespitlerin vakit geçirmeden gerçekleşmesi ortak kaygı olarak kalmaktadır. Bu kaygı her ne kadar taraflar arasında gerginliklere yol açsa da kimi zaman karşılıklı hediyeleşmelerle kaygı ortamı yerini anlayışa bırakacaktır²⁴.

Her iki tarafın at üzerinde, geniş bir katılımı ve ellerinde hüccetlerle gerçekleştirdikleri bu zorlu eylem yavaş yavaş ilerleme kaydetmeye başlamıştır. Ancak zorluklar her daim devam etmiştir. Nani'ye göre bir noktanın tespiti için on saat at üstünde, sıcak altında kaldıklarını ve çok yorulduklarını Venedik Senato'suna hayıflanarak bildirecektir²⁵. Venedik muhaddidi bu hayıflanmaları çok sıklıkla dile getirirse de onu en çok kaygılandıran husus çok başkadır. Belgelerde devamlı olarak geçen "rompendo il negotio" (görüşmelerin bitmesi, kesintiye uğraması) ifadesi Nani'nin Bosna Paşa'sına yönelik olarak güvensizliğini yansıtmaktadır. Ancak Venedik muhaddidinin bu olumsuz duygularını hafifleten iki durum vardır. Birincisi karşılıklı hediyeleşmeler iken; diğeri Osmanlı tarihine dair paşanın maiyetinde bulunan bazı kişilerden dinlediği hikâyelerdir. Bu ikincisinin onu son derece mutlu ettiğini söylemek gerekir. Tarih hakkında kitaplar yazan Nani'nin Osmanlı tarihine dair bir şeyler duyması onun ayrıca dikkatini çekmiş olması kaçınılmazdır (ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.21, 10 Agosto 1671).

Mutluluk ve mutsuzlukla yani iki ayrı uç nokta ile sınır çizimlerine devam edilirken *Verpoglie*'ye geldiği sırada bu noktanın kimde kalacağı sorusu ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Her iki taraf ta uzun müzakereler yapılmasına rağmen netice alınamamış ve durumun tespiti için Mahmut Paşa İstanbul'a yazmanın doğru olacağı sonucuna varmıştır (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.23, 11 Agosto 1671). Her ne kadar Paşa, İstanbul'a sormanın sorunlu işi çözeceğini düşünse de aslında bu daha sıkıntılı durumlara yol açacaktır. En temel sıkıntı İstanbul'dan yanıtın gelmesinin gecikmesidir ki öyle de olmuştur²⁶. Zaman içinde başka sorunlar çıksa da yine İstanbul'a sorulması kararlaştırılmış ve karşılıklı müzakereler kısmen devam etmiştir. Bunlar devam ederken elbette Venedik tarafının en çok üzerinde durduğu konu;

---

²⁴ Sınır çizimlerinde alınan ve verilen hediyeler hakkında şu numaralı belgelere bakılabilir: ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.9, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 34, 35, 37, 40, 41 ve 42.

²⁵ ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.19, (Il Primo Agosto 1671, Dalle padiglioni sotto Islan) ve diğer benzer bir örnek için bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.21, (10 Agosto 1671, Scardona)

²⁶ "che se si convenisse scriver alla porta, et aspettar le risposte". Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.25, (15 Agosto 1671, Rebaich).

çözülemeden meseleler tekrar bir savaşa sebebiyet verir mi sorusudur. Battista Nani, bu ufak meselelerin savaşa yol açacağına inanmadığını belirterek bir bakıma Venediklileri rahatlatan bir cümle kurmuştur (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.27, 21 Agosto 1671). Ancak her ne kadar Venedik tarafı ya da diğer bir ifadeyle siyasilere ve askerleri yeni bir savaş beklemezken en büyük sıkıntıyı ve korkuyu bölge halkı yaşamıştır. Nani'ye göre sınır bölgelerinde yaşayan halkın Bosna Paşa'sının bu kadar yakınlarında olmasına dair duydukları korku, şüphesiz haklı bir korkudur ve onlar arasında ciddi sıkıntılara sebebiyet vermektedir (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.27, 21 Agosto 1671). Ancak Battista Nani için bu tarz sıkıntıları ortadan kaldıracak ve yeni sorunları doğuracak bir diğer mesele Paşa'nın ölümü ile olacaktır. Bosna Paşası Mahmut'un ani vefatı²⁷ bütün işlerin kalması anlamına gelmektedir. Elbette yaklaşan kış ayının etkisi ve çok daha evvel vuku bulan bir olay, yani Mekke'de Osmanlı tebaası ve görevlilerine olan saldırının İstanbul'daki tek gündem olması gibi olumsuz haberler var olan kötü durumu daha da ağırlaştıracaktır (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.31, 8 Settembre 1671). Osmanlı tarafında yaşanan bu sıkıntılar elbette sınırların tespitini durduracak ve yeni paşa bölgeye gelene kadar işler bir bakıma atıl kalacaktır. Her ne kadar böylesine bir beklenti oluşsa da durum pek de böyle olmamış yeni paşaya görev tevdi edilene kadar Hersek Paşasının işleri yürütmesine karar verilmiştir. Hersek Paşası Mustafa göreve başlar başlamaz Nani'ye kısa bir mektup kaleme alacak ve bu muhtasar mektubunda üç kere barışın öneminden bahsedecektir. Bir bakıma Venedik tarafının içini rahatlatan ilgili mektup aynı zamanda sınır çizimlerine dair işlerin aksamayacağına dair umutları da artırmıştır (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.29, 24 Agosto 1671). Süreye dair umutların çok uzun süreli olduğunu da söylemek zor gözüküyor. Kısa zaman içinde Hersek Paşasının bir karar almak yönündeki isteksizliği hatta yazılan bazı mektuplara cevap dahi vermemesi²⁸ Nani'nin gözünden kaçmayacak ve artık sürenin uzayacağına dair umutsuzluğu bir anlamda karamsarlığa dönüşecektir. Bir keresinde ifade ettiği; "bu sınır tartışmaları her zaman uzun ve karışık kalacak" ifadesi bu umutsuzluğun bir yansıması olarak okunabilir. Müzakerelerin türlü sıkıntılarla uzaması, ilk karın bölgeye düşmesiyle mevsimin kışa dönmesi ve en önemlisi vebanın da ara ara ortaya çıkması gibi olumsuz durumlar Venedik tarafındaki tabloyu daha sorunlu bir hale getirecektir (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.30, Il Primo Settembre 1671).

²⁷ Bosna Paşasının vefatına yönelik Nani'ye göre üç ihtimal vardır: 1-Ağır bir grip durumu, 2-Paşa'nın yediği her herhangi bir yemekten dolayı boğulmuş olması 3-Diğer kazalar. Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.28, (22 Agosto 1671, Scardona).

²⁸ "Bassa d'Erzegovina non' ha data risposta..." Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.31, (8 Settembre 1671, Spalato).

Paşanın vefatından yaklaşık bir ay geçmesine rağmen bölgede herhangi bir gelişme yaşanmamış olması her ne kadar Venediklileri bu işin olmayacağına dair umutsuzluklarını artırsa da Defterdar Mehmed Efendi'den gelen bir haber bütün bu tabloyu değiştirecektir. Habere göre yeni paşaya görev tevdi edilmiş ve hatta yola bile çıkmıştır. Bu mektubun henüz gelmesinin akabinde gerçekten de yeni Bosna Paşasının işe başladığı görülmüş, paşanın taraflar arasında sınır işinin bir an evvel neticelenmesi gerektiği yönündeki emri Battista Nani'yi oldukça mutlu etmişti. Paşanın bu ilk emrinden sonra yaptığı birinci eylem ise yanında bulunan adam sayısını düşürmek olmuştur. Büyük bir ihtimalle hareket kabiliyetini artırmak isteyen Paşa, işin bir an evvel hallolması için de farklı uygulamaları hayata geçirmek istemekteydi (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.34, 23 Settembre 1671). Yeni Bosna Paşası Hüseyin'e vakit kaybetmeden bir mektup gönderen Nani, amaçlarının kapitülasyonları takip etmek ve bölgede huzuru sağlamak olduğunu ifade etmiştir²⁹. Ancak bu iyi niyetli cümleler elbette bazı gerçeklikleri örtmektedir. En temelde Battista Nani'nin bazı bölgeler için yüz yıldan daha uzun süre bizdedir ifadesini kullanması ve buna istinaden yine bizde kalmalıdır demesi yeni paşayı sınırlendirecek ve paşa haklı olarak eski çizimlere ve uygulamalara bakalım diyecektir (ASVe, *PTM.*, Busta:485, n.36, 10 Ottobre 1671). Bu karşılıklı istekler neticesinde araya iki hafta gibi uzun bir süre girmiş ve taraflar, yine tekrar etmek gerekirse, kötü giden hava şartlarının etkisi ve elbette yeni bir muharebenin tedirginliği ile işi nihayete erdirmek için anlaşmışlardır. 1500 kişilik oldukça kalabalık bir grupta bir araya gelen taraflar evvelki sınır çizimlerine bakmışlar ve ardından mevcut sınırları, vefat eden Bosna Paşası Mahmut'un da işaret ettiği noktaları dikkate alarak, tayin ve tespit etmişlerdir³⁰. Aslına bakılırsa Osmanlı tarafı bir ara işleri tekrar sürüncemede bırakmak için İstanbul'a yazmanın önemli olduğunu dile getirmiş olsa da bu işi eyleme dökmemiştir.

Sonuç

Uzun süren müzakereler, olumsuz iklim koşulları, hastalıklar, ölümler gibi farklı sebeplerle kısmen görüşmelerin kesintiye uğraması eşliğinde devam eden Osmanlı-Venedik sınır çizimleri böylelikle son bulmuştur. 1671 yılında taraflar arasında Dalmaçya'da Bosna özelinde oluşturulan sınır daha evvel tayin edilen Ferhad Paşa sınırının bir bakıma yeniden gözden geçirilip

---

²⁹ “che ben eseguita la capitulatione di pace, habbia dai sudditi d'ambe le parti da' godersi la desiderata tranquillita” Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.35, (28 Settembre 1671, Spalato).

³⁰ “posso finalmente rappresentare alla Serenita Vostra terminato il negotio de' confini tanto inviluppato e molesto e gratie a' Dio nel modo migliore” Bkz. ASVe, *PTM.*, Busta: 485, n.37, (25 Ottobre 1671, Clissa).

hayata geçirilmesi ile oluşmuştur (Pedani, 2002: 45)³¹. Bundan sonraki tarihlerde taraflar arasında iki sınır çizimi daha yaşanacak ve o çizimlerde ise yeni atanan muhaddidlerin işleri iki yıl gibi çok uzun süre devam edecektir; ancak en nihayetinde savaşlarda kazanılan ve kaybedilen noktalar bir şekilde kâğıda dökülecektir. Osmanlı Devleti açısından Venedikliler ile 1671 yılında bir anlamda karada yani Bosna’da kaybedilen savaşın sonrasında belirlenen bu yeni sınırın anlamı yeni yapılacak olan savaşlara bir bakıma zemin de hazırlamıştır. 1573-1671 yılları arasında karada Venediklilere karşı kısmen kaybeden Osmanlı ordusunun 1684 yılındaki hedefi Venediklilerin elinden bütün Dalmaçya kıyılarının tamamını almak olacaktır. Ancak 1684-1699 yılları arasında bunu başaramayan Osmanlılar, aynı hedefe bu kez 1714-1718 yılında tekrar ulaşmak için mücadele edecekler ancak yine daha evvel olduğu gibi benzer sonuçlar ile karşılaşacaklardır. Osmanlılar için bu üç savaşın sınırlar temelinde kesin özeti kaybedilen topraklar ve gerileyen bir sınır hattıdır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Archivio di Stato di Venezia (=ASVe), PTM. (Senato Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar)

ASVe, PTM., Busta: 245, (24 Aprile 1588 – 7 Aprile 1589) .

ASVe, PTM., Busta: 329 ve 330.

ASVe, PTM., Busta: 485, n.4, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 31, 34, 35, 36, 37, 40, 41 ve 42.

Biblioteca Museo Correr, Venezia Correr, Misc.LXXVIII, n.2652.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA)

BOA, MAD.d., n.6004, Hüküm 120.

BOA, Mühimme n.21, Hüküm 404; n.22, Hüküm 420; n.24, Hüküm 74, 196, 205 ve 521

BOA, Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Venedik Ahidnâme Defteri, 16/4.

---

³¹ Sınır Temessükünün İtalyanca nüshası için bkz. Biblioteca Museo Correr, Misc.LXXVIII, n.2652. Başlık şöyledir: Traduzione di segno Imperiale concesso per la conclusionone de confini fatta tra’ Cusseim Passa’ di Bossina commissario del Gran Signore et l’Imo, et Sig.r Battista Nani Cav.e Provv.e commissario della Serenissima Rep.ca di Venetia.

Araştırmalar ve Yayınlanmış Kaynaklar

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2006). *91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrir Defterleri (926-939/1520-1533)*, Ankara.
- Belin, M. (1876). Relations Diplomatiques de la République de Venise avec la Turquie. *Journal Asiatique*, Novembre-December, VII. Seri, ss.381-424.
- Doğan, G. (2017). *Venedikli ile Dahi Sulh Oluna: 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik İlişkileri*, İstanbul.
- Djurdjev, B. (1992). Bosna-Hersek, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt:6, ss.297-305, İstanbul.
- Fabris, A. (1992), From Adrianople to Costantinople: Venetian-Ottoman Diplomatic Missions, 1360-1453. *Mediterranean Historical Review*, vol.7, n.2, ss.154-200.
- Hammer-Purgstall, J.F. (1963). *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol.9, Pesth.
- Heywood, C. (2014). *Atlas of Southeast Europe: 1521-1699*. Leiden-Boston.
- İnalçık, İ. (2000). İmtiyâzât. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt:5, ss.38-40, İstanbul.
- Kaçan, M. (1995). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. (1988). Ahidnâme. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt:1, ss.536-540, İstanbul.
- Martin, M.E. (1980). The Venetian-Seljuk Treaty of 1220. *English Historical Review*, vol.XLV, ss.321-330.
- Mayhew, T. (2008). *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*. Roma.
- Nani, B. (1702). *Histoire de la République de Venise*, Tome: II, Amsterdam.
- Oruç, H. (2005). 15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı, *OTAM*, cilt:18, sayı:18, ss.249-271.
- Pedani, M.P. (1994a). *In Nome Del Gran Signore: Inviati Ottomani a Venezia Dalla Caduta di Costantinopoli Alla Guerra di Candia*, Deputazione Editrice, Venezia.

G. DOĞAN

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences
Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 1-18 (Atıf için/To cite).

Pedani, M.P. (1994b). *I "Documenti Turchi" Dell'Archivio Di Stato di Venezia*, Ministero per i beni culturali e ambientali Ufficio centrale per i beni archivistici, Roma.

Pedani, M.P. (2002). *Dalla Frontiera Al Confine, Venezia*.

Pitcher, D.E. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* (çev. B. Tırnakçı). İstanbul.

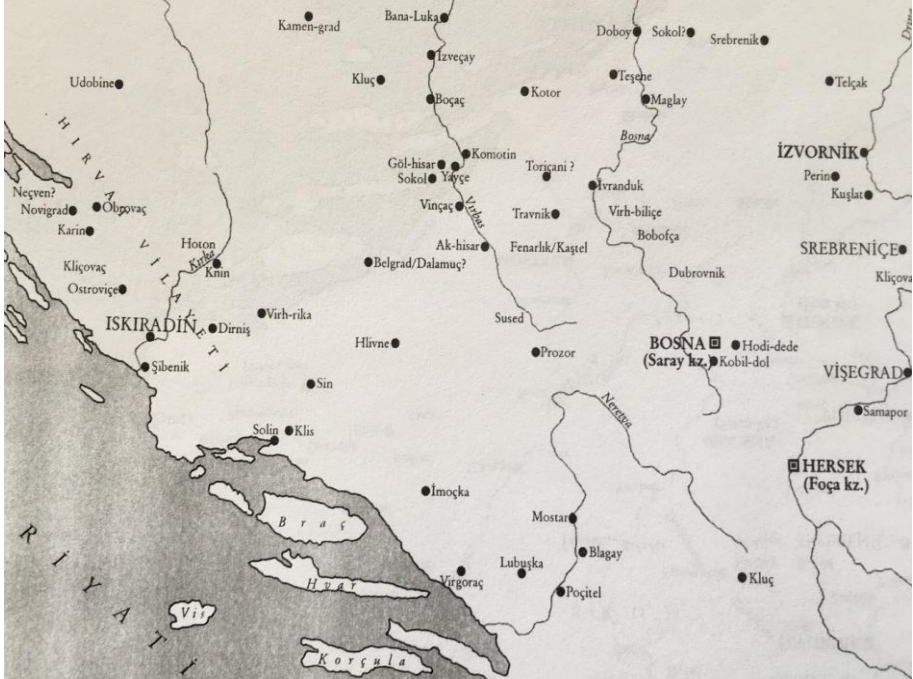
Şakiroğlu, H. M. (1986). II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne Verdiği 1567 ve 1573 tarihli Ahidnâmeler. *Erdem*, cilt:II/5, ss.527-553.

Turan, Ş. (2000). *Türk-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara.

Tzavara, T. (2011-2012). I Trattati Commerciali Tra Venezia e L'Impero di Trebisonda, 1319-1396. *Thesaurisma*, 41/42, ss.41-87.

Ekler

Ek 1. Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları

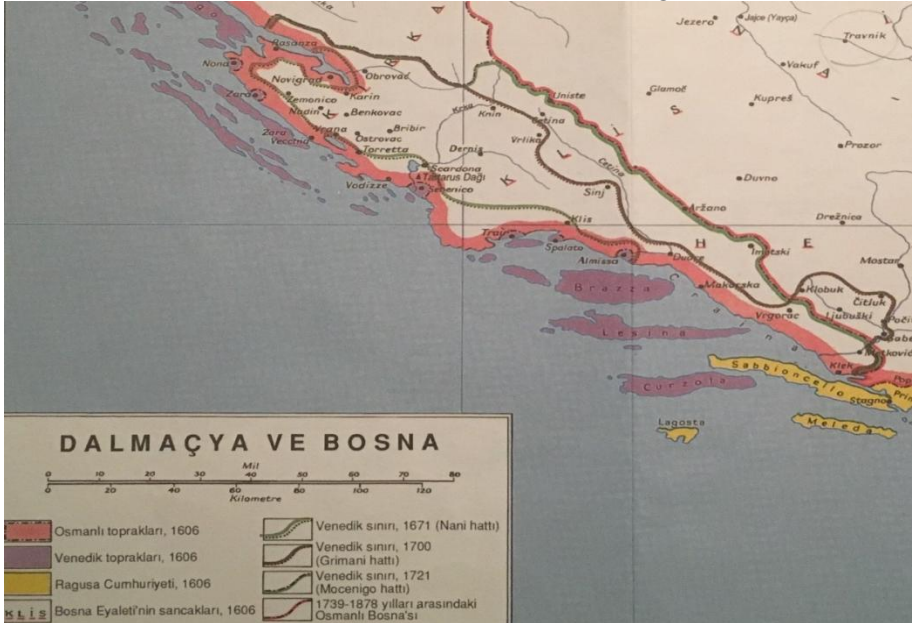
Kaynak: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2006).

Ek 2. Dalmalya'da Venedik Hâkimiyeti

Kaynak: Heywood (2014).

Ek 3. Osmanlı-Venedik Sınırının Zaman İçinde Değişen Görünümü

Kaynak: Pitcher (1999).

GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİNDE OSMANLI TÜRKÇESİ'NİN ÖĞRETİMİNİ YAYGINLAŞTIRMAK İÇİN YAPILAN BAZI ÇALIŞMALAR (1874-1909)

Betül KARCI¹

Öz

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü bir nüfus yapısına sahipti. Devlet ile gayrimüslim topluluklar arasındaki ilişkiler temeli Fatih Sultan Mehmet döneminde atılan “*Millet Sistemine*” bağlı olarak tesis edilmiş ve uzun yıllar sağlıklı bir şekilde devam etmişti. 19. yüzyılın başından itibaren başlayan ve yabancı devletlerin müdahaleleriyle artış gösteren azınlık isyanları bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önemli toprak kayıpları yaşamasına neden oldu. Gayrimüslim tebaayı devlete bağlı tutabilmek adına Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi önemli adımlar atan Osmanlı Devleti bir “*Osmanlı kimliği*” oluşturma çabasının yanı sıra toplumsal ilişkileri kolaylaştırma, devlet dairelerindeki işlerin kolay ilerlemesini sağlama, gayrimüslim tebaanın devlet dairelerinde iş bulabilmesini kolaylaştırma ve gayrimüslim mekteplerini denetlenme adına Osmanlı Türkçesi'nin öğretimini teşvik etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi ve ekonomik şartlar, Osmanlı kimliği oluşturma çabalarında, ulaşılmak istenilen hedeflerin gerisinde kalınmasına neden olmuştur. Çalışmamızın amacı Osmanlı Türkçesi'nin kullanımını yaygınlaştırmak adına, özellikle II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında, gerek Osmanlı Devleti tarafından planlanan gerekse de gayrimüslim tebaanın istekleri doğrultusunda ortaya çıkan bazı çalışmalar hakkında bilgi vermektir. Bu çalışmalar arasında Osmanlı Türkçesi'nin gayrimüslim mekteplerinde zorunlu hale getirilmesi, gayrimüslim mekteplerine Osmanlı Türkçesi muallimleri tayin edilmesi, Osmanlı Türkçesi dersinde başarı gösteren gayrimüslim öğrencilerin ödüllendirilmesi bulunmaktadır. Çalışmamızda ayrıca Osmanlı Türkçesi'nin kullanımını yaygınlaştırmayı amaçlayan, gayrimüslimler tarafından kurulan veya kurulması tasarlanan iki cemiyet hakkında da bilgi verilmektedir. Çalışmamızın temel kaynağı Osmanlı Arşivi'nin çeşitli tasniflerinden temin ettiğimiz belgelerdir. Bununla birlikte konumuza ilişkin bazı telif ve tetkik eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Türkçesi, Balkanlar, Eğitim, II. Abdülhamid.

---

¹ Dr., b.d.karci@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-7702-4540.

Makale gönderilme tarihi: 24 Ekim 2019. Makale kabul tarihi: 30 Kasım 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

SOME WORKS CONDUCTED TO SPREAD THE USE OF OTTOMAN TURKISH IN NON-MUSLIM SCHOOLS (1874-1909)

Betül KARCI

Abstract

Ottoman Empire had a multilingual, multi-religious and multicultural population structure in the last quarter of the 19th century. The relations between the state and non-Muslim communities were established with the “*Nation System*” established during the reign of Mehmed the Conqueror and were maintained healthily for many years. Minority rebellions, which started from the beginning of the 19th century and increased due the interventions of foreign states, caused the Ottoman Empire to suffer significant land losses in this century. Ottoman Empire took significant steps like the Tanzimat and Edict of Gülhane in order to keep the non-Muslim people connected to the state, and encouraged the use of Ottoman Turkish in order to make an effort to create an “*Ottoman identity*”, ease social relations, ensure easy progress of works in government agencies, ease the employment of non-Muslim people in government agencies and inspect non-Muslim schools. However, the political and economic conditions made Ottoman Empire fall behind the targeted objectives. The aim of our study is to provide information about some works which were planned by the Ottoman Empire especially during the reign of Abdulhamid II in order to spread the use of Ottoman Empire, were created in accordance with requests of the non-Muslim people and also aimed to spread the use of Ottoman Turkish. These works include making Ottoman Turkish courses compulsory in non-Muslim schools, assigning Ottoman Turkish teachers to non-Muslim schools, and rewarding non-Muslim students who are successful in Ottoman Turkish courses. It also aims to provide information about the two societies established or planned to be established by non-Muslims in order to spread Ottoman Turkish. The main sources of our study are the documents we obtained from various classifications of the Ottoman Archives. In addition, we used certain copyrights and audit works related to our subject.

Keywords: Ottoman Turkish, Balkans, Education, Abdulhamid II.

Giriş

Osmanlı Türkçesi tabiri bilim çevrelerinde esas olarak Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde konuşulan ve 1928 yılına kadar Arap harfleri temelli bir alfabe ile yazıya geçirilen Türkçeyi ifade etmek için kullanılmıştır (Develi, 2009: 9). Osmanlı Türkçesi'ne ilim adamlarımız tarafından "*Tarihi Türkiye Türkçesi*" denilmesine rağmen söyleniş kolaylığı nedeniyle olsa gerek Osmanlıca adı yerleşmiştir. Osmanlıca da kendi arasında kronolojik esaslara göre 3 grupta sınıflandırılmıştır. Bunlar 11. yüzyıldan 15. yüzyılın sonuna kadar kullanılan "*Eski Osmanlıca*", 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılan "*Klasik Osmanlıca*" ve 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılan "*Yeni Osmanlıca*" dır. 20. yüzyılın başlarında gelişen Türkçülük hareketine bağlı olarak, dilde Türkçülük fikrinin ön plana çıkmasıyla "*Modern Türkiye Türkçesi*" dönemi başlamıştır. Arap harflerinin Türkçe'nin fonetiğine uymadığının görülmesi üzerine başlayan ıslah çalışmaları ise 1928 yılındaki Harf İnkılabı ile son bulmuştur (Kurt, 1999: 1).

Bilindiği üzere Türkçe, Osmanlı Devleti'nin uygulamadaki resmi diliydi. Özel durumlar dışında sarayın resmi yazışmalarda kullandığı dil hep Türkçe olmuş ve resmi belgeler de bu dil ile üretilmiştir. Saray çevresinin konuşma dili de her zaman Türkçe olmuştur. Devletin farklı unsurlarının bir arada yaşadığı bölgelerde ve kamusal alan olarak nitelendirebileceğimiz, devlet müdahalesi dışındaki her yerde iletişimin ortak dili Türkçeydi. Hatta Arapçanın kalesi olarak nitelendirilen medreselerde bile metinler Arapça olmasına rağmen eğitim büyük ölçüde Türkçe yapılmaktaydı (Develi, 2009: 9).

16. yüzyılda dünyanın üç büyük kıtası üzerinde çok geniş bir alana hâkim olan Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarında görülen gelişme dilde de kendisini göstermiştir (Özkan, 2007: 484). Bu yüzyılda Türkçe, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti süresince tarihindeki en yaygın seviyesine ulaşmıştır. İtalyan sözlükçü Giovanni Molino, 1641'de yayınladığı sözlüğünün ön sözünde Osmanlı Devleti'nin dili olan Türkçe'nin bu devletin sınırları içerisinde 55 krallık ve beylik ile 33 ulus tarafından günlük iletişimde kullanıldığını yazmaktadır (Develi, 2009: 9).

Osmanlı Devleti, bazılarına göre kendisi gibi çok milletli ve uzun ömürlü bir Akdeniz imparatorluğu olan Bizans'ın halefi, bazılarına göre Emevi, Abbasi, Fatimî ve Memlûk hanedanları gibi daha eski Müslüman devletlerin yanı sıra Moğolların da tarihi mirasına dayanan İslam İmparatorluklarının en gelişmiş örneğiydi. Diğer bir bakış açısına göre ise tarihleri uygarlığın başlangıcına

kadar uzanan birçok Batı Asya İmparatorluğunun en yeni ve en kurumsallaşmış örneğiydi. Hangi bakış açısını benimsersek benimseyelim ortak nokta bu antik imparatorluk geleneğinin çok milletli ve çok dilli bir yapıya sahip olduğu gerçeğidir. Böylece Halil İnalcık'ın "*Osmanlı İmparatorluğu bir Türk İmparatorluğu değildi. Osmanlı İmparatorluğu ancak tarih boyunca var olan öteki imparatorluklarla karşılaştırılabilecek çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü bir siyasal sistemdi.*" şeklindeki görüşleri bir çerçeveye oturmuş olur ki o da Osmanlı Devleti'nin günümüz modern devletlerinden farklı olarak çok dilli ve çok milletli bir geleneğin devamı olduğudur (Develi, 2009: 21)

Osmanlı Devleti'nin merkezinde bir ortak dil vardı. Bu Roma'da Latince, Bizans'ta Rumca, Abbasi'de Arapça olduğu gibi Osmanlı'da da Türkçe idi. Ancak toplumun çok dilli oluşu merkez için bir sorun teşkil etmiyordu. Hayati Develi'nin aktardığına göre Hüseyin Sadoğlu, "*Türkiye'deki Ulusçuluk ve Dil Politikaları*" isimli eserinde dinin en önemli unsur olduğu pre-modern dönemlerde dilin siyasal bir sorun olarak algılanmadığını belirtmiştir. Çünkü devlet halkıyla iletişim kuracağı standart bir dile ihtiyaç duymamıştır. Ayrıca farklı dilleri konuşan dilsel kimlikleri de siyasal birliğe yönelik bir tehdit olarak görmemiştir. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin dilsel durumu 19. yüzyıla kadar antik imparatorluklar geleneğine uygundu. Örneğin Balkanlar'da Bosna'nın batı sınırlarından Karadeniz kıyısına kadar uzanan kuşağın batısında Sırpça-Hırvatça-Boşnakça, doğusunda Bulgarca-Makedonca olarak ayrılan baskın bir Slav dilleri topluluğu vardı. Bununla birlikte sayıca az da olsa Balkanlarda kültürel olarak önemli yeri olan Yunanca, daha dar ancak başka dillerle karışmadan varlığını devam ettiren Arnavutça ve Rumence, küçük ve dağınık gruplar halinde ise Yahudi İspanyolcası, Arumen dili ve Çingenece de Osmanlı toplumunun dilleri arasındaydı. Şehir merkezlerinde ve Balkanların çeşitli bölgelerinde ise Türkçe konuşulmaktaydı (Develi, 2009: 21-22).

19. Yüzyılda Osmanlı Kimliği Oluşturma Çabaları ve Osmanlı Türkçesi

Bilindiği üzere Fransız İhtilali ile milliyetçilik, eşitlik, hürriyet gibi prensiplerin ortaya çıkması çok uluslu devletlerin yerini yavaş yavaş milli devletlere bırakmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın başlarına kadar "*millet sistemi*" içerisinde farklı unsurları bir arada tutan Osmanlı Devleti, bu prensiplerin de etkisiyle sorunlar yaşamaya başlamıştır (Şimşek, 2018: 200)².

---

²Millet sistemi, Osmanlı Devleti'nin, İslam hukukunun bazı prensiplerinden hareketle ülkesinde yaşayan toplulukları din ya da mezhep esasına göre teşkilatlandırarak yönetme biçimine verilen isimdir. Bkz. Yediyıldız (2002: 341).

Bu dönemde Osmanlı devlet adamları tebaayı tek bir çatı altında tutabilmek için geniş kapsamlı bir “*Osmanlı kimliği*” oluşturma mücadelesi vermişlerdir. Başka bir ifadeyle farklı unsurların uyum ve birliğini sağlamak için bir dizi düzenleme yapmak zorunda kalmışlardır. 3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı; hem milliyetçilik akımının hem de Avrupalı devletlerin siyasi, dini ve ekonomik himayelerinin etkisiyle kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden tesis etmeyi hedeflemiştir (Şimşek, 2018: 200-201).

Daha önceki dönemlerde eyaletlerdeki meseleleri geleneksel millet sistemi içerisinde adil hükümdar ve devlet anlayışıyla çözmeye çalışan Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni dönemde bu hususa ilave olarak; devletin can, mal, ırz ve namusunu koruma garantisi verdiği vatandaşlarını ortak bir kimlikte birleştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla bu duruma engel sayılan aidiyetleri en azından resmi planda göz ardı edecek idari ve hukuki değişiklikleri uygulamaya koymuştur. Bu değişimin yansımaları çerçevesinde hâkim devlet yapılanması yerini “*hâdim devlet*”, “*millet-i hâkime*” anlayışı ise milletlerin eşitliği anlayışına bırakmıştır (Özcan, 2007: 485). Ancak gerek gayrimüslimlere vaat edilen eşitliğin sağlanamaması gerekse de batılı devletlerin müdahaleleri ve gayrimüslimleri himayeci politikaları Tanzimat Fermanı’ndan beklenen faydaların alınmasını engellemiştir.

18 Şubat 1856’da ilan edilen Islahat Fermanı ise bütün Osmanlı tebaasına hitap eden birkaç maddesi dışında gayrimüslimlerin hukuki statülerinde, dini ve sosyal yaşamlarında değişiklikler yapacak düzenlemeleri içeriyordu (Şimşek, 2018: 201). İdarede eyalet meclislerine gayrimüslimlerin de katılması, din değiştirmenin önündeki yasakların Müslümanlar da dâhil olmak üzere kaldırılması, misyonerlik faaliyetlerinin serbest bırakılması, din ve vicdan hürriyetinin garanti altına alınması, cizye vergisinin kaldırılması, gayrimüslimlerin de askerliğe kabulü Islahat Fermanı’nın getirdiği yenilikler arasındaydı. Bu ferman ayrıca askeri ve mülki mekteplerin herkese açık olması ve karma mahkemelerin kurulması gibi yenilikleri de getirmekteydi. İlgili taraflardan çoğu bu fermanı ve getirdiği yenilikleri benimsememiştir. Özellikle gayrimüslimler, Islahat Fermanı’nı, Türklerin devletlerini kurtarmak için başvurdukları bir siyaset olarak görmüşler ve başta askerlik olmak üzere eski muafiyetlerini kaybetmekten rahatsızlık duymuşlardır (Özcan, 2007: 485).

Osmanlı Devleti, bu şekilde uygulamaya çalıştığı eşitlik politikası ile tebaadan vatandaşlığa geçişin yolunu açsa da Avrupalı devletlerden aldıkları desteklerle gayrimüslimler bu düzenlemelere fazla itibar etmemişlerdir.

1862-1865 yılları arasında çıkarılan millet nizamnameleriyle de gayrimüslimlerin devlete bağlılıkları arttırılmak istenmiştir. Ancak bu düzenlemeler de özellikle Hristiyan tebaa tarafından devletin Osmanlı kimliği oluşturmak için hazırladığı bir asimilasyon tuzağı olarak görülmüştür. Osmanlı kimliği oluşturma gayesi resmi olarak 1876'da ilan edilmiş olan Kanuniesasi'nin 8. maddesinde yer almıştır. Bu madde "*Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur*" şeklindedir. Aslında oluşturulmaya çalışılan Osmanlılık tüm tebaayı dil ve din ayrımı gözetmeksizin eşit vatandaşlık etrafında birleştirmeyi amaçlıyordu (Şimşek, 2018: 201-202).

Kuruluşundan itibaren gayrimüslimlerin dillerine ve inançlarına karışmayan Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim faaliyetlerine de müdahale etmemiştir. Ancak hem devlet okullarında eğitim görmek hem de devlet dairelerinde görev alabilmek için gayrimüslimlerin Osmanlı Türkçesi'ni iyi bir şekilde öğrenmeleri gerekiyordu. Bu amaçla atılan en ciddi adım 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir (Şimşek, 2018: 202-203). Nizamname'de yer alan 129. maddeye göre gayrimüslim mekteplerinin açılışı, mekteplerde okutulacak dersler ve görev yapacak muallimlerin kontrolü Maarif Nezareti tarafından yapılacaktır. Bu düzenlemeyle birlikte gayrimüslimlere ve yabancılara ait mekteplerin müfredatına Türkçe dersi de girmeye başlamıştır (Şimşek, 2018: 202-203)³. Osmanlı Devleti, bu madde ile 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve hızını gittikçe arttıran misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir parçası olan yabancı okullarını ve gayrimüslimler tarafından açılan mektepleri kontrol altına almayı hedeflemiştir (Mutlu, 2005: 25).

Ancak gayrimüslim mektepleri üzerinde tam bir denetimin sağlanması 6 Mayıs 1886'da Maarif Nezareti'nin bünyesinde "*Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi*" nin kurulmasıyla olmuştur. Bu idare sayesinde Osmanlı Devleti, gayrimüslim mekteplerinde okutulan derslerin ve kitapların içeriğini müfettişler aracılığıyla teftiş edebilecekti. Bu arada devlet hizmetine girmek isteyen gayrimüslimlerin devlet okullarında tahsil görmeleri gerekiyordu. Bu durumu göz önüne alan gayrimüslim cemaat reisleri imkânları nispetinde kendi mekteplerinde Türkçe muallimleri görevlendirmeye başlamışlardır. Maarif Nizamnamesi'nden sonra müfredatta daha fazla yer almaya başlayan Osmanlı Türkçesi dersi için devlet de destek vermiştir. Osmanlı Türkçesi muallimi bulmakta güçlük çeken veya maaşlarını ödemekte zorlanan gayrimüslim mektepleri Maarif

---

³Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesinin detayları için Bkz. Haydaroğlu (1993: 26-27).

Nezareti'ne başvurdukları takdirde kendilerine yardımcı olunmuştur (Şimşek, 2018: 203-204).

Gayrimüslim Mekteplerine Osmanlı Türkçesi Muallimleri Tayin Edilmesi ve Karşılaşılan Zorluklar

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti, gayrimüslim mekteplerine Osmanlı Türkçesi muallimleri tayin edilmesi ve bunların maaşlarının ödenmesi noktasında gayrimüslim cemaatlere yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımlara ilişkin karşımıza çıkan örneklerden biri Sisam Adası'na yapılan yardımdır. Belgeye göre Sisam Adası⁴ halkına 1874 yılı sonlarında Osmanlı Türkçesini öğretmek için bir muallim gönderildiği gibi ücretsiz olarak dağıtılmak üzere yüz adet elifba cüzü (alfabe kitabı) ile bir miktarda kıraat kitabının gönderilmesi de kararlaştırılmıştır (BOA. MF. MKT. 20/36).

Maarif Nezareti, 14 Ekim 1874 tarihli yazısında Osmanlı Türkçesi'nin öğretilmesi için tayin edilen muallim Ali Efendi tarafından Sisam Mekteb-i Kebiri'nde eğitime başlandığını belirtmektedir. Ayrıca ada halkına bu tarihe kadar öğrenmekten mahrum kaldıkları Osmanlı Türkçesi'nin öğretilmesi ve yaygınlaştırılması için çalışmaların devam edeceği de ifade edilmiştir. Bu doğrultuda öğrencilerin gönderilen risaleleri okumalarından sonra ihtiyaç duyulan diğer eserlerin de gönderileceği belirtilmiştir (BOA. MF. MKT. 21/3).

1876 yılına gelindiğinde Sisam Mekteb-i Kebiri'nde Osmanlı Türkçesi eğitimine devam edildiği görülmektedir. Bu amaçla 60 adet "*Elifba Cüzü (Alfabe kitabı)*", 25 adet "*Hikâye-i Müntehabe (Seçme Hikâyeler)*" kitabı, 25 adet "*Tercüman-ı Hutut-ı Osmaniye*"⁵ kitabı ile birer adet "*Küre-i Arz*

---

⁴Sisam, Ege denizinde Yunanistan'a ait bir adadır. Tarih boyunca İyon, Pers, Sparta, Atina, Roma, Bizans, Latin ve Osmanlı gibi farklı devletlerin hâkimiyeti altına giren Sisam Adası, Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Sisam Adası, 1828'de 19.356 kişilik bir nüfusa sahipti. 10 Aralık 1832'de Avrupalı büyük devletlerin baskısı altında kalan Osmanlı Devleti, Sisam Adası'na özerklik vermiştir. Vassal bir prenslik haline getirilen adanın iç nizamını düzenleme hakkı Osmanlı Devleti tarafından 1850'lerde çıkarılan bir fermanla 37 üyeden oluşan bir meclise bırakılmıştır. Sisam Adası, 1834'ten Yunanistan'la birleşeceği 11 Kasım 1912 tarihine kadar Ortodoks valiler tarafından yönetilmiştir. Bkz. Balta (2009: 273-274).

⁵Hüsn-ı Hat sanatının önemli kaynakları arasında hoca hattatların öğretim amacıyla hazırladıkları meşkler, hurûfat kıtaları ve murakkalar bulunmaktadır. Bunlar harflerin tek tek veya başka harflerle bitişik olarak nasıl yazıldıklarını gösteren eserlerdir. Bu eserlerden meşklere ait birçok örnek 19. yüzyılın sonlarından itibaren taş baskı olarak çoğaltılarak öğrencilerin kullanımına sunulmuştur. Mehmet İzzet ve Hafız Tahsin Efendilerin tek başlarına veyahut birlikte hazırladıkları "*Tercüman-ı Hutut-ı Osmani*" isimli eser de gerek bu isimle

(*Dünya*)” ve “*Osmanlı Devleti*” haritası gönderilmesi de istenilmiştir (BOA. MF. MKT. 35/111).

Maarif Nezareti tarafından gönderilen cevabi yazıda istenilen eserler arasında yer alan haritaların mevcutlarının bulunmadığı ve imal edilmelerinden sonra gönderilecekleri ifade edilmiştir. Ayrıca “*Tercüman-ı Hutû-ı Osmaniye*” isimli eserin başka biri tarafından basıldığı ve eserin tanesinin birer çeyrek mecidiye olduğu da belirtilmiştir. Talep edilen diğer kitaplar Maarif Kütüphanesi’nin malı olduğu için ücretsiz olarak gönderileceği de belirtilmiştir. Neticede 110 adet kitap Sisam Adası’na gönderilmiştir (BOA. MF. MKT. 35/111).

Osmanlı Türkçesi’nin öğretimini yaygınlaştırmaya yönelik en kapsamlı çalışmaların Balkanlarda yapıldığı incelediğimiz belgelerden anlaşılmaktadır. 5 Ocak 1895 tarihli belgeye göre Osmanlı Türkçesi’nin gayrimüslim mekteplerinde öğretilmesine ilişkin karar sonrasında Kosova Vilayetine bağlı kasabalardaki mektepler için Osmanlı Türkçesi muallimleri tedarik edilmek istenilmiştir. Ancak bir süre sonra Kosova Vilayeti, kasabalardan köyler için muallim tayinine güçlerinin yetmeyeceğini belirten cevaplar aldığı Dâhiliye Nezareti’ne bildirmiştir. Vilayetten gelen bu haber Meclis-i Vükela’da ele alınarak tartışılmıştır. Neticede kasabalardaki gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı Türkçesi’nin öğretilmesi, köy mekteplerindeki eğitimin ise sonraya bırakılması şeklinde bir karar alınmıştır (BOA. Y.A.HUS. 316/53; BOA. DH. MKT.322/31). Bu noktadaki sıkıntının muallim sayısının azlığından ziyade muallimlerin maaşlarının karşılanmasında yaşanacak zorluklar olduğunu düşünmekteyiz.

Osmanlı Türkçesi muallimlerinin tayini ve maaşlarının ödenmesi noktasında ülkenin diğer bölgelerine göre Rumeli Vilayetlerine ve Vilayet-i Sitte’ye⁶ ayrıcalık tanındığı incelediğimiz belgelerde belirtilen bir husustur. Konya Valisi Mehmet Ferit Paşa’nın, Maarif Nezareti’ne gönderdiği 14 Ağustos 1900 tarihli yazısı bu duruma bir örnektir. Bu yazıya göre Konya Rum Metropolitliği, Konya’daki Rum mektebinin belirli bir geliri olmadığını ve yardımlarla idare edildiğini Vilayete bildirmiştir. Mevcut muallimlerin maaşlarının dahi güçlkle ödenmesi nedeniyle mektebe tayini istenilen Osmanlı Türkçesi mualliminin maaşının ödenmesi noktasında yardım istenilmiştir. Konya Vilayeti, tarafından Maarif Nezareti’ne iletilen bu isteğe gönderilen cevabi yazıda gayrimüslim mekteplerine tayin olunan Osmanlı

---

gerekse de “*Hutû-ı Osmani*” adıyla 1874 yılından itibaren defalarca yayımlanan bir meşk kitabıdır. Bkz. Schik (2009: 2 ve 4).

⁶Vilayet-i Sitte; Kars, Erzurum, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır vilayetleri için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Taş (1998: 923).

Türkçesi muallimlerinin maaşlarının ödenmesi usulünün sadece Rumeli Vilayetleri ile Vilayat-ı Sitteye ait bir uygulama olduğu ve irade-i seniyye ile belirlenen bu duruma aykırı bir uygulama yapılamayacağı belirtilmiştir (BOA. MF. MKT. 527/53).

Osmanlı Türkçesi muallimi temini noktasında hem merkezi hükümetin hem de mahalli hükümetlerin imkânlar dâhilinde çalıştıkları görülmektedir. 13 Haziran 1909 tarihli bir yazıya göre Selanik Vilayeti Maarif Müdürlüğü, Tikveş Bulgar Mektebi Osmanlı Türkçesi muallimi Mehmet Efendi'nin görevinden ayrılması nedeniyle bu göreve uygun bulunan Mehmet Arif Efendi'yi 150 kuruş maaşla işe başlatmıştır. Bu konuda Maarif Nezareti'ni de bilgilendirmiştir (BOA. MF. MKT. 1129/58).

7 Ocak 1904 tarihli belgeye göre ise Çorlu Ermeni ve Musevi mekteplerinde görevli Osmanlı Türkçesi mualliminin istifa etmesi nedeniyle boşalan muallimliklere Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından 100'er kuruş maaşlarla Selanik'teki Çınarlı Mekteb-i İbtidaisi Muallim-i Evveli Ohrili İlyas Vehbi Efendi tayin edilmiştir (BOA. MF. MKT. 757/37). 17 Mart 1905 tarihli diğer bir belgede ise Vulçitrın Kasabası ahalisinden olup, Vulçitrın Rüştüye Mektebi Hüsnü Hat muallimliği görevinde bulunan Mehmet Şükrü Efendi bu görevine ilave olarak Sırp Mektebi Osmanlı Türkçesi muallimliğine tayin edilmiştir (BOA. MF. MKT. 838/29).

İncelediğimiz bir arşiv belgesi bazı gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı Türkçesi dersine önem verilmediğini göstermektedir. 15 Nisan 1908 tarihli belgenin ayrıntıları bu durumun farkında olan merkezi hükümetin konuya bakışını göstermektedir. Dâhiliye Nezareti'nden, Maarif Nezareti'ne gönderilen "*Mahremane*" ibareli yazı Balıkesir'de bulunan Ermeni ve Rum mekteplerine birer Osmanlı Türkçesi muallimi tayin edilmesi talebine ilişkindir. Belgeye göre Karesi Mutasarrıflığı, Balıkesir'deki Rum ve Ermeni rüştiyelerinde Osmanlı Türkçesi muallimi bulunmadığından birer Osmanlı Türkçesi muallimi tayin edilmesi için tahsisat talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine gönderilen cevabi yazıda Rum mektebine muallim tayini için takip edilecek usulün öncelikle Metropolitlik tarafından müracaat edilmesi olduğu belirtilmiştir (BOA. DH. MKT. 1248/61).

Bununla birlikte merkezi hükümet, Karesi Mutasarrıflığından her iki mektepte de Osmanlı Türkçesi öğretilip öğretilmediğinin ve daha önce Osmanlı Türkçesi muallimi tayini için talepte bulunulup bulunulmadığının araştırılmasını istemiştir. Mutasarrıflıktan gönderilen cevabi yazıda Rum ve Ermeni rüştiyeleri için tıpkı diğer yerlerde olduğu gibi maaşları hisse-i iane-i

maariften verilmek üzere birer Osmanlı Türkçesi muallimi tayini için daha önce de talepte bulunduğu belirtilmiştir (BOA. DH. MKT. 1248/61).

Belgenin devamında Balıkesir’de bulunan Ermeni mekteplerindeki eğitim faaliyetlerinin merkezi hükümet tarafından eleştirildiği görülmektedir. Eleştirinin ağırlık noktası bu mekteplerde verilen Türkçe eğitiminin sadece gösterişten ibaret olduğu iddiasıdır. Hükümetin belirttiğine göre bu mekteplerde yeni yetişen talebelere sadece Ermenice öğretilmektedir. Bu noktaya hem din adamları hem de muallimler çok önem vermektedirler. Bu duruma engel olunması gerektiğini belirten Dâhiliye Nezareti, eğer ortada bir “*tertibat-ı fesadiye*” varsa bunun kolayca anlaşılması için bu mekteplere maaşları mahalli maarif hissesinden karşılanmak üzere birer Türkçe muallimi tayin edilmesini istemiştir (BOA. DH. MKT. 1248/61).

Manastır Valisi Halil Rıfat Paşa’nın, Sadaret’e gönderdiği 5 Temmuz 1888 tarihli bir yazı Balkanlar’daki gayrimüslim mekteplerinin denetimden uzak hallerini gözler önüne sermektedir. Bu yazı ayrıca mahalli idarenin bu mektepleri denetleyebilmek adına nasıl bir çare düşündüğünü ve bu çarenin ekonomik sıkıntı nedeniyle nasıl sonuçsuz kaldığını da göstermektedir. Vali Halil Rıfat Paşa, yazısında vilayetteki Hristiyan mekteplerine yabancılar tarafından önemli miktarlarda paralar verildiğini ve mekteplerdeki muallimlerin genellikle yabancıardan oluştuğunu belirtmektedir. Bu duruma karşı ellerinden bir şey gelmediğini de belirten Halil Rıfat Paşa, hiç olmazsa Osmanlı Türkçesi’nin öğretilmesi vesilesiyle mekteplerin ve muallimlerin durumları hakkında hükümetin haberdar olabileceğini belirtmiştir. Bu amaçla Manastır, Prizren ve Görice Sancaklarında bulunan Rum, Bulgar ve Ulah milletlerine ait yaklaşık yirmi mektepte Türkçe’nin zorunlu hale getirilmesi, bu mekteplere birer Türkçe muallimi tayin olunması ve bunlara 500’er kuruş maaş verilmesinin düşünüldüğünü de ifade etmiştir (A.MKT. MHM. 498/13).

Halil Rıfat Paşa, yazısında mekteplerin ve muallimlerin teftiş edilmesi, fesat erbaplarının işten uzaklaştırılması, yerlerine devletine sadık muallimlerin tayin edilmesi, mekteplerde zararlı kitapların okutturulmaması, mekteplerin gelir kaynaklarının incelenmesi gibi noktaların üzerinde de durmuştur. Bunların yanı sıra Türkçe eğitim alacak öğrencilerin tahsillerinin üzerinde durularak bunlara altı ayda bir Türkçe’den imtihan yapılmasını da istemiştir. Ayrıca Rumca ve Bulgarcanın Müslümanlar tarafından bilinmemesi nedeniyle çeşitli evrakların yine Rumlara ve Bulgarlara tercüme ettirilmesinin yol açtığı zararları önlemek adına bu sancaklardaki Müslüman mekteplerinden mezun olacak bazı gençlerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılanarak Rum ve Bulgar mekteplerine gönderilmesini de tavsiye etmiştir.

Bu lisanların öğrenilmesinin siyaseten gerekli olduğunu belirten Halil Rıfat Paşa, Manastır Vilayetindeki mektepleri teftiş etmesi için Rumca ve Bulgarca'ya vakıf bir müfettiş ile bir de müfettiş yardımcısının tayin edilmesini istemiştir (A.MKT. MHM. 498/13).

Halil Rıfat Paşa'nın bu teklifleri ve talepleri Meclis-i Mahsus'ta görüşülmüştür. Yapılan değerlendirmede Manastır, Prizren ve Görice Sancaklarındaki Rum, Bulgar ve Ulah mektepleri için gereken muallimler temin edilse bile bunların maaşlarının mektepleri tarafından karşılanamayacağı ve muallimlerin maaşlarının hazine tarafından verilmesinin de mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca bu sancaklardaki mekteplerin teftiş edilmesi için belirtilen niteliklere sahip (Rumca ve Bulgarca bilen) bir müfettiş ile bir de müfettiş yardımcısının belirlenmesi için konu Maarif Nezareti'ne havale edilmiştir (A.MKT. MHM. 498/13).

İncelediğimiz diğer bir belge de Rumeli'deki gayrimüslim mekteplerine yapılmak istenilen muallim tayinlerinin önündeki ekonomik sıkıntıların ilerleyen yıllarda da devam ettiğini göstermektedir.

Rumeli Vilayeti Teftiş Heyetinden, Sadarete gönderilen 4 Nisan 1894 tarihli belgede belirtilen bir iradeye göre Rumeli'de gayrimüslimlere ait rüştiyelerden idadi mekteplerine öğrenci yetiştirilmesini kolaylaştırmak için tayinleri istenilen Osmanlı Türkçesi muallimlerinin maaşları her vilayetin Maarif tahsisatından ödenecekti. Ayrıca Hristiyan çocuklarının idadi mekteplerine kabulleri de kolaylaştırılacaktı. Bu irade, 5 Aralık 1895'te Edirne, Selanik, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra Vilayetleri ile Maarif Nezareti'ne tebliğ edilmiştir. Maarif Nezareti, tarafından Kosova Vilayeti'ne yapılan tebligatta Maarif bütçesinin fazla harcama yapılmasına uygun olmaması nedeniyle gayrimüslim mekteplerine tayin edilecek muallimlerin görevinin rüştiye ve idadi bulunan yerlerde fahri olarak bu işi kabul edecek kişilere veya 70-80 kuruş kadar bir maaşla muallimlere verilmesi istenilmiştir (A.MKT. MHM. 691/35).

Rüştiye ve idadi bulunmayan yerlerde ise bu işin 100-150 kuruş maaşla idadi mezunlarına veya bu işi yapabilecek nitelikteki muktedir kişilere bırakılması istenilmiştir. Bu muallimlere verilecek akçe için Maarif bütçesinde tahsisat bulunmaması üzerine de mahalleri tahsisat defterlerinde yazılı olan tahsisatlar ile yiyecek, yakacak ve giyinme kısımlarından yapılacak tasarruflarla söz konusu paranın tedarik edilmesi istenilmiştir. Kosova Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden, Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Kosova Vilayeti dâhilinde rüştiye derecesinde 13 gayrimüslim mektebinin

bulunduğu ve bunlarda istihdam edilmiş olan Osmanlı Türkçesi muallimlerine metropolidhaneler tarafından aylık 200 ile 600 kuruş arasında değişen miktarlarda maaş verildiği bildirilmiştir (A.MKT. MHM. 691/35)⁷.

Kosova Maarif İdaresi mevcut muallimlerin bu kadar düşük bir maaşla çalışmak istemeyeceklerini de Nezaret'e bildirmiştir. Ayrıca bu derece düşük maaşın Hristiyan cemaatleri üzerinde de olumsuz etkiler yapacağını belirtmiştir. Muallimlere 80 kuruş maaş verip onları gayrimüslim mekteplerindeki diğer muallimlerden düşük göstermektense söz konusu Osmanlı Türkçesi muallimliği görevinin fahri olarak idadi mekteplerinin müdür veya müdür muavinlikleri vazifesiyle birleştirilmesini ve bunların maaşlarına bir miktar zam yapılarak nişan ve rütbe ile de ödüllendirilmelerinin münasip olacağı belirtilmiştir. Ayrıca idadi mektebinin bulunmadığı yerlerde ise metropolidhaneler tarafından verilen maaşlardan çok da düşük kalmayacak miktardaki bir maaşın verilmesinin uygun olacağı Maarif Nezaretine bildirilmiştir (A.MKT. MHM. 691/35).

İşkodra Vilayeti'nden, Sadaret Makamı'na gönderilen 14 Nisan 1896 tarihli yazı da bu konuya ilişkin bilgiler vermektedir. Gönderilen yazıda Draç Mutasarrıflığı gayrimüslim cemaatlere ait rüştiyeler için Osmanlı Türkçesi muallimi tayin edilmesinin gerekliliğini belirtmektedir. Osmanlı Türkçesi dersini verebilecek nitelikte muallimleri bulma ihtimalinin olmadığını belirten Draç Mutasarrıflığı, bu muallimlerin ya İstanbul'dan gönderilebileceğini ya da Vilayet tarafından seçilerek görevlendirilebileceğini ifade etmiştir. Mutasarrıflık, 3'ü vilayet merkezi 3'ü de Draç Sancağı için toplam 6 adet Osmanlı Türkçesi muallimine ihtiyaç duyulduğunu da belirtmiştir. Ayrıca bu iş için fahri olarak veya belirtilen 80 kuruş maaşla çalışacak muallimlerin bulunmasının mümkün olmadığı da ifade edilerek muallimlere verilecek maaşın en az 150 kuruşa yükseltilmesi istenilmiştir. Kısa bir süre sonra ise tayin edilmesi planlanan Osmanlı Türkçesi muallimlerinin maaşları 150 kuruşa yükseltilmiştir (A.MKT. MHM. 691/35).

Sadaret Makamı, Maarif Nezaretine gönderdiği 17 Mayıs 1896 tarihli yazısında Rumeli'deki vilayetlere Osmanlı Türkçesi muallimi tayini hususunda içerisinde bulunulan durumu özetlemiş ve yapılan bir teklifi değerlendirmiştir. Buna göre vilayetlerle yapılan yazışmalardan cüzi bir maaşla Osmanlı Türkçesi muallimi tedarik edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Bu noktada Selanik Vilayeti Maarif Müdürlüğünün teklifi de dile getirilmiştir. Teklifte vilayet ve liva merkezleri için 300-400 kuruş

---

⁷Metropolid, Ortodoks ruhani liderlerinin sosyal ve dini makamları yüksek olanları için kullanılan bir sözdür. Metropolidhane ise metropolitin bulunduğu makam veya yeri ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. Bkz. Parlatur (2006: 1077).

maaşla mahalli lisanlara vakıf, İdadi veya Mülkiye Mektebi mezunlarından muallimler bulunabileceği belirtilmiştir. Kazalar için ise 150 kuruş maaşla yeni usullerde eğitim almış muallimlerden veya o bölgelerdeki bazı memurlardan yetenekli hocalar temin edilebileceği ifade edilmiştir. Sadaret Makamı, bu teklifin uygulanmasını ve gayrimüslim cemaatlerin yapacakları şikâyetlerin önüne geçilmesini istenilmiştir (A.MKT. MHM. 691/35).

Rumeli Vilayetlerine, Osmanlı Türkçesi muallimi tayininde maddi imkânsızlıklardan kaynaklanan sıkıntılara, ilerleyen süreçte bir de Rum ve Bulgar cemaatlerinin ruhani liderlerinin itirazları eklenmiştir. Bu itirazların nedeni, özetle Rum Metropolidhanesi ile Bulgar Eksarhânesi'nin mekteplerinde görev yapacak muallimlerin seçilmesi ve tayin edilmesi hususlarının cemaatlerine ait bir imtiyaz olduğunu ileri sürmeleridir. Bu husus bir yazışma trafiğinin doğmasına da neden olmuştur. 3 Kasım 1892 tarihinde Manastır Vilayeti'nden, Sadaret Makamına gönderilen telgrafa göre Manastır'daki Rum Mekteb-i Rüştîyesi'ne Osmanlı Türkçesi muallimi olarak Besim Efendi'nin tayin edilmesine karşı çıkmıştır. 5 Kasım 1896 tarihli bir belgeye göre ise Kalkış Kasabası'ndaki Bulgar Ortodoks ve Katolik Mektepleri, Osmanlı Türkçesi muallimliğine 150 kuruş maaşla tayin edilen, Akif Efendi'nin de Katolik Mektebi'ndeki vazifesine başlamasına rağmen Bulgar Ortodoks Mektebindeki görevine, bu mektebe muallim tayinin eksarhâneye ait bir vazife olduğu gerekçesiyle, başlatılmamıştır. Belgede aynı durumun Selanik ve Köprülü Bulgar Mektepleri için de geçerli olduğu belirtilmektedir (A.MKT. MHM. 691/35)⁸.

Yapılan incelemeler ve yazışmalar neticesinde Rum ve Bulgar mektepleri hakkındaki kararlar içerisinde bunlara, devlet tarafından muallim tayin olunamayacağına dair bir kayıt olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca maaşları maarif idareleri tarafından verilecek olan bu muallimlerin devletin resmi okullarından mezun olmaları gerektiği de belirtilmiştir. Bunların yanı sıra bazı vilayetlerdeki Hristiyan mekteplerinde öteden beri istihdam olunan muallimlerin de maarif idareleri tarafından seçilerek tayin edildiklerinin Patrikhane ve Eksarhâne'ye kabul ettirilmesi Adliye ve Mezahib Nezareti'ne tebliğ edilmiştir (A.MKT. MHM. 691/35).

---

⁸ Eksarh, Rum patriklerine karşılık olarak Bulgar kilisesi ruhani reislerine verilen isimdir. Bilindiği üzere Bulgarlar daha önce Rum kilisesine bağlıyken 1849 yılında müstakil bir kilise kurmalarına izin verilmiştir. 1860 yılında ise mezhep hürriyetlerini tamamen ilan etmişlerdir. Bulgar kiliselerine ise eksarhâne adı verilmiştir. Bkz. Sertoğlu (1986: 96).

Gayrimüslim Mekteplerinde Osmanlı Türkçesi'nin Öğretimini Teşvik İçin Ödüller Verilmesi

1903 yılına ait bir belge Rumeli'deki gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı Türkçesi'nin yaygınlaşmasını teşvik etmek için ne kadar tahsisat gerektiği ve bu konuda gayretleri görülen muallimlerin de ödüllendirilmesine ilişkin bilgiler vermektedir. Sadaret makamından Maarif Nezareti'ne gönderilen 9 Şubat 1903 tarihli belgede devlet dairelerine gayrimüslim tebaadan memur kabul edilmesi için gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı Türkçesi eğitimine bir kat daha önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu amaçla Hristiyan mekteplerinde Osmanlı Türkçesi eğitimine biraz daha gayret edecek muallimler tayin edilmesi ile bu lisanı öğrenmede başarılı olan öğrencilerin Maarif Nezareti tarafından ödüllendirilmelerinin uygun olacağı belirtilmiştir (BOA. MF. MKT. 721/49).

Bunun üzerine Maarif Nezareti bu konuda çalışmaya başlamıştır. İlk etapta mevcut mekteplerin adedine göre senede kaç kişinin ödüllendirileceği, ödül olarak verilecek kitapların ne tür eserler olduğu ve kaç kuruşa satın alınabileceği gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Yapılan yazışmalar neticesinde İstanbul'daki gayrimüslim mekteplerinde Türkçe dersinde birinci olanlara her sene 10 kadar kitabın Nezaret tarafından ödül olarak verildiği öğrenilmiştir. Bu kitapların Türkçeden Fransızcaya Lügat, Lehçe-i Osmani ve Kamus-ı Türki gibi eserler olduğu da anlaşılmıştır. Rumeli vilayetlerindeki gayrimüslim mekteplerinde verilecek ödül kitapların belirlenmesi için de maarif müdürlüklerinden görüş alınmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, Kosova ve İşkodra Maarif Müdürlükleri'nden konuya ilişkin görüş istenilmiştir. Kosova Vilayeti, Maarif Nezareti'ne gönderdiği 11 Ekim 1903 tarihli yazısında Osmanlı Türkçesi'ni öğretme ve öğrenme noktasında başarılı olacak muallimlere ve talebelere verilecek kitapların lügat, kıraat ve kavaid gibi lisana yönelik eserler olmasının uygun olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kız mektepleri de dâhil olmak üzere 100'ün üzerinde kitaba ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir (BOA. MF. MKT. 721/49)⁹.

İşkodra Vilayeti Maarif İdaresi, 23 Eylül 1903 tarihli yazısında İşkodra, Draç, Tiran ve Kavaye'deki dört mektepte Osmanlı Türkçesi muallimi bulunduğunu bildirmiştir. Osmanlı Türkçesi'nin öğreniminde başarı gösterenlere ise sadece İşkodra'daki Katolik Mektebi'nde 1894 yılına kadar iki mecdiye değerinde bir saatin ödül olarak verildiğini belirtmiştir. Ayrıca

---

⁹ Belgedeki yırtıklar nedeniyle ödül alması gereken öğrenci adedi ve tarih kısmı tam olarak okunamamaktadır.

İşkodra Vilayeti Maarif İdaresi diğer üç mektep talebesine bu tarihe yani 1903 yılına kadar herhangi bir ödül verilmediğini ve Katolik Mektebi'ndeki ödül uygulamasının da 1894'den sonra devam etmediğini belirtmiştir. Ödül olarak verilecek kitapların türleri ve adetleri konusunda ise inisiyatifi Maarif Nezareti'ne bırakan İşkodra Vilayeti, Nezaretin uygun gördüğü türde ve adette kitabın gönderilmesini istenmiştir (BOA. MF. MKT. 721/49).

Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğü ise ödül olarak verilecek kitaplara ilişkin bir defter hazırlamıştır. Müdürlük, Maarif Nezareti'ne gönderdiği 11 Mayıs 1904 tarihli yazısında vilayetteki yetmiş okulda Osmanlı Türkçesi'nin öğretilme durumu hakkında dikkat çekici bilgiler vermiştir. Buna göre vilayetteki 70 mektepten biri Ulah, biri Yahudi ve üçü de Rum mektebi olmak üzere toplam 5 mektepte Osmanlı Türkçesi dersi verilmekteydi. Maarif Nezareti, Yanya Vilayetine gönderdiği 16 Mayıs 1904 tarihli yazısında defterde kayıtlı 65 mektepte Osmanlı Türkçesi'nin öğretilip öğretilmediğinin anlaşılmadığını belirtmiştir. Ayrıca ödül olarak verilecek kitapların tür ve miktarları hakkında bilgi verilmesini de istemiştir (BOA. MF. MKT. 721/49).

Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğü tarafından 18 Temmuz 1904'te Maarif Nezareti'ne gönderilen cevabi yazıda, hazırlanan defterde sadece beş mektep için kitap talep edilmesinin nedeninin Osmanlı Türkçesi'nin bunlar haricindeki mekteplerde henüz öğretilmemesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tahsisatları hazırlanmış olan diğer dört mektebin idarecilerinin muallim tayinine izin vermedikleri de belirtilmiştir. Bu durum bölgedeki mektep idarecileri arasında Osmanlı Türkçesi'nin öğretilmesine muhalefet edenlerin bulunduğunu göstermektedir (BOA. MF. MKT. 721/49).

Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğü, yazısının devamında yapılan son teftişler sırasındaki teşviklerle rüştiye eğitimi veren on mektepte daha Osmanlı Türkçesi'nin öğretilmesine karar verildiğini de belirtmiştir. Ödül olarak verilecek kitaplar konusunda ise Türkçe Lügat, Sarf ve Nahv-ı Osmani ile tarih ve coğrafya kitaplarının verilmesinin uygun olacağını belirterek, 10 takım kitaba ihtiyaç duyulduğunu da bildirmiştir. Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğü, ödül verilmesinin yanı sıra gayrimüslim mekteplerinde resmi devlet dilinin öğretilmesini ileri götürmek için şahadetnamelerin maarif daireleri tarafından onaylanmasını ve daha önce kararlaştırıldığı üzere Türkçesi yeterli olmayanlara şahadetname verilmemesi kuralının uygulanmasını da Maarif Nezareti'ne görüş olarak bildirilmiştir (BOA. MF. MKT. 721/49).

Yanya Vilayeti'nden, Maarif Nezareti'ne gönderilen 16 Temmuz 1905 tarihli bir yazı Yanya Vilayeti'ndeki gayrimüslim mekteplerinde ödül uygulanması için bir adım atıldığını göstermektedir. Buna göre Avlonya Kaymakamlığı, Osmanlı Türkçesi'nin yaygınlaşması ve öğreniminin kolaylaşması için verilen ödüllerin faydalı olacağı belirtmekte ve Avlonya Rum Mektebi, öğrencilerine verilecek ödüller için ihtiyaç duyulan 80 kuruşun Maarif Sandığı'ndan ödenmesi istemiştir. Ayrıca gelecek yıllarda verilecek ödüllerin parasının da bu şekilde karşılanmasını talep etmiştir. Maarif Nezareti, Yanya Vilayeti'ne gönderdiği 11 Eylül 1905 tarihli cevabi yazıda ödüller için ihtiyaç duyulan 80 kuruşun ödenmesi ve gelecek sene için de kısıtlama yapılmaması gerektiğini belirtmiştir. (BOA. MF. MKT. 721/49).

Edirne Vilayeti Maarif Müdürü Abdi Namık Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 24 Ocak 1905 tarihli yazıda Osmanlı Türkçesi eğitiminin verildiği gayrimüslim mekteplerinin sayısı ile her mektebe gönderilmesi gereken kitapların türüne ve miktarına ilişkin bir defterin tanzim edildiği belirtilmiştir (BOA. MF. MKT. 721/49)¹⁰.

Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin, 4 Eylül 1905 tarihli bir yazısı Rumeli Vilayeti'ndeki Maarif Müdürlükleriyle yapılan yazışmaların derli toplu bir neticesini ortaya koymaktadır. Müfettişlik makamının yazısına göre bilgi alınamayan Selanik ve Manastır Vilayetleri bir kenara bırakılacak olursa İşkodra Vilayeti'nde 4, Yanya Vilayeti'nde 5, Edirne Vilayeti'nde 32, Kosova Vilayeti'nde ise 150 mektepte Osmanlı Türkçesi öğretiliyordu. Ancak Rumeli'deki gayrimüslim mekteplerine dair Müfettişlikte bulunan defter incelendiğinde Kosova Vilayetindeki 150 mektepten çoğunun ibtidaî mektebi olduğu ve sadece 9 adet rüştiyenin bulunduğu anlaşılmıştır (BOA. MF. MKT. 721/49).

Bu defterde Selanik ve Manastır Vilayetleri'nde rüştiye derecesinde 119 mektep bulunduğu görülmektedir. Ödül verilecek mekteplerin resmi ruhsata sahip olması, rüştiye ve idadi derecesinde olması gerektiği gibi ödülün son sınıf öğrencileri arasından Türkçe'de birinci olan öğrenciye verileceği de belirtilmiştir. Neticede 6 vilayet için toplam 169 kitaba ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Ödül olarak verilecek kitapların İstanbul'da bulunan ve resmi ruhsata sahip olan gayrimüslim ve yabancı mekteplerindeki ödüllerle aynı türde olmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda ödül kitapların Kamus-ı Türki, Lehçe-i Osmani, Coğrafya-ı Osmani, Tarih-i Osmani, Sarf ve Nahv-ı

---

¹⁰Edirne Vilayetindeki gayrimüslim mekteplerinin isimleri ile ödül olarak verilecek eserlerin isimleri ve adetleri Ekler kısmında **Ek 1**'de gösterilmiştir.

Osmani ve Usûl-ı İnşâ gibi eserler arasından seçilmesine karar verilmiştir. Bundan sonraki aşamada bu kitapların her birinden kaç adet satın alınması gerektiği ve bunların kaçar kuruştan satın alınabileceği üzerinde durulmuştur (BOA. MF. MKT. 721/49).

Bu kitapların isimleri ve vilayetlere göre kaçar adet gönderileceğine dair bilgiler Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo 1. Rumeli’deki gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı Türkçesi dersinde birinciliği kazanacak öğrencilere hediye edilecek kitapların isimleri ve adetleri

Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Mekatib-i Gayrimüslime Talebesine İhda Edilecek Kitapların Enva’ İle Suret-i Tevzi’					
	Kamûs-ı Türki	Memalik-i Şahanenin Tarih ve Coğrafya Lügatı	Hâce-i Lisan-ı Osmani	Mükemmel Osmanlı Lügatı	Yekûn
Selanik Vilayeti	17	8	35	23	83
Manastır Vilayeti	3	4	22	7	36
Edirne Vilayeti	5	4	16	7	32
İşkodra Vilayeti	1	1	1	1	4
Kosova Vilayeti	-	2	5	2	9
Yanya Vilayeti	3	1	1	-	5
Yekûn (Adet)	29	20	80	40	169

Kaynak: BOA. MF. MKT. 721/49.

4 Ağustos 1906 tarihli bir belge Maarif Nezareti’nin ödül olarak dağıtılan eserleri nereden ve ne kadara temin ettiği gibi eserlerin fiziksel açıdan da hangi özellikleri taşıdığına dair bilgiler vermektedir. Nezaret, Kamûs-ı Türki isimli eseri 30 kuruşa, Eski Zaptiye Caddesi’nde, 72 numarada faaliyet gösteren Martoğlu Kütüphanesinden temin etmiştir. Memalik-i Şahane’nin Tarih ve Coğrafya Lügatı isimli eser ile Hâce-i Lisan-ı Osmani isimli eserler ise 18’er kuruşa satın alınmıştır. Eserlerin arkaları keçi derisi ve altın yaldızlıdır. Kapları İngiliz bezindedir, üzerleri altın yaldız ile armalı, kenarları yine altın yaldızlı, içleri ise beyaz hare kâğıtlıdır. Eserlerin her biri 20’şer kuruşa Beyazıt’taki, Kâğıtçılar Çarşısında, 96 numaradaki mücellithane sahibi Said Efendi’ye ciltlettirilmiştir. Bu eserlerden Kamûs-ı Türki, özellikle idadi derecesindeki 29 mektebe gönderilecekti (BOA. MF. MKT. 721/49).

Martoğlu Kütüphanesi’nde 20 adet Tarih ve Coğrafya Lügatı ile 80 adet Hâce-i Lisan-ı Osmani isimli eserden bulunması nedeniyle Kaspar Kütüphanesi’ne müracaat edilmiştir. Kaspar Kütüphanesi’nde, Tarih ve

Coğrafya Lügatı'ndan 25 takım varsa da bunların 25'er kuruştan aşağı alınamayacağını anlaşılmaması nedeniyle ihtiyacın başka bir eserle temin edilmesi yoluna gidilmiştir. Yapılan araştırma neticesinde Ali Nazıma ve Ali Reşat Beyler tarafından yazılmış olan Mükemmel Osmanlı Lügatı isimli eserden 40 adet alınmasına karar verilmiştir. Bu kitapların ciltlerinin ise İstanbul mektepleri için imal ettikleriyle aynı olmak şartıyla ve her biri 18'er kuruştan olmak üzere yine Said Efendi'ye yaptırılmasına karar verilmiştir. Neticede ödül kitaplar için 3.150, bunların ciltleri için ise 3.042 kuruş olmak üzere toplam 6.192 kuruşun gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu meblağın Maarif Nezareti bütçesinin taşra kısmı zuhurat tertibinden karşılanması noktasında gerekli kararın alınması için konu 16 Ağustos 1906 tarihinde Meclis-i Maarife havale edilmiştir (BOA. MF. MKT. 721/49).

İncelediğimiz arşiv belgeleri bundan sonraki süreçte kitaplar için gerekli olan 6.192 kuruşun temininde sıkıntı yaşandığını göstermektedir. Bu nedenle ödül olarak verilecek kitapların Maarif Nezareti kitap ambarından temin edilmesi düşünülmüştür. Kitap ambarında bulunan Tarih-i Devlet-i Osmaniye, Hikmet-i Tabiiye, Kamûs-ı Fransevi, Coğrafya-i Umûmî ve İktifat isimli eserler bu iş için kullanılmak istenilmiştir. Ancak bu kitaplardan toplam 117 adet bulunması ve ödül için 169 kitaba ihtiyaç duyulması nedeniyle eksik olan 52 kitabın nasıl temin edileceği düşünülmeye başlanmıştır (BOA. MF. MKT. 721/49).

16 Temmuz 1908'de Maarif Nezareti'nden Selanik, Manastır, Kosova, Edirne, Yanya ve İşkodra Vilayetlerine gönderilen bir yazı gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı Türkçesini öğrenme noktasında başarı gösteren öğrencilere hediye kitap dışında nasıl ödüller verilebileceği sorusunu ortaya atmıştır. Hatta bunun için vilayetlere ne kadar tahsisat gerekeceği de sorulmuştur. Bu noktada ihmal edilen muallimlerin de hatırlandığı görülmektedir. Osmanlı Türkçesinin öğretilmesi noktasında gayretleri görülen muallimlerin de rütbe ve nişanla ödüllendirilmesi için her ders yılı sonunda bu tarz muallimlerin Nezarete bildirilmesi istenilmiştir. Anladığımız kadarıyla her sene verilmesi planlanan kitap ödülünün masraflı olması nedeniyle alternatif ödül arayışları içerisine girilmiştir. (BOA. MF. MKT. 721/49).

Osmanlı Türkçesi'ni Yaygınlaştırmak İçin Gayrimüslimler Tarafından Kurulan İki Cemiyet

Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaadan gelen ve Osmanlı Türkçesi'nin öğretilmesine ve yaygınlaşmasına imkân sağlayacak teklifleri olumlu karşılamıştır. Rumlara Osmanlıca'yı öğretmek üzere bir ilmi cemiyetin

kurulması teşebbüsünde bulunulmuştur (BOA. İMMS. 49/2128). Maarif Nezareti tarafından 7 Haziran 1874'te Şûrâ-yı Devlete havale edilen tezkereye göre Beyoğlu Merkez Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi üyelerinden Konstantinidi Efendi, Osmanlı Devleti tebaası olan Rumlara Türkçe öğretmek için bazı tekliflerde bulunmuştur. Buna göre Türkçe eğitim verilmeyen Rum mekteplerine Maarif Nezareti'nin onaylayacağı ve maaşları cemiyet tarafından karşılanacak muallimler tayin edilmesi, fakir çocuklara Türkçe kitaplar dağıtılması, umumi dersler açılması, Osmanlı Türkçesi'nin Rumlara kolayca öğretilmesi için hazırlanacak kitaplara yarışma usulüne göre ödüller verilmesi bu teklifler arasındaydı. Ayrıca Rum mekteplerinden yetişip Türkçe eğitimlerini tamamlamak için Osmanlı mekteplerine giren fakir çocuklara da eğitim sürelerince yardım etmek ve eğitimleri sonrasında da bunların Rum mekteplerinde Türkçe hocalığına tayin edilmelerini sağlamak da cemiyetin teklifleri arasındaydı. Yardımseverlerden oluşacak bu cemiyet ilmi bir nitelik taşımaktaydı (BOA. İMMS. 49/2128).

Konstantinidi Efendi'nin teklifleri Meclis-i Kebir-i Maarif'te ele alınmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde Meclis-i Maarif-i Kebir'in onayı olmadıkça mekteplerde Türkçe muallimi istihdam olunmaması, ders cetvellerinin Meclis tarafından onaylanması ve muallimlere ödenecek maaşların taahhüt edildiği şekilde ödenmesi şartlarıyla cemiyetin teşkiline izin verilmiştir (BOA. İMMS. 49/2128).

Yahudiler tarafından kurulan “*Tamim-i Osmanlı Türkçesi Cemiyeti*” de Osmanlı Türkçesi'nin yaygınlaşmasına imkân sağlayacak bir cemiyetti. İlber Ortaylı'ya göre 19. yüzyıla gelindiğinde Yahudiler bütün dünyada dil problemiyle karşı karşıya gelmişlerdi. Herkesin milliyetçi olduğu bir dünyada milli kimliği ifade vasıtalarının başında dil geliyordu. En büyük problem Yahudilerin buldukları ülke ile bütünleşmeleri ve ulusal dili çok iyi bilen, ulusal edebiyata katkı yapan aydınlarla ortaya çıkmıştır. Bu noktada üzerinde düşünülen soru ise Acaba Yahudi toplumu milli dilleri mi konuşmalıydı? sorusu olmuştur. Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyasındaki Yahudiler çeşitli dilleri konuşuyorlardı. Judeo-Espagnol adı verilen Yahudi cemaatine özgü bir İspanyol lehçesi Osmanlı Yahudileri arasında hâkim dildi. Bununla birlikte bu dilde bir eğitim ve yayın faaliyeti 19. yüzyılın ihtiyaçlarına cevap veremezdi ve Osmanlı Yahudileri'nin bu dille çağdaş medeniyete uyum sağlamaları da mümkün değildi. Yahudi toplumunun Alliance Israélite Universelle ile modern eğitimle tanışması ve eğitim dilinin Fransızca olması Judeo-Espagnol'un gerilemesine ve Yahudi toplumundaki seçkin zümrenin günlük hayatta Fransızca'yı tercih etmesine neden olmuştur. Ancak Türkçe'nin de 19. yüzyıl sonlarından itibaren Yahudi

aydınları arasında kabul gören bir dil olduğu basın hayatından anlaşılmaktadır (Ortaylı, 2008: 85-86)¹¹.

Son dönem Osmanlı Yahudileri'ne bakılacak olursa geniş halk kitleleri arasında olmasa da Yahudi aydınları arasında bir Osmanlılık bilinci olduğu görülmektedir (Ortaylı, 2008: 88). Bununla birlikte kaynaklar Yahudi cemaatinin Osmanlı Devleti'ne uyum sağlama çabalarına dair bazı başka bilgiler de vermektedir. Örneğin 1897'de açılan Kuzguncuk Haham Okulu'nda Türkçe, Türkiye Tarihi ve Türkiye coğrafyasından başka Tevrat, Talmud ve yorum derslerinin tercümelerinin de Türkçe okutulmasına karar verilmişti (Behmoaras, 1997: 146).

Ancak burada belirtilmesi gereken asıl önemli olay Türk dilinin İspanyolca yerine Osmanlı Yahudilerinin milli dili olarak kabulünü isteyen bir komisyonun oluşturulmasıdır. Yahudi cemaatinin talebi ve Osmanlı Devleti'nin uygun görmesi ile kurulan bu komisyona dair Osmanlı Arşivinde birçok belge bulunmaktadır. Bu belgeler arasında yer alan ve Hahambaşı Kaymakamlığı'ndan, Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 26 Nisan 1900 tarihli yazı komisyonun ortaya çıkış nedeni hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Yahudiler'in milli dili olan İspanyolca terk edilerek bütün Yahudi mekteplerinde Osmanlı Türkçesi'nin öğretilmesi ve cemaat arasında da Türkçe'nin yaygınlaştırılması için "*Tamim-i Osmanlı Türkçesi*" adında bir komisyon kurulmuştur (BOA. BEO. 1479/110871).

Adliye ve Mezahib Nezareti durumu önce Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Konu hakkında bilgilendirilen Maarif Nezareti de bir değerlendirme yapmıştır. Nezaretin 11 Haziran 1900 tarihli tezkeresinde konunun önemine ve sağlayacağı faydalara değinilmekle birlikte gereğinin devlet tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Anladığımız kadarıyla Osmanlı Devleti, Yahudi cemaatinin bu talebine başlangıçta çekimser kalmıştır (BOA. DH. MKT. 2365/76).

---

¹¹Evrensel Yahudi Birliği olarak ifade edebileceğimiz Alliance Israélite Universelle, dünyanın çeşitli yerlerinde yoksul bir hayat yaşayan ve 19. yüzyılın gereklerine ayak uyduramayan Yahudileri Batılılaştırmak için 1860'da Paris'te kurulan bir teşkilattir. Batı Yahudiliğinin reform yanlısı yönünü, Doğu Yahudileri arasında canlandırarak bütün Yahudilerin haklarının korunması için çalışmalar yapmıştır. Bu teşkilat en önemli faaliyetlerini eğitim ve öğretim alanlarında yapmıştır. Alliance, en kapsamlı faaliyetlerini Osmanlı topraklarında gerçekleştirmiştir. Bu teşkilat 1865-1900 yılları arasında Osmanlı topraklarında 60'dan fazla okul açmıştır. Bu okullarda yaklaşık 1.500 öğrenci öğrenim görmüştür. 700 öğretmen görev yapmıştır. Özellikle İstanbul, İzmir, Selanik ve Sofya gibi büyük merkezlerde birden fazla kız ve erkek okulu kurmuştur. Bkz. Kuran (2009: 324 ve 326).

Hahamhane, Osmanlı Devleti'nin bu tavrına rağmen konuyla ilgili yeni bir adım atmış ve “*Tamim-i Osmanlı Türkçesi*” komisyonu için ruhsat talebinde bulunmuştur. Adliye ve Mezahib Nezareti'ne Hahambaşı Moshe Levi tarafından gönderilen 23 Nisan 1900 tarihli yazıda komisyonun kurulma nedenleri hakkında daha detaylı bilgiler verilmiştir. Moshe Levi, yazısında asırlardan beri nimet ve iyi terbiye ile merhametli kucağında beslendikleri Osmanlı Devleti'ne şükran borçlu olduklarını belirtmiştir. Yahudi milletinin hislerini sadakatle göstermek için Osmanlıca'nın milli dil olarak yaygınlaştırılması ve şimdiye kadar milli dil olarak kullandıkları İspanyolca'nın terk edilmesi yönündeki taleplerini de dile getirmiştir. Ayrıca mevcut Yahudi mekteplerinde Osmanlıca eğitimin esas kabul edilmesine bağlı olarak alınması gereken tedbirlerin aranılması ve sadece Yahudi mekteplerinde değil kadın erkek bütün Yahudiler arasında Osmanlıca'nın yaygınlaştırılması için bir an önce gerekenlerin yapılmasını da istemiştir (BOA. İ.AZN. 39/35).

Moshe Levi yazısında komisyon için seçilen kişilerin isimlerine de yer vermiştir. Buna göre komisyonun üyeleri arasında Rüşumat Emaneti Celilesi Tercüme Kalemî Müdür Muavini Harunaçizade Saadetlü Jak Bey, Bahriye Nezareti Sertercümanı Kaymakam İzzetlü Moiz Bey, Daire-i Hariciye ve Umur-ı Şehbenderi Kalemî Hülefa-ı Muteberanından Hafid-i Daiyanem İzzetlü Yosi (?) Bey, Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene Azasından Refetlü İshak Efendi, Daire-i Hariciye Umur-ı Ticariye Kalemî Hülefa-ı Muteberanından İzzetlü Jak Menâşe Efendi, İstişare Odası Muavinlerinden İzzetlü İshak Yoşı Efendi, Etibba-ı Bahriyeden Kolağası Refetlü Viktor Efendi, Muallimin-i Museviyeden Haham Haim Nahum Efendi, Şark Demiryolları İdaresi Hukuk Müşaviri Refetlü Jak Samanon Efendi, Etibba-ı Mülkiyeden Refetlü Jak Mandil Efendi bulunmaktaydı. Ayrıca komisyon başkâtipliğinde ise Hahamhane Başkâtibi Hazkiye Hatem Efendi görevlendirilmişti (BOA. İ.AZN. 39/35).

Adliye ve Mezahib Nezareti, Moshe Levi'den gelen bu yazıyı ve komisyon üyelerinin isimlerini belirten listeyi 25 Nisan 1900 tarihinde Sadaret makamına iletmiştir. Sadaret makamı gereğinin yapılması için konuyu 30 Nisan 1900'de Maarif Nezareti'ne havale etmiştir. Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği konuya ilişkin değerlendirmesinde “*cemiyet-i ilmiye*” adı altında taşrada kurulan ve kurulmakta olan birtakım şirketlerin durumlarının ortaya çıkarılmasına ve hükümetten ruhsat alınmadıkça hiçbir şirketin kurulmasına izin verilmemesine ilişkin 15 Ağustos 1890 tarihli bir irade olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte cemiyetin kurulmasının Yahudi milletinin Osmanlı lisanını kabul etmesi gibi faydalı bir amaca hizmet edeceğini de belirterek konuya olumlu bir yaklaşım sergilemiştir.

Neticede Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Mahsus'a havale edilen konu burada mütalaa edilmiş ve 5 Eylül 1900'de komisyona ruhsat verilmesi uygun görülmüştür (BOA. İ.AZN. 39/35; BOA. MF. MKT. 506/54). Bu karar 16 Eylül 1900 tarihinde ise Dâhiliye ve Maarif Nezaretleri'ne tebliğ edilmiştir (BOA. BEO. 1551/116253). Dâhiliye Nezareti de 6 Ekim 1900'de Şehremaneti ile Zabtiye Nezareti'ni bilgilendirmiştir (BOA. DH. MKT. 2416/38).

Tamim-i Osmanlı Türkçesi Komisyonu'na İstanbul'da ruhsat alınmasından kısa bir süre sonra İzmir'de de bir komisyon kurulmuştur. Ancak bu durum konudan haberdar olmayan ve nasıl davranacağını kestiremeyen mahalli idareyi düşündürmüştür (BOA. MF. MKT. 506/54). Bu noktada Sadaret makamı Maarif Nezareti'ne gönderdiği 6 Aralık 1900 tarihli yazısıyla komisyon hakkında Maarif Müdürlükleri'ne bilgi verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti 13 Aralık 1900 tarihli yazısıyla bütün maarif müdüriyetlerine komisyonun amacını ve padişah iradesi ile Meclis-i Vükela kararıyla ruhsat aldığını bildirmiştir. Ancak Aydın Vilayeti, İzmir'de kurulacak olan daha doğru bir ifade ile şubeleşecek olan komisyon için nasıl bir ruhsatname hazırlanacağı, bu ruhsatnamenin kim tarafından mühürleneceği, kaç kuruşluk pula tabi tutulacağı gibi ayrıntılar hakkında bilgilendirilmediğini 22 Mayıs 1901'de Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Yapılan değerlendirmede söz konusu komisyonu oluşturacak üyeler hakkında gerekli incelemelerin yapılarak bunların güvenilir ve Osmanlı Türkçesi'ni yaygınlaştırmaya muktedir kişiler olduklarına kanaat getirilirse vilayetten kendilerine resmi izin verilmesi ve durumun Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca İzmir'de kurulan komisyonun ruhsat için vilayete müracaat etmesi gerektiği de belirtilmiştir (BOA. MF. MKT. 506/54).

Tamim-i Osmanlı Türkçesi Komisyonu Osmanlı Yahudileri'nin Türkçe okuma, yazma ve konuşmaya yönelik bir eğitim görmek için attıkları önemli bir adımdır. Bu komisyon Osmanlı Yahudileri'nin Türkçe'yle bütünleşme tarihleri için oldukça önemlidir. Komisyonun çalışmalarına dair fazla bilgi yoktur. Ancak bu tarihlerden itibaren İspanyolca, Yahudi cemaati arasında genellikle evde konuşulan bir dil halini almış ve okullarda terk edilmiştir. Gazetelerde ve ibadette kullanılmışsa da gittikçe gerilemiştir. Bugün Türkiye Yahudileri için Judeo-Espagnol artık eskimiş bir dildir (Ortaylı, 2008: 91).

Sonuç

Osmanlı Devleti, Fransız ihtilali sonrasında hızla değişen siyasi, sosyal ve ekonomik şartlardan olumsuz şekilde etkilenmiştir. 19. yüzyılın başından

İtibaren Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden ve gayrimüslimler tarafından çıkarılan isyanlarda diğer birçok faktör gibi Avrupalı devletlerin tahrikleri de önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, ülkesinde birliği sağlamak ve parçalanmanın önüne geçebilmek için bir "Osmanlı kimliği" oluşturmak istemiştir. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile 1856'da ilan edilen Islahat Fermanlarının temel hedefi de budur. Ancak Avrupalı devletlerin müdahaleleri ve gayrimüslim tebaa üzerindeki baskıları bu fermanlardan beklenen faydanın sağlanmasını engellemiştir.

Çalışmamızda da belirttiğimiz üzere gayrimüslimlerin hem devlet okullarında eğitim görmek hem de devlet dairelerinde görev alabilmek için Osmanlı Türkçesi'ni iyi bir şekilde öğrenmeleri gerekiyordu. Bu da Osmanlı Türkçesi'nin oluşturulmak istenilen Osmanlı Kimliğinde ortak bir payda olabileceği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu noktada atılan en ciddi adım ise 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olmuştur. Bu nizamname ile gayrimüslimlere ve yabancılara ait mekteplerin müfredatına Türkçe dersi de girmeye başlamıştır.

İncelediğimiz arşiv belgeleri Osmanlı Devleti'nin mevcut imkânlar dâhilinde gayrimüslim cemaatlere ait mekteplerde Osmanlı Türkçesi eğitiminin verilmesi sağlamak için cemaatlere gerekli desteği vermeye çalıştığını göstermektedir. Buna dair verilen padişah iradesine göre bu mekteplere atanan muallimlerin maaşlarının ödenmesi hususunda cemaatlere gerekli yardımların yapılması kararı alınmıştır. Devletin, özellikle Rumeli vilayetleri ile Vilayet-i Sitte'deki gayrimüslim mekteplerine özel bir alaka gösterdiği de arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Muallim tayinlerine ek olarak, mekteplere Osmanlı Türkçesi'nin öğrenimini kolaylaştıracak kitapların gönderilmesi, Osmanlı Türkçesi'nin öğreniminde başarı gösteren öğrencilerin ödüllendirilmesinin düşünülmesi, gerek mekteplerde gerekse de toplumsal hayatta Osmanlı Türkçesi'nin kullanımını artıracak cemiyetlerin kurulmasına onay verilmesi de Osmanlı Devleti'nin bu konudaki olumlu yaklaşımını göstermektedir.

Ancak devletin içerisinde bulunduğu siyasi ve ekonomik şartlar istenilen neticelere ulaşılmasını engellemiştir. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle muallim maaşlarının temin edilmesi ve başarılı öğrencilerin ödüllendirilmesi noktalarında sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca özellikle Rumeli'deki bazı gayrimüslim mekteplerinin idarecilerinin Osmanlı Türkçesi dersine karşı olumsuz bir tavır takındıkları da görülmektedir. Rumlar tarafından kurulmak istenilen ve bazı şartlarla kurulmasına izin verildiğini tespit ettiğimiz cemiyetin Osmanlı Türkçesi'nin öğretilmesine ve kullanımının yaygınlaşmasına ne kadar katkı yaptığını ulaşabildiğimiz belgelerden tespit edemedik. Bununla birlikte Yahudiler tarafından kurulan komisyonun

B. KARCI

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 19-44 (Atf için/To cite).

Osmanlı Türkçesi'nin kullanımının yaygınlaşmasına katkı sağladığını söylemek eldeki bilgiler ışığında yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Babiâli Evrak Odası (BEO); 1479/110871, 1551/116253.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemî (DH. MKT); 1248/61, 2365/76, 2416/38, 322/31.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN); 39/35.

İrade Meclis-i Mahsus (İMMS); 49/2128.

Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî (MF. MKT); 20/36, 35/111, 21/3, 527/53, 506/54, 1129/58, 757/37, 721/49, 838/29.

Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT. MHM); 498/13, 691/35.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS); 316/53.

Kitaplar ve Makaleler

Balta, E. (2009). Sisam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 37, s. 272-274.

Behmoaras, L. (1997). *Kimsin Jak Samanon?* İstanbul, Sel Yayıncılık.

Develi, H. (2009). *Osmanlı'nın Dili*. İstanbul, Kesit Yayınları.

Haydaroğlu, İ. P. (1993). *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*. Ankara: Ocak Yayınları.

Kuran, N. (2009). Haskala'nın Yahudi Eğitime Etkisi: Alliance Israelite Universelle ve Toplumsal Dönüşüm "İstanbul AIU Okulları Örneği ile". *Milel ve Nihal*, 6, (2), s. 323-341.

Kurt, Y. (1999). *Osmanlıca Dersleri I*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

B. KARCI

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 19-44 (Atf için/To cite).

Özcan, A. (2007). Osmanlıcılık. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, s. 485-487.

Özkan, M. (2007). Osmanlı Türkçesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, s. 483-485.

Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.

Schik, I. C. (2009), Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 8, S. 14, s. 1-23.

Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Şimşek, M. (2018). Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması. *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi (OTAM)*, S. 43, s.199-227.

Taş, F. (1998). Vilâyat-ı Şarkıyye Islâhâtı Ve Genel Müfettişi Nicolas Hoff. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 42, s. 923-967.

Yediyıldız, B. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış. *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, s. 330-392.

Ekler

Ek 1. Edirne Vilayetindeki gayrimüslim mekteplerinin isimleri ile ödül olarak verilecek eserlerin isimleri ve adetleri

Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Sınıfı	Verilecek Kitap Adedi	Kitapların İsimleri
Edirne Rum Jimnas Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Edirne Musevi Talmud Tora Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Edirne Musevi Alyans Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Edirne Ermeni Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Edirne Ermeni Torkomyan Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Mustafa Paşa Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Mustafa Paşa Bulgar Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Mustafa Paşa Musevi Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Ortaköy Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)

Ek 1. Edirne Vilayetindeki gayrimüslim mekteplerinin isimleri ile ödül olarak verilecek eserlerin isimleri ve adetleri (devam)

Dimetoka Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Dimetoka Musevi Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Gümlüçüne Ermeni Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Gümlüçüne Musevi Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Kırkkilise Musevi Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Kırkkilise Musevi Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Kırkilise Bulgar Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Tırnova Bulgar Katolik Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Tırnova Bulgar Ortadoks Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Lüleburgaz Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Dedeâğaç Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
İnöz Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Sofulu Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Semadirek Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Gelibolu Ermeni Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Gelibolu Musevi Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Tekfurdağı Ermeni Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Tekfurdağı Ermeni Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Çorlu Ermeni Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Çorlu Musevi Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Çorlu Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Malkara Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Malkara Ermeni Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)
Eski Vasilkoz Rum Mektebi	4	4	Kamûs-ı Türki (32), Hâce-i Osmani (32), Lügat-ı Naci (32), Mükemmel Osmanlı Lügatı (32)

KÂTİP ÇELEBİ ALGISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER¹

Serhat KÜÇÜK²

Öz

Kâtip Çelebi, on yedinci yüzyıl Osmanlı bilim dünyasının maruf şahsiyetlerindedir. Genellikle eserleri ve söylemleri itibariyle olumlu olarak değerlendirilir. Bununla birlikte nispeten sınırlı sayıda çalışmada ise eleştirilir. Bu çalışmanın temel amacı da literatürdeki söz konusu övgü ve yergileri ortaya koyup bunlar üzerinden bir değerlendirme gerçekleştirmektir. Bir yandan literatürdeki Kâtip Çelebi algısı kritik edilirken diğer yandan da bu algıların ötesindeki Kâtip Çelebi'ye ulaşılmaya çalışılacaktır.

Makalede öncelikle Kâtip Çelebi'nin kısa bir yaşam öyküsü ve belli başlı bazı eserleri hakkında bilgiler verilecektir. Ardından kişiliği ve ilkeleri üzerinde durulacaktır. Çalışmaları hakkında olumlu ve olumsuz görüşler örneklerle sunulduktan sonra söz konusu görüşler ve bu görüşlere dayanak oluşturan unsurlar değerlendirilecektir.

Nihayetinde literatürü değerlendirmekle birlikte mümkün olduğunca tarihsel gerçekliğe uygun bir Kâtip Çelebi portresi önerilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, Osmanlı Bilimi, Türk Bilim Tarihi, Bilim Tarihi, Tarih Metodolojisi

---

¹ Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Tarihi ve Kültürel Mirası Araştırma Merkezi (HÜTKAM) tarafından 14 Mayıs 2015 tarihinde düzenlenen “Kültürel Mirasın İzleri: Osmanlı Modernleşmesinin Öncülerinden Kâtip Çelebi” adlı paneldeki “Osmanlı Bilim Dünyası ve Kâtip Çelebi” başlıklı sunum geliştirilerek hazırlanmıştır.

² Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, skucuk@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-5623-5824.

Makale gönderilme tarihi: 1 Ekim 2019. Makale kabul tarihi:3 Aralık 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

REFLECTIONS ON THE PERCEPTION OF KÂTİP ÇELEBİ

Serhat KÜÇÜK

Abstract

Kâtip Çelebi is a well-known figure in the seventeenth century Ottoman scientific world. He generally is regarded as positive in terms of his works and discourses. However, in a relatively limited number of studies, Katip Çelebi is criticized. The main purpose of this study is to reveal these praises and critiques in the literature. In this article, on the one hand, the perception of Katip Çelebi in the literature is criticized, on the other, we will try to reach Kâtip Çelebi beyond these perceptions.

Firstly, Kâtip Çelebi's short biography and some of his major works will be informed in this study. Then his personality and principles will be emphasized. After the positive and negative opinions about their works are presented with examples, aforementioned views and the underlying factors of them will be commented.

In the end, a portrait of Kâtip Çelebi corresponding to the historical reality will be suggested.

Keywords: Kâtip Çelebi, Ottoman Scholarship, Turkish History of Science, History of Science, Methodology of History.

Giriş

Zamanın birinde bir vatandaş, bahçesine dört metre eninde, dört metre boyunda, dört metre derinliğinde bir çukur kazdırmak ister. Bu iş için sekiz akçe karşılığında bir ustayla anlaşır. Usta işe başlar. İki metre en, iki metre boy ve iki metre derinliğe ulaştığında bu yorucu işe devam edemeyeceğini söyleyip o ana kadar sarf ettiği emeğin karşılığını ister. Anlaşamaz, davalık olur ve kadının huzuruna çıkarlar. Eni, boyu ve derinliği dört yerine iki metre çukur kazan kişi, iki dördün yarısı olduğuna göre, başta anlaşılan 8 akçenin yarısını yani 4 akçe almalıdır hükmünü veren kadı sizce adaleti sağlamış olur mu?

Yine zamanın birinde bir vatandaş, parasını peşin aldığı yüz metre eninde yüz metre boyunda bir tarlayı komşusuna bir süre sonra teslim edecektir. Teslim günü geldiğinde iki komşu anlaşamaz ve kadı huzurunda davalık olurlar. Parayı alıp tarlayı teslim etmesi gereken komşu, dava sırasında, başlangıçta vereceğini söylediği yüze yüz ölçülerindeki tarlayı vermekten vazgeçtiğini onun yerine sahip olduğu elli metre eninde elli metre boyunda iki ayrı tarlayı vermeyi önerir. Ne dersiniz, bu öneriyi yeterli bulan bir kadı hesabı adaletle kapatmış mıdır?

Aklınızın bir köşesinde bu soruları tutarak okumayı sürdürmeniz, Kâtip Çelebi'yi, daha doğrusu literatürdeki Kâtip Çelebi algısını kritik etmeye çalışacak bu yazı için hayli önemli. Eserleri ve söylemleri genel itibariyle olumlu olarak değerlendirilmekle birlikte Kâtip Çelebi nispeten sınırlı sayıda çalışmada eleştirilir. Bu çalışmanın temel amacı da literatürdeki söz konusu övgü ve yergileri ortaya koyup bunlar üzerinden bir değerlendirme gerçekleştirmek ve mümkünse bu algıların ötesindeki gerçek Kâtip Çelebi'ye ulaşmaya çalışmaktır. Bu noktada işe Kâtip Çelebi'yi ve yaptıklarını hatırlamakla başlamakta yarar var.

Hayatı ve Bazı Eserleri

Kâtip Çelebi, on yedinci yüzyıl Osmanlı bilim dünyasının maruf şahsiyetlerindedir. Bugüne dek ekserisi *Sullel-ül Vusul* ve *Mizan-ül Hakk* adlı eserlerinde bizzat kaleme aldığı hâl tercümelerine dayanan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Sürdüğü ordu kâtipliği ve kalemde halifelik görevleri hasebiyle Hacı Halife, Hacı Kalfa ve daha yaygını da Kâtip Çelebi olarak tanınır (Ahmet Refik, 1932: 5).

Asıl adı Mustafa, babasının adı Abdullah'tır. Annesinden rivayetle 1609 yılında İstanbul'da doğmuştur (Gökyay, 1991: 3). Babası ona

çocukluğundan itibaren hususî hocalardan dersler aldırılmış, Arapça öğretmiş, bilhassa siyakat yazısı yazma hüneri kazandırmıştır. Babası gibi askerî hizmetlere girdiği zaman bu bilgiler onun Ordu Kâtibi olmasını sağlamıştır. Gençliğinin ilk kısmı ordularla birlikte seferlerde geçer. İlmî merakı giderek arttıkça ordu ile gittiği her şehirde kitaplar ve âlimler bulmuş, onlardan istifade etmiştir. IV. Murad'ın ilk saltanat yıllarında Anadolu içlerine ve İran hudutlarına giden ordularda yer almıştır. 1629'da Hemedan ve Bağdat seferlerine gitmiş, 1631'de İstanbul'a dönmüştür. 1633'te Sadrazam Tabanıyassı Mehmet Paşa'nın ordusu ile Bağdat seferine gittiğinde ise ordunun Halep'te kışlaması sırasında izin alarak Kâbe'yi ziyaret eder. Dönüşte orduya Diyarbakır'da katılan Kâtip Çelebi 1635'te İstanbul'a döner (Gövsa, 1946: 210). Bu dönüşün ardından bir zihnî dönüş gelir ve kalan ömrünü ilim öğrenmek ve öğrenci yetiştirmekle geçirmeye karar verir. Bu düşüncesini de “küçük cihattan büyük cihada döndük (yani savaştan bilgiye döndük)” sözüyle dile getirir (Baş, 2002: 81).

İstanbul'a döndüğünde iki akrabasından kalan miraslarla bir hayli kitap satın alan Kâtip Çelebi kalan parasıyla evini tamir ettirip aynı yıl evlenir(1638). Arec Mustafa Efendi'nin derslerine devam eder. Ayrıca Ayasofya ders-i âmi Kürt Abdullah Efendi, Süleymaniye ders-i âmi Kiçi Mehmed Efendi, vaiz Veli Efendi, Ermenakî Veli Efendi ve Mısırlı Şeyh Sırruddin Eburrıza'dan hadis, feraiz mantık dersleri alır. Kâtip Çelebi 10 yıllık süre içerisinde bir taraftan kendini yetiştirirken, bir taraftan da öğrendiklerini bazı talebelere öğretir. Girit seferi sırasında haritaların nasıl yapıldığını öğrenir ve bu konuyla ilgili eserleri tanıma imkânı da bulur. Öte yandan meslek hayatında yirmi yılını doldurmuş olan Kâtip Çelebi, resmî görevinden istifa edip üç yıllık bir inziva dönemine girer. Bu süre içerisinde, ders vermeye devam ederken hastalığı dolayısıyla ilgi duyduğu tıp alanından kitaplar inceler. 1648'de ikinci halifelik ruusunu³ alınca rahatlayan Kâtip Çelebi, geçimini sağlayabilmek için haftada bir iki gün kaleme giderken kalan zamanını bütünüyle çalışmalarına verir. Nitekim hemen hemen bütün önemli eserlerini de bu dönemde yazmıştır (Ak, 1999: 20-21). Müslüman olan Fransız asıllı Mehmed İhlâsî'nin yardımıyla da bazı eserleri Latince'den Türkçeye çevirmiştir. Nihayetinde 27 Zilhicce 1067 (6 Ekim 1657) sabahı vefat etmiş ve Zeyrek Camii civarındaki kabristana defnedilmiştir (Gökay, 2002: 37).

Tarih, coğrafya, matematik, hadis, fıkıh, tefsir gibi pek çok alana ilgi duyan ve kendisini bu alanlarda yetiştiren Kâtip Çelebi, söz konusu ilgiye kanıt olacak şekilde ardında yirminin üzerinde eser bırakmıştır. Hemen hepsi

³ İkinci Kâtiplik Görev Belgesi. XVII. yüzyıldan başlayarak Bab-ı Âli kalem kâtiplerine de halife denmiştir (Çağatay, 1993: 306). Nitekim hac vazifesini yerine getirmiş bir kâtip olarak Batı'da kendisinin Hacı Halife olarak tanınması da bu sebeptendir.

birbirinden değerli olmakla birlikte ilgi alanının genişliğini görmek adına bazı eserlerini kısaca hatırlamakta fayda var. Bu anlamda *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, Kâtip Çelebi'nin “Umulur ki bu kitabın söyledikleri üzerinde düşünüp onlardan yararlanmağa iltifat buyurular” (Kâtip Çelebi, 1980b: 4) temennisiyle yazmaya başladığı ve Osmanlı denizcilik tarihi hakkında bilgi verdiği önemli bir eserdir. Kâtip Çelebi, Osmanlıların ilk yıllarından 1656 yılı başlarına kadar düzenlenmiş deniz seferlerine değindiği bu eserinde; çeşitli denizcilik unsurları üzerinde durmuş, bazı hatalar nedeniyle gerçekleşen yenilgilerin sebeplerini değerlendirmeye çalışmış, alınacak tedbirler konusunda görüşlerini paylaşarak çeşitli nasihatler vermiştir (Kâtip Çelebi, 1980b).

Kâtip Çelebi'nin bir diğer eseri ise; İslâm coğrafyacılarının eksikliklerini gidermek, coğrafya ilminin durumunu ortaya koymak üzere, İslâm kaynaklarında yer almayan Batı coğrafyacılığı ile ilgili bilgileri, Doğu coğrafyacılığına ait bilgilerle birleştirerek oluşturduğu *Cihannümâ*'dır. Kâtip Çelebi bu kitabın ilk versiyonunu 1648'de, ikinci versiyonunu 1654'te hazırlamaya başlamıştır. Müteferrika matbaasında 1732 yılında basılan metne esas teşkil eden bu ikinci versiyondur. Müteferrika, basım esnasında bu esere kâinat sistemleri ve yeni astronomi hakkında etraflı açıklamalar eklemiştir (İhsanoğlu, 2003: 181). İki bölümden oluşan eserin I. bölümünde nehirler ve denizlerden; II. bölümünde ise karalardan, alfabetik sırayla şehirlerden ve XIV. yüzyıldan sonra keşfedilmiş ülkelerden söz eder (Kâtip Çelebi, 2013).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1641 yılına kadar gelen olayları sıraladığı IV. Mehmet'e (1687) kadar padişahlardan ve sadrazamlardan başlayarak pek çok yüksek rütbeli devlet adamının isimlerini zikrettiği eseri ise *Fezleketü'l-akvâli'l-ahyâr fi ilmi't-târîh ve'l-ahbâr*'dır (Kâtip Çelebi, 2009). *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel* adlı eseri de yine Osmanlı Devleti'nin o dönemde içinde bulunduğu sıkıntılara çözüm önerileri barındıran bir rapor niteliğinde olup mukaddime, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır (Kâtip Çelebi, 1982).

Bibliyografik bir katalog olarak değerlendirilebilecek eseri ise *Keşf-el Zunun*'dur. Önsözünde Doğu bilim dünyasında bilim ve felsefenin kısa bir tarihini anlatmış ve ardından on bine yakın yazarın on beş bin civarındaki eseri hakkında kısa bilgiler vermiştir (Kâtip Çelebi, 2014). Kaleme aldığı son eser ise *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk* olup bu çalışmasında Kâtip Çelebi, giriş ve sonuç hariç yirmi bir bölüm altında döneminin sosyal ve fikrî meselelerini eleştirmiş inandığı doğruları paylaşmıştır (Kâtip Çelebi, 1980a).

Kişiliği ve İlkelerine Dair Görüşler

Kâtip Çelebi, Gökyay'ın da belirttiği üzere, yeni fikirler veya yenilikler peşinde olan bir düşünür olmaktan çok yaşadığı dönemde veya daha önce ortaya çıkarak Osmanlı devlet ve toplum düzenini sıkıntıya sokan meselelerle uğraşmış, bu meselelere çözümler getirmeye çalışmıştır. Hemen her bir eserini, o gün yaşanan bir sıkıntıya cevap olmak üzere kaleme almıştır (Gökyay, 2002: 38).

Bu yazının başındaki iki soru da Kâtip Çelebi'nin *Mîzânü'l-Hakk*'ta verdiği somut örneklerdir. Nitekim eser bu iki örnekle başlar. Çukur kazdırma meselesi için “hendese bilmez müfti dört akça hakkıdır dedi. Hendese bilen müfti hakkı bir akça diye fetva verdi, doğrusu da budur. Çünkü iki zirâ(75-90cm arası ölçü birimi) kuyu, dört zirâ kuyunun sekizde biridir, ücretin de sekizde bir olması gerektir.” (Kâtip Çelebi, 1980a: 21) demiştir.

Tarla meselesini de “Bir kimse boyu ve eni yüz zirâ olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellişer zirâ iki tarla verdi. Aralarında uyuşmazlık çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakkı budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen riyaziyat görmeye heves eyleye” (Kâtip Çelebi, 1980a: 22) sözleriyle anlatmıştır.

Yeni haberdar olmaya başladığı Avrupa bilim hayatı karşısında ihtiyaç duyulanı belirlemek niyetiyle araştırmaya yönelen Kâtip Çelebi'nin özellikle coğrafya ve tarihe duyduğu ilgi, ufkunun genişleyip derinleşmesinde önemli rol oynamıştır (Fazlıoğlu, 2004: 14).

Türkçe ve Arapça yazılmış eserleri kaynak olarak kullanmakla yetinmemiştir. Batı kaynaklarından yararlanmak gibi yaşadığı zamanda nadir görülen bir tavır ve düşünceye sahiptir. Yararlandığı eserlerde de kişilerin görüşlerinden ve ayrıntılardan ziyade bizzat olaylar ve fikrî temelleri üzerine yoğunlaşmıştır. Çok yönlülüğünü de “tek konu ile yetinmeye himmet yüceliği razı gelmedi” (Kâtip Çelebi, 1980a: 118) sözüyle ifade etmiş, bir parça da övünmüştür (Baş, 2002: 82).

Çalışmaları Hakkında Düşünceler

Başta da belirtildiği üzere Kâtip Çelebi ile ilgili literatürde ağırlıklı olarak yerli yabancı pek çok araştırmacının övgü dolu ifadeleri yer almaktadır. Kimilerine göre Kâtip Çelebi, 17. yüzyılın büyük Türk âlimidir (Ahmet Refik, 1932: 25) ve bu yüzyılın ilk yarısının Türk Bilim Tarihi açısından

dikkate değer bir hâl almasını sağlamıştır. Bilhassa *Mîzânü'l-Hakk*'ta taassup ehlinin takılıp kaldığı meseleleri, serbest bir fikirle, rasyonel bir surette çözmeye çalışması takdire şayan olarak görülmüştür. Türkiye'nin ilim devrimcisi diye anılmasa bile, Türkiye'de ilim rönesansının müjdecisi sayılması gerektiği vurgulanmıştır (Adıvar, 2011: 137, 141, 151). Öyle ki Batı düşüncesinin Osmanlı'da yayılmasına katkısı nedeniyle baş tacı edilmiştir (Bursalı Mehmed Tahir, 1975: 84).

Hacı Kalfa, Osmanlı kültürünün “büyük bilge”si (Fodor, 1986: 233) ve bilgisi akla gelebilecek bütün sahalara yayılmış en büyük Osmanlı tarihçisi olarak da nitelendirilmiştir (Babinger, 1992: 215). Müslümanların gözünü Batı bilimine çevirmesindeki katkısının inkâr edilemez boyutta olduğu belirtilmiş (Lewis, 1957: 12), yaşadığı yüzyılın kararmış ufkunda parlayan bir yıldızla benzetilmiştir (Turan, 1990: 189).

Taassupla mücadeleye verdiği önem ve geniş görüşlülüğü takdir edilen Kâtip Çelebi XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasında Batıya çevrilmiş düşüncüyü hazırlayan sağlam realist görüşe sahip bir fikir adamı olarak takdim edilmiştir. Yüzyıllar önce verdiği hükümlerin, bugün için dahi henüz tatbik sahasına giremeyen derin bir ilim zihniyetine ve realist bir cemiyet görüşüne -en azından sezgi halinde de olsa- dayandığı ifade edilerek hakkı teslim edilmek istenmektedir (Gökbilgin, 1991: 213).

Devlet idaresindeki yapıcı fikirleri yanında, cemiyetin manevi cephesini ıslah etmek gayretiyle, fikir ve zihniyet inkılâbı yapmak hususundaki azminin Kâtip Çelebi'yi o zamana kadarki ıslahatçılardan ayırdığı ve daha da yükselttiği ifade edilmiştir (Ülken, 1991: 177, 182, 188). Özellikle yaşadığı dönemin durgunlaşmış bilimsel havası içerisinde Osmanlı toplumuna büyük atılımlar yaptırmayı düşünmüş bir aydın olarak nitelendirilmektedir (Kazancıgil, 2000: 170). Kısa ömründe Şark'ı ve Garb'ı tanıyıp kitaplardan edindiği bilgileri, kendi nazarî bilgileriyle karıştırarak kendinden sonra geleceklere ölmez düşünce anıtlarını yadigâr bıraktığı vurgulanmıştır (Yücel, 1991: 219).

Hz. Muhammed'in anne ve babasının -İslamiyet kendilerinden sonra meydana çıktığı için- kâfir sayılıp sayılmayacakları meselesi gibi, tehlikeli sayılabilecek bir konuyu “ilim, cevap ve sual ve kanun üzre her baptan kıyl ü kaldır” diyerek cüretle tartışmaya açması bile kendisine verilen yüksek payeyi hak etmesi için yeterli dayanak olarak gösterilmektedir (Gökyay, 1986: 40).

Bu şekilde genel itibarıyla övgü dolu sözlerle anılmakla birlikte bazı yönleriyle de eleştirilmiştir. Özellikle *Keşfü'z-zunûn* ile *Cihannümâ*'da, birtakım hatalara düştüğü söylenmektedir. *Cihannümâ*'da kullandığı bir haritada Amuderya ile Sırderya'nın aşağı yataklarına ait bilgileri, bu nehirlerin aynı zamanda başka başka kollardan Hazar ve Aral deniz/göllerine döküldükleri şeklinde anlayarak yanlışlığı yahut Amuderya'yı Obi Nehri ile karıştırdığı ifade edilmiştir (Gökyay, 2002: 37). Yine *Cihannümâ*'da Batlamyus'un jeosantrik sisteminden bahsederken Kopernik'in helyosantrik sisteminden bahsetmemesi; Kopernik'ten bir asır sonra vefat etmesine ve müsbet ilimlerle çok ilgili olmasına rağmen Batı'nın pozitif ilimler sahasındaki yeniliklerini ülkeye getirmede yetersiz kaldığı yönünde eleştirilmesine neden olmuştur. Aynı şekilde aradan iki yüzyıl geçmesine ve bu sürede çıkan birçok yeni buluşa rağmen hala Ali Kuşçu'nun *Muhammediyesi*ni şerh etmesi de bu eleştirinin destekleyici örneği olarak verilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1991: 147-148).

Keşfü'z-Zunûn'da ise bazı eserleri tekrarlayıp, bir kitap hakkında verilecek bilgiyi başka bir kitaba mâl etmek, Arapça bir eseri Türkçe olarak kaydetmek gibi birtakım hatalar yaptığı belirtilmektedir (Gökyay, 2002: 37). Yine bu eserinde, Mirim Çelebi'yi Kadızade'nin yeğeni olarak tanıtmamasının da yanlış olduğu vurgulanmıştır (Adıvar, 2011: 62, 93). Meşgul olduğu muhtelif ilimlerden hiçbirisinde müessis veya müceddit denilecek derecede büyük olmadığı; bilhassa felsefi hiçbir kıymeti bulunmadığı halde sırf mesaisinin ve ansiklopedik ilgi alanının genişliği ile Osmanlı devrinin âlimleri arasında şöhret kazanabildiği belirtilmiştir (Ülken, 2004: 194).

Osmanlı tarihine ait gelişmeleri derlediği *Fezleke* adlı eseri ekseninde ifade edilmekle birlikte esasen eserlerinin derlemelerden ibaret olmasına vurgu yapılarak “sefil kopyacı” olarak nitelendirilmiştir (Walsh, 1962: 200). İlimleri nazarı ve amelî diye ayırıp nazarı ilimleri yüksek, orta ve aşağı diye bölerken tamamen Aristo ve İbn-i Sina çizgisinde kalıp felsefi açıdan bir yenilik yansıtmadığı, aldığı eleştiriler arasındadır (Ülken, 1991: 182). Bilinçli bir yenilikçi olmayıp eskiyi restore eden biri olmayı hedeflediği söylenmektedir (Hagen, 2015: 419).

Eleştiriden ziyade kendisiyle ilgili tutarsızlık olarak ifade edilen bir diğer husus ise müsbet bilgiye bu denli önem verir görünürken büyü türü mantık dışı unsurları kabul etmesi,(Gökyay, 1991: 32-33) büyü'nün yahut sihirin görülmemiş olmasının gerçekte var olmadığı anlamına gelmeyeceğini vurgulamasıdır (Lewis, 1957: 10-11).

Literatürdeki Yerine Eleştirel Bir Bakış

Mükrimin Halil Yinanç, Muallim Cevdet için yazdığı bir yazısında, ansiklopedist olarak nitelendirdiği Osmanlı dönemi bazı ilim ve fikir adamlarının haddinden fazla yüceltildiğini vurgulayarak, aynı zümreye dâhil ettiği Kâtip Çelebi için de “Descartes ve Leibniz başta olmak üzere insaniyet tarihinin yetiştirdiği en büyük adamların yaşadığı 17. asırda memleketimizde yaşayan Kâtip Çelebi, o asır Avrupasındaki fikir adamlarına nazaran basit bir okuryazar zat sayılabilir” (Ergin, 1937: 557) demektedir.

Öte yandan daha güncel bir çalışmada ise, öldüğü günün gecesi bir miktar ham karpuz yiyip sabahında da soğuk suyla yıkanan Kâtip Çelebi'nin ölmeden önce eşine ve hizmetçilerine sarf ettiği “Ne acayip, birbirine muhalif işler ettik, bir zarardan Allah koruya, hiç böyle işimiz yok idi.” ifadesi, “İntiharını pozitivist bir deney konusu haline getiren Beşir Fuad'ı dışarıda tutmak şartıyla, son nefesinde yaşadığı ana dair akılcı, deneysel ve gözleme dayalı analiz bırakabilen bir başka Osmanlı bilmiyorum.” denilerek değerlendirilmiştir (Çuluk, 2017: 31).

Her iki yaklaşımın ortak noktası şimdiye kadar anlatılan övgü ve eleştirileri uç noktada temsil etmekle birlikte Kâtip Çelebi'nin eksik veya yanlış anlaşılmasına hizmet etmeleri gibi görünüyor.

En başta belirtmek gerekir ki, akli ve aklî olanı yücelten Kâtip Çelebi'deki akıl ile pozitivist yaklaşıma temel teşkil eden ve aydınlanma döneminde nitelikleri ortaya konan akıl birbirinden farklıdır. Kant'ın, aydınlanmanın mottosu olarak kabul edilen ve aklını kendin kullanma cesareti göster şeklinde çevrilen “Sapere Aude!” ifadesindeki akıl ile kastedilen, her türlü otoriteden bağımsız olarak insanın kendi akli doğrultusunda geleceğini belirlemesi gerektiğidir (Schmidt, 1996: 58). Oysa *Düstûru'l-amel*'de, devletli efendilerin yararlanmayacağını bilse de bir anlamda ahirette sorguya çekilirken boynunu bükmemek için düşüncelerini yazıya aktardığını (Kâtip Çelebi, 1982: 19) ifade eden Kâtip Çelebi'deki akla ve aklî olana dair vurgu; dinî inancının bir yansıması, hatta gereğidir. Ona göre akıl ve aklî unsurlar, inandığı dine uygun bir toplumsal düzenin kurulup adaletli bir biçimde yönetilmesinde, yararlanmaktan vazgeçilmemesi gereken birer enstrümandır. *Mizânü'l-Hakk*'ın daha giriş kısmında, aklî ilimlerin dince yasak olduğunu söylemiş kişileri, bilgisiz ve ahmak olmakla itham ederek doğruya ve gerçekleştirilmek istenen amaçlara ulaşmak için bütün ilim dallarının araç olduğunu belirtmiştir (Kâtip Çelebi, 1980a: 2). Dolayısıyla kendisinin pozitivism, rasyonalizm gibi kavramlarla özdeşleştirilmesi yahut bunların

temsilcisi olarak nitelendirilmesi tarihî bir gerçeği ifade etmekten ziyade gerçekliği aşan bir yorumda bulunmaktadır.

Bu yazının başında verilen iki örneğe tekrar dönecek olursak, bu örnekler daha önce Şerafettin Turan'ın da dikkatini çekmiş ve Turan her iki örnekte kadıların verdiği yanlış hükümleri Kâtip Çelebi'nin düzelttiğini belirtmiştir (Turan, 1990: 188). Bu örneklerin ilk bakışta doğrudan medrese eğitimine yönelik birer eleştiri olduğu izlenimi uyansa da bu da tam olarak doğru değildir. Adaleti sağlamada akli bilimlerden de yararlanmanın önemini ön plana çıkaran iki örnekte de, dikkat edilirse hendese bilmez kadının hükmünü Kâtip Çelebi değil, hendese bilen bir başka kadı düzeltmiştir. Bu durum medresede hendese bilen kadıların da yetiştiğini gösterir. Dolayısıyla medrese sisteminin yerine Batı tarzı modern bir eğitimin savunusu söz konusu değildir. Kâtip Çelebi sadece, toplumda adaleti sağlamakla yükümlü görevlilerin dinî ilimlerle donatılması konusuna gösterilen hassasiyet, akli ilimlerle donatılma konusunda da gösterilsin şeklinde yorumlanabilecek bir tavsiyede bulunmuştur. Üstelik bu tür meselelerde doğruyu bulmak isteyenlerin riyaziyat görmeye heves etmesi gerektiğini söyleyerek sorumluluğu doğrudan medreseye bile vermemiş, kişilere yüklemiştir.

Aynı şekilde Hz. Muhammed'in anne ve babasının kâfir sayılıp sayılmayacakları gibi tehlikeli bir meseleyi ele alma nedeni de konuyu tartışmaya açmak değildir. Nitekim bu konudaki nihai ifadesi “Mümin halka lâzım olan budur ki bu konudan dem vurmuyup söz söylemeyeler ve hüsnüzan üzere olup boş rivayetlere göre Peygamberin anası ve babası mümin olmak umulur, diyeler ve edebi bırakıp kâfir adını takmayalar... İmdi onlara yeğrek budur ki bu bahisten uzak dursunlar ve çekinsinler” (Kâtip Çelebi, 1980a: 59) şeklindedir. Dolayısıyla ilgili çalışmada belirtildiği gibi cüretli bir temasla konuyu tartışmaya açmaktan ziyade tam tersi halk arasında tartışmaya kapatma girişimi söz konusudur⁴.

Aslına bakılırsa Kâtip Çelebi'nin Batılı söylemle bu denli ilişkilendirilmesinde yukarıda zikredilen, kendisini “Rönesans Müjdecisi”ne varan nitelendirmelerle değerlendiren, isimler ve eserleri etkili olmuştur⁵. Oysa Katip Çelebi'nin, aydınlanma düşüncesinin tarihsel temelindeki, insana

⁴ Bu konuda “Lakin sözümüz avâmadır, havâssa değil.” diye bir not düşmesi de ulema sınıfından kendisine gelebilecek tepkilere karşı bir ön alma çabası izlenimi uyandırmaktadır.

⁵ Kâtip Çelebi algısını muhtemelen şimdiye dek en kapsamlı biçimde değerlendiren çalışma olan Bilal Yurtoğlu'nun eserinde de; Kâtip Çelebi'nin Batılı eserlere başvurma eyleminin idealize edilerek modern bilimin müjdecisi hükmünün ortaya çıktığı belirtilmiş, kendisinin bütünüyle Osmanlı örneğindeki şekliyle İslâm uygarlığının ürünü olduğu ifade edilmiştir (Yurtoğlu, 2009: 486)

sadece insan olduğu için değer veren hümanist anlayışa sahip olduğunu söylemek bile çok zordur. Zira pek çok eserinde açıkça belirttiği üzere hedef kitlesi Müslümanlardır. İkazları Müslümanlar içindir ve bunu açıkça eserlerinde belirtir. *Tuhfetü'l-kibar fi Esfari'l-Bihar*'ın başında “Girit fethi sırasında kimi vasıtalarla kusur ve tedbirde gevşeklik gösterilmesi denizde, yerle bir olası kâfirlerin şirretliklerine yol açarak onları üstün geliyor gibi gösterdiğinden, Müslümanların yenmesi için din gayreti gerekti.” (Kâtip Çelebi, 1980b: 4) dedikten sonra kitabın adını da Osmanlı İmparatorluğu’nu güçlendirmek ve din düşmanlarının topluluğunu ürkütüp dağıtmak amacı güderek verdiğini belirtir (Kâtip Çelebi, 1980b: 4). Kısacası, kendisi yerel meseleler üzerinden insanlık için evrensel mesajlar vermek yerine evrensel doğruları yerel hedefler için birer araç olarak kullanma eğilimindedir.

Bu arada sözü edilen isimlere ilave olarak Osman Nuri Ergin, Enver Ziya Karal ikilisine ayrı bir yer açmak gerekir. Ergin, eğitim tarihi üzerine meşhur çalışmasında Kâtip Çelebi’nin *Mizanü'l-Hakk* adlı eserini II. Abdülhamit döneminde yasaklanmış eserlerden biri olarak zikretmiş, (Ergin, 1977: 853) Karal da Osmanlı tarihinin önde gelen çalışmalarından olan eserinde, bu bilgiye yer vererek bir taraftan bilginin pekişmesine diğer taraftan yayılmasına hizmet etmiştir (Karal, 1995: 413). Bu bilgi, II. Abdülhamit Dönemi yenilikçi-gelenekçi mücadelesinde Kâtip Çelebi’yi taraf konumuna getirmiş; yenilikçiler için yandaş, gelenek savunucuları için karşıt düşünce temsilcisi olduğu yargısını kuvvetlendirmiştir. Ancak Ali Birinci, sansür meselesinin *Kitab-ı Mizanü'l-Hakk* adlı başka bir eserle olan isim benzerliğinden ileri geldiğini, zamanın şeyhülislamı Abdürrahim Efendi tarafından “Allah yazarına en güzel ecrini versin, bu risalede halkın halleri için uzlaştırma, doğru yolu gösterme ve itidale rehberlik vardır.” fetvası ve iltifatıyla karşılanan *Mizanü'l-Hakk* aleyhine ortalıkta herhangi bir sözün dolaşmadığını belirterek hem Ergin’in hem de buna aracılık eden Karal’ın yanlış olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Birinci, 1990: 17-20). Böylelikle şimdiye dek Kâtip Çelebi algısı ekseninde okunmamış bu çalışma, mevcut literatürdeki muhalif Kâtip Çelebi portresini besleyen önemli bir veriyi geçersiz kılmıştır.

Bu noktada kendisiyle ilgili tutarsızlık olarak ifade edilen müsbet bilgiye bu denli önem verir görünürken büyü türü mantık dışı unsurları kabul etmesi de Kâtip Çelebi’nin sorunu değil, kendisini olmadığı bir kalıba sokmak isteyen literatürün problemidir. Nitekim geleneksel dinî düşüncede büyüün varlığı ile ilgili tereddüt olmayıp sadece uygulanması caiz değildir. Dolayısıyla “pozitivist, Rönesans müjdecisi” Kâtip Çelebi figürü için bu durum tutarsızlık olarak nitelendirilse de gelenekle bağımlı her daim koruyan ve

yeniye, geleneğe hizmet ettiği sürece ve ölçüde kapısı açık olan Kâtip Çelebi için gayet tutarlı ve anlaşılırdır.

Öte yandan Kâtip Çelebi’yi Descartes ve Leibniz gibi isimlerle karşılaştırıp sıradan bir okuryazar zat seviyesine indirgemek de sağlıklı bir yaklaşım olarak görünmüyor. Zira Kâtip Çelebi’nin yaptığı işlerin büyüklüğü, çağdaşı olan Batılıların yaptıklarıyla karşılaştırıldığında değil, yaşadığı topraklardaki bilimsel birikimin gelişim çizgisi içinde değerlendirildiğinde anlam kazanır. Nitekim kendisi geleneksel olanı sürdürme ekseninde mütevazı bir katkının peşindedir.

Bu noktada isimleri, eserleri ve yerleri karıştırmak, meşgul olduğu veri yığını dikkate alındığında gayet anlaşılırdır. Aynı şekilde Batlamyus’un jeosantrik sisteminden bahsederken Kopernik’in helyosantrik sisteminden bahsetmeyerek Batı’nın pozitif ilimler sahasındaki yeniliklerini ülkeye getirmede yetersiz kaldığı eleştirisi de bir anlamda anakronist bir beklenti niteliğindedir. Zira Kopernik’in *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine* adlı yapıtı başta olmak üzere Güneş merkezli sistemi konu alan kitaplar, 1882 yılına kadar kilisenin yasakladığı kitaplar listesinde yer almış ve ancak bu tarihten sonra Kardinaller Koleji, Katolik çevrelerinde Kopernik’in okutulabileceğini ilan etmiştir (Topdemir-Unat, 2008: 181). Dolayısıyla bizi Batı’da bile sistemin kabulü yüzyıllar sürmüştür. Hâl böyleyken herhangi bir bilim sahasında müessis ve müceddit derecesinde olmayan Kâtip Çelebi’den, Kopernik söylemiyle güneş merkezli evren sistemini anlayıp benimseyip aktarmasını beklemek ancak sistemin gelecekte edineceği yeri bilmekle izah edilebilir.

Sonuç

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, belirtmek gerekir ki, Kâtip Çelebi geleneksel olanı sürdürme ekseninde mütevazı bir katkı peşindedir. Yerel meseleler üzerinden insanlık için evrensel mesajlar vermek yerine evrensel doğruları yerel hedefler için birer araç olarak kullanma eğilimindedir. Yeniye, geleneğe hizmet ettiği sürece ve ölçüde kapısı açık olup dünyevi düşüncesi üzerinde ruhani kabulleri etkilidir. Bu noktada aklın ve bilimin yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olduğu gerçeğini benimsemiş ve bu gerçeği inancıyla harmanlayarak ifade etmeye çalışmıştır.

Dolayısıyla Kâtip Çelebi kendisiyle ilgili pek çok olumlu ve olumsuz değerlendirmeyi hak etmemiştir. Ne “Rönesans müjdecisi” ne de “sefil kopyacı”dır. Bu niteliklemlerle anılmasının asıl sorumlusu, kendisini çeşitli

sebeplerle olduğundan farklı gösteren ve dolayısıyla yanlış değerlendirip tanıtan çalışmalardır.

Nihayetinde Kâtip Çelebi, yaşadığı dönemdeki her türlü zorluğa ve sınırlı imkâna rağmen mensubu olduğu toplumun, şahitlik ettiği sıkıntı ve eksikliklerinin giderilmesine katkı sağlama adına; bir insan ömrüne sığdırılması zor bir eser külliyyatını, insanüstü bir gayretle vücuda getirmiş ve bunun yanı sıra savunduğu pek çok ilke yüzyıllar boyu geçerliliğini sürdürmüş bir bilim ve fikir adamıdır. Bunun azı veya fazlası değil.

Kaynaklar

- Adivar, A. A. (2011). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ahmet Refik (Altınay) (1932). *Kâtip Çelebi*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- Ak, M. (1999). Kâtip Çelebi. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 20-22.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Baş, E. (2002). Kâtip Çelebi (1609-1657). *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 80-89.
- Birinci, A. (1990). Katip Çelebi'nin Mizanü'l-Hakk'ı Yasaklanmış mıydı? *Dergah* 10, 17-20.
- Bursalı Mehmed Tahir (1975). *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 3, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Çağatay, N. (1993). *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çuluk, S. (2017). Dünya Çapında Bir 17. Yüzyıl Osmanlı Aydını Kâtip Çelebi. *#Tarih*, 33, 28-31.
- Ergin, O. N. (1937). *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*. İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. Cilt 3-4, İstanbul: Eser Matbaası.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). İki Ucu Müphem Bir Köprü: Bilim ile Tarih ya da Bilim Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4, 9-27.
- Fodor, P. (1986). State and Society, Crisis and Reform, in 15th—17th Century Ottoman Mirror for Princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40-2/3, 217-240.

Gökbilgin, M. T. (1991). XVII. Asırda Osmanlı Devletinde İslahat İhtiyaç ve Tamayülleri ve Kâtip Çelebi. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 177-193.

Gökyay, O. Ş. (1986). *Kâtip Çelebi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Gökyay, O. Ş. (1991). Kâtip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3-90.

Gökyay, O. Ş. (2002). Kâtip Çelebi. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 36-40.

Gövsâ, İ. A. (1946). *Türk Meşhurları*. İstanbul: Yedigün Neşriyat.

Hagen, G. (2015). *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İş Başında*. İstanbul: Küre Yayınları.

İhsanoğlu, E. (2003). *Osmanlılar ve Bilim*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi*. Cilt VIII, Ankara: TTK Basımevi.

Kâtip Çelebi (1980a). *Mîzanü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ahakk*. (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul: Tercüman Yayınları.

Kâtip Çelebi (1980b). *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*. Cilt I-II, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul: Tercüman Yayınları.

Kâtip Çelebi (1982). *Düstûru'l-Amel li İslahi'l-Halel*. (Haz. Ali Can), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kâtip Çelebi (2009). *Fezleketü'l-Akvâli'l-Ahyar fî İlmi't-Tarih ve'l-Ahbâr*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kâtip Çelebi (2013). *Cihannümâ*. (Haz. Bekir Karlıağa, Said Öztürk), İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları.

Kâtip Çelebi (2014). *Keşf-el-Zunun*. 2 Cilt, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.

Kazancıgil, A. (2000). *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Lewis, G. (1957). *The Balance of Truth by Kâtib Chelebi*. London: George Allen and Unwid Ltd..

Schmidt, J. (1996). *What is Enlightenment*. California: University of California Press.

S. KÜÇÜK

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 45-59 (Atıf için/To cite).

Şehsuvaroğlu, B. N. (1991). İlham-al Mukaddes min-al Feyz-al Akdes Risâlesi ve Kâtip Çelebi'nin İlmî Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 141-176.

Topdemir, H.G. ve Unat, Y. (2008). *Bilim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Turan, Ş. (1990). *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ülken, H. Z. (1991). Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 177-193.

Ülken, H. Z. (2004). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Walsh, J. R. (1962). The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Historians of the Middle East*, (ed. Bernard Lewis, P.M. Holt), London: Oxford University Press, 197-211.

Yurtoğlu, B. (2009). *Katip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Yücel, H. Â. (1991). Kâtip Çelebi ve Keşf-el-Zünun. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 219-220.

TARİHİ İPEK YOLUNUN AÇILMASI VE SONRASINA DAİR SÜREÇTE İKTİSADİ FAKTÖRLERİN YERİ VE ÖNEMİ

İbrahim ONAY¹

Öz

Bu çalışma, Büyük Hun Devleti zamanına işaretlenen tarihi İpek Yolu'nun açılmasında ve özellikle 4-5. yüzyıla kadar olan tarihi süreçte etkin olan iktisadi faktörleri ve gelişmeleri konu edinmektedir. Bir Türk devleti olan Büyük Hun Devleti ile Çin'deki Han Hanedanlığı arasındaki siyasi ve askeri mücadelelerinin bir sonucu olarak yaşanan gelişmeler, tarihi İpek Yolu'nun açılmasına neden olmuştur. Fakat iki devlet arasındaki siyasi ve askeri nitelikteki bu mücadelelerin, en başından itibaren iktisadi nitelikler de içerdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle henüz, Mo-tu Ch'an-yü (Mete Tanrıkut) zamanında (M.Ö. 209-174) yapılmaya başlanan Hun ve Han Devletleri arasındaki bazı antlaşmaların, bu ekonomik değerlere dair içerikler taşıdığı görülmektedir. Böylece, tarihi İpek yolunun gerek açılması gerekse sonrasına dair gelişmelerde bu ekonomik gerekçeleri ve bununla bağlantılı sonuçları görmek mümkündür. Bu ticari yollarla ilgili süreçlerin içerisinde yer alan bazı toplulukların ve tarihi kişiliklerin de rolü olduğu bilinmektedir. Bu konuda, göçebe bir topluluk olan Yüeh-chihlerin, Han İmparatoru Wu-ti'nin (M.Ö. 141-87) ve onun görevlendirdiği Çinli casus elçi Chang Ch'ien'in adından da bahsedilmelidir. Bu casus elçinin seyahati sonrası, Türkistan sahasının Hunlar açısından ekonomik değerinin farkına varan Han Hanedanlığının, bundan sonraki temel politikalarından birinin, bu yollar üzerinde egemen olma çabası olduğu anlaşılmaktadır. Bu mücadele sürecinde dâhi İpek yolu, iktisadi gelişimine devam etmiştir. Bu sürecin bir parçası olan Yüeh-chihlerin ve onların kurduğu Kuşhan devletinin, İpek yolu ile ilişkili iktisadi faaliyetlerin, Hindistan ve Güney Doğu Asya'ya ulaşması ve yayılması konusunda rolü olduğu anlaşılmaktadır. Yine siyasal, coğrafi ve iktisadi nedenlerin bir sonucu olarak Sogdlar da İpek yolu ticareti ile ilgili gelişimin önemli bir parçası haline gelmişlerdir. Bu ticari yollar üzerinde bulunan kentlerin tarihi ve kültürel gelişimi de bu iktisadi gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İktisat, Hun, Han, İpek Yolu.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Tarih Bölümü, ibrahimonay06@hotmail.com, ORCID No: 0000-0001-5277-4807.

Makale gönderilme tarihi: 24 Ekim 2019. Makale kabul tarihi: 4 Aralık 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

THE MEANING AND IMPORTANCE OF ECONOMIC FACTORS IN THE OPENING AND POST-OPENING PROCESS OF THE HISTORICAL SILK ROAD

İbrahim ONAY

Abstract

This study discusses the economic factors and developments effective in the opening of the Historical Silk Road marked in the period of the Great Hun Empire and in the historical process especially until the 4-5th century. The developments experienced as a result of the political and military struggles between the Great Hun Empire, a Turkish state and the Han Dynasty in China, led to the opening of the historical Silk Road. However, it is understood that these political and military struggles between the two states include economic characteristics from its earliest days. Therefore, it is seen that some agreements, which began to be concluded during the period of Modu Chanyu (209-174 BC) between the Hun Empire and Han Dynasty, have contents regarding these economic values. Thus, it is possible to see these economic reasons and related results in the developments in the opening and post-opening process of the historical Silk Road. It is known that some communities and historical personalities involved in the processes related to these trade routes also play a role. In this regard, the Yuezhi, a nomadic community, Emperor Wu of Han (141-87 BC) and Zhang Qian, a spy ambassador appointed by him, should also be mentioned. It is understood that after the travel of this spy ambassador, one of the primary policies of the Han Dynasty, which became aware of the economic value of the Turkestan region in terms of the Huns, was the effort to dominate these routes. Even in this process of struggle, the Silk Road continued its economic development. It is understood that the Yuezhi, a part of this process, and the Kushan Empire founded by them played a role in the spread and expansion of the Silk Road-related economic activities to India and South East Asia. As a result of political, geographical, and economic reasons, the Sogdians became an important part of the development of silk road trade. The historical and cultural development of the cities located on these trade routes were also directly affected by these economic developments.

Keywords: Economy, Hun, Han, Silk Road.

Giriş

Türk tarihinin erken dönemleri söz konusu olduğunda, teşkilatlı ve sistematik bir devlet olan Büyük Hun Devleti'nin son derece önemli olduğunu söyleyebiliriz. Gömeç'in belirttiği üzere; Çince belgelerde Hiung-nu devlet adı ilk olarak, M.Ö. 318 yılında Kuzey Çin'deki beyliklerden bazılarının, Ch'in devletine saldırmak için Hunların liderliğini istemeleri nedeniyle geçmektedir (Gömeç, 2012: 51). Bundan sonra da Çin kayıtlarında Hunlardan bahsedilmeye devam etmiştir. Bu devletin Türk tarihindeki yeri ve etkisi, yaklaşık altı asır süren varlığıyla sınırlı kalmamış, tarihte Hun soylu pek çok Türk devleti ve topluluğu da var olmuştur. Üstelik bu Türk devleti zamanında yaşanan bazı siyasal ve iktisadi gelişmeler, sonraki dönemlere dair Türk topluluklarının da tarihinin şekillenmesinde rol oynamıştır. Büyük Hun Devleti zamanına işaretlenen "İpek Yolu'nun" açılması da, bu tarihi süreçler içerisinde göze çarpan önemli gelişmelerden biridir. Böylece dünyanın Doğusu ve Batısı arasında kurulan iktisadi ağlar sayesinde önemli gelişmeler yaşanmış ve tarihin seyri değişmiştir. Nerdeyse 15-16. yüzyılın sonlarına kadar dünya ticaretinin en önemli rotalarından biri olarak değerlendirilen "İpek Yolu'nun" tarihi, Türklerin tarihinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Bu yolların açılması dahi, esasen Türkleri hedef alan bir girişimin beklenmeyen sonuçlarıyla ilgili olduğu gibi, tarihteki pek çok Türk devleti de bu ticari yolların hâkimi olmuş ve bu konuda çeşitli devletlere karşı mücadele vermiştir.

İpek Yolu'nun gelişimi ve anlamı çok geniş bir çalışma kapsamı ve değeri ifade etmekle birlikte, biz çalışmamızda bu ticari yolların açılmasına neden olan süreci ve özellikle bunun ortaya çıkmasına neden olan iktisadi faktörler ile bu konuda rol alan toplulukların gelişimini değerlendirmeyi amaçlamaktayız. Yine bu toplulukların yaşadığı coğrafya, ticari rotaların uzandığı iktisadi ağlar sayesinde kurulan ilişkiler ve bunların neden olduğu değişimler de açıklanmaya çalışılacaktır.

Tarihi İpek Yolu'nun Açılmasına Giden Süreç: İktisadi - Siyasi Gerekçeler

Tarihi İpek Yolu'nun açılması, esasen Hun ve Han devletleri arasındaki mücadelenin sonucudur. Bu mücadelenin siyasal ve askeri gerekçeleri olduğu gibi, iktisadi nedenleri de vardır ve bu nedenler birbiri ile bağlantılıdır. Cosmo'nun işaret ettiği üzere; Hanlar ve Hunlar arasındaki rekabet, Çin ordularının Orta Asya'daki Hun liderliğine başkaldırmasına, bu da Baron Von Richthofen'in tarifıyla "İpek Yolu'nun" açılmasına neden olmuştur (Cosmo, 2002: 718). Zira bir Türk devleti olan Büyük Hun

Devleti'nin, Çin'deki Han Hanedanlığına (M.Ö. 206- M.S. 220) zor süreçler yaşattığı bilinmektedir. Özellikle Şan-yü (Tanrıkut) Mete'nin, (M.Ö. 209-174) dönemin Çin imparatoru Kao-ti'yi, M.Ö. 200'de Pai-teng dağında kuşatması, bundan sonraki ilişkilerin niteliği konusunda da önemli sonuçlara neden olmuş görünmektedir.

Bahsedilen bu kuşatma sürecinde, yedi gün boyunca, kuşatma içindeki ve dışındaki Han askerlerinin birbirine yardım edemediği bilinmektedir (HHT, 2004: 10). Çeşitli gerekçelerle Mete kuşatmayı kaldırıncı İmparator, elçi göndermiş ve hanedandan bir prensesi de eş olarak Mete'ye göndermiştir. Böylece her yıl Hunlara belirli miktarlarda ipekli kumaş, içki ve yiyecek verilmek üzere ho-ch'in (*evlilik yoluyla uyum*) antlaşması imzalayarak kardeş olunmuştur (HHT, 2004: 10-11).² Bu nedenle, Hunlar açısından, Hanlara karşı izlenen siyasetin temel belirleyicilerinden birinin iktisadi kazanımlar olduğu anlaşılmaktadır.³ M.Ö. 135 yılına kadar Han ile Hun Devletleri arasında 10'dan fazla ho-ch'in antlaşması imzalanmıştır. Neredeyse her yeni antlaşmada Han Hanedanlığı bir şeyler kaybederken Hunlar kazanmıştır. Böylece Han için bu antlaşmalar, kesintisiz ve artan bir mali kayıp anlamına gelmiş, üstelik bu kayıplar Hunların sınır saldırılarını da tamamıyla önleyememiştir (Shih Yü, 2000: 177). Bu nedenle, iktisadi gerekçelerin de etkisiyle Çin tarafında yeni politikaların arandığı ve ortaya çıktığı görülmektedir.

Hun ve Hanlar açısından antlaşmalarla devam eden dönemin sona ermesi ve Çin tarafında önemli politik değişikliklere gidilmesi konusunda Han

² Hun ve Han tarihi bakımından önemli bir duruma işaret eden ve ho-ch'in olarak adlandırılan bu antlaşmaların karşılığı olarak farklı tarifler kullanılmaktadır. "Barış ve kardeşlik" diplomatik dille bir tür kapitülasyon anlaşması (Gumilev, 2013: 82). "Düzenli ve Sürekli Akrabalık" sistemi (Gömeç, 2012: 83). "Barış ve Münasebet" sistemi olarak da tarif edilmektedir (İzgi, 2014: 96).

³ Bu durum göçebe iktisadı ile ilişkili bir değer taşımaktadır. Pulleyblank'in ifade ettiği üzere Barfield; Hunlar ve daha sonraki Moğolistan merkezli bozkır imparatorluklarının ekonomik olarak güneydeki Çin rejimine ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Göçebe çoban ekonomisi gündelik hayatı idame ettirecek imkânları sağlamakla birlikte, Hakanlar açısından, ikinci derecedeki yöneticilere dağıtılacak ve böylece onların ittifakını sağlayacak artı ürün sağlamak konusunda yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle Hun yöneticileri, Şan-yü'leri, Çin sınırlarına saldırarak haraç, özellikle de Çin ipeği elde etmişlerdir (Pulleyblank, 1995: 421). Harmatta'ya göre de; ziraatçı toplumlar ekonomik olarak kendi kendilerine yetmelerine rağmen, göçebe toplumlar tek taraflı ekonomiye sahip oldukları için bazı alanlarda yerleşik toplumlara bağımlıdır. Fakat göçebeler, çok sayıda atın sağladığı güçlü bir enerji formuna da sahiptirler. Bu atlar, sadece irtibat ve savaş konusunda değil, aynı zamanda devlet organizasyonun yaratılmasında ve fonksiyonlarının yerine getirilmesinde de kullanılırlar. Bu sayede göçebeler, emrindeki köylüleri-çiftçileri zorlayarak; ticaret, vergi, hediye veya yağma yoluyla ihtiyaç duyduğu veya elde etmek istediği ürünlere sahip olurlar (Harmatta, 1996: 79).

İmparatoru Wu-ti (M.Ö 141-87) döneminin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ögel'in ifadesiyle; M.Ö. 141 yılında Çin tahtına çıkan bu imparatorla, yalnız Çin tarihinde değil, bütün Asya tarihinde de yeni bir çağ açılmıştır. Bu dönemde de Çin için en büyük tehlike Hunlardır (Ögel, 2015a: 389). Yine de yeni İmparatorun M.Ö. 140 yılında "ho-ch'in" antlaşmasını yeniden yaparak, pazar yerlerinde Hunların isteklerine karşılık her şeyden cömertçe verildiği, Hunların da Çin seddinin önlerine kadar gelip gitmeye başladığı kaynaklarca belirtilmektedir (HHT, 2004: 23).

Anlaşılan Wu-ti, Han ve Hun arasındaki antlaşmayı bozmaya hemen cesaret edememiş, fakat Hunların tehdit olduğunu bildiği için de yavaş yavaş savaşa hazırlanmıştır (Gumilev, 2013: 117). Öncelikle ülkesinde iç istikrarı sağlamanın gerekliliğini bilen Wu-ti; önemli komutanların, prenslerin, asillerin ve askerlerin işbirliğini sağlamayı başarmıştır. Böylece, göçebelere karşı keşif amaçlı faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için uygun şartları oluşturmuştur (Shiratori, 1930: 6-7). Wu-ti, stratejik noktalarda Han politik ve askeri mevcudiyetini ve idari yapılarını tesis ettikten sonra, kuzeydeki ciddi ve güçlü askeri tehdit karşısında sınır politikasını değiştirmiştir. M.Ö. 133 yılında "heqin" yani "yatıştırma" politikasını terk ederek, daha güçlü bir yaklaşımı sınır savunma sisteminde uygulamaya başlamış ve buna da "savunmacı yayılcılık" denilmiştir. Bu doktrinal değişim, yani yabancılarla ilişkiler konusunda yaşanan bu kayma, Hunlara karşı yapılan askeri harekâtlarla kendini göstermiştir (Cosmo, 2009: 202-203).

Hunlar üzerinde uygulanacak strateji üç yönden gerçekleşecektir. Buna göre; doğu, batı ve güney tarafından kuşatılacak olan Hunlar, kuzeye doğru sürülecektir. Fakat Hunların sağ kolunu, yani Çin'in batı tarafını kesmek düşünüldüğü kadar kolay değildir, çünkü burada bahsedilen alan ve coğrafya son derece büyüktür. Bu nedenle, Han İmparatoru Wu-ti, bir zamanlar bu bölgede yaşadıkları anlaşılan Yüeh-chihleri tekrar eski topraklarına dönmeye ikna etmeye karar vermiştir (Shiratori, 1930: 6-7).⁴ Daha önceki bir tarihte Hunlar, bahsedilen Yüeh-chihlerin Kralını öldürmüş ve onun kafatasından içki kâsesi yapmışlardır. Yüeh-chihler ise kaçmış ve bir yerlerde saklanmışlardır. Kendisine müttefik arayan Wu-ti, Yüeh-chihlerle iletişime geçmek istemiş ve bu konuyla ilgili olarak Chang Ch'ien adında birini görevlendirmiştir (Hirth, 1917: 93; HHTBB, 2012: 79). Böylece, M.Ö. 139

---

⁴ Cosmo'ya göre; politik kontrol ve Hunları politik ve etnik olarak izole ederek sınırlandırma arzusu, Han Devleti'nin batıya doğru yayılma politikasının merkezini oluşturmuştur. Batıdan gelen prestij ürünleri ise, ticaret rotalarını devamlı olarak kontrol altında tutmak için, sadece güçlü bir içgüdünün oluşmasına katkıda bulunmuştur (Cosmo, 2009: 205). Onat'a göre ise; bu açımda diplomatik ve askeri bir üstünlük kazanma isteğinin rolü olmakla birlikte ekonominin de önemli olduğu göz ardı edilmemelidir (Onat, 1990: 916-917).

yılında, Chang Ch'ien, Tang-yi adlı kişinin Hunlu kölesi Kanfu olmak üzere yüz kişiyi aşkın bir heyetle birlikte Yüeh-chihleri aramak üzere yola çıkmıştır (Ekrem, 2012: 13). Fakat bu casus elçi, yolda Hunlar tarafından yakalanmıştır. Elçi, Şan'yü'nün sarayına gönderilmiş daha sonra da Hun ülkesinde tutulmuştur. Bu dönemde evlendirilmiş hatta çocuk sahibi de olmuştur. Fakat bu süre boyunca, kendisine verilen imparatorluk görev mührünü de bırakmamıştır (HHT, 2004: 80-81). Yıllar sonra Hunlardan kaçarak Yüeh-chihlerle görüşebilen casus-elçi, sonunda ülkesine dönebilmiştir.⁵

Yüeh-chihler

Göçebe bir topluluk olan Yüeh-chihlerin, İpek Yolu bakımından önemli tarihi süreçlerin içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Henüz Mete'nin, Şan'yü olmadan evvel onlar arasında rehin olarak bulunduğu bilinmektedir. Xinjiang'a göre; bu dönemde Yüeh-chihler; Tun-huang ile Ch'i-lien dağları arasındaki bölgede⁶ göçebe hayatı yaşamaktaydılar. Fakat etki alanlarını genişleterek doğuda ho-hsi koridorunun doğu ucuna ve Longyu'ya kadar uzanırken, batıda Tarım Basın bölgesinin doğu parçasına ve Doğu Tanrı dağları bölgesine kadar yayılmışlardı (Xinjiang, 2013: 19-20). Yüeh-chihlerin Kansu bölgesinde oturarak bu kadar geniş bir alanda ve doğu-batı ticaretinde etkin olmaları, Mete'nin, Yüeh-chihlere rehin olarak gönderilmesi ya da iktidara geldikten sonra Yüeh-chihlere saldırması konusundaki nedenlerden olmalıdır. Tokuda'ya göre; M.Ö. 209 yılında Hunların Tarım havzasına asker sevk etmesinin nedeni Yüeh-chihler'dir (Tokuda, 2010: 49).⁷ Böylece Hunlar ve Yüeciler arasındaki mücadelenin temel konularından birinin iktisadi gerekçeler olduğu değerlendirilebilir.

Yüeh-chihler bahsedilen coğrafyalardaki etkinliklerini ve güçlerini Mete döneminde kaybetmişler, daha sonra Hun'lar tarafından tekrar yenilerek, batıya doğru göç etmek zorunda kalmışlardır.⁸ Böylece, Çinlilerin kuzeyi

---

⁵ Chang Ch'ien yolculuğa başladığında kafilesi yüzden fazla insandan oluşmaktaydı. 13 yıl sonra döndüğünde ise sadece iki kişi hayatta kalmıştı. Chang Ch'ien; Ta-yüan (Fergana), Ta-yüeh-chih, Ta-hsia (Baktriya) ve Kang-chü; yanında beş veya altı tane bitişik ülke hakkında daha bilgi toplamış ve döndüğünde bunları imparatora rapor olarak sunmuştu (Hirth, 1917: 95; HHTBB, 2012: 81). Elçi M.Ö. 123'de kontluğa yükseltildi ve general olarak Hun-Çin savaşlarına katıldı (Ögel, 2015b: 41). Bu savaşta zamanında yardıma gelmediği için, ölüm cezasına çarptırılabilirdi. Fakat fidye ödedi ve rütbesinde düşüş yapıldı (Hirth, 1917: 100).

⁶ Haloun'a göre; Yüeh-chihler parçalanmadan önce, batıda Tun Huang'a kadar, doğuda Huang-ho ötesinden Ning-'ya ötesine kadar, kuzeyde Alaşan bozkırlarına kadar, güneyde Nan-şan sıradağlarının kuzeyine kadar olan sahalarda otururlardı (Eberhard, 1996: 106).

⁷ Bu saldırının tarihi konusunda farklı görüşler de bulunmaktadır.

⁸ M.Ö. 176 yılında Mete Şan'yü, Han devletine bir mektup göndererek; Yüeh-chih'leri ağır hezmete uğratarak hepsini ya öldürdüklerinden, ya da tabii kıldıklarından bahsetmekteydi (HHT, 2004: 13-14). Mete zamanında başlayan ve Yüeh-chihleri baskılayan bu askeri

Hun toprağı olduğu gibi batısı da tamamen Hunların kontrolüne geçmiş bulunmaktadır. Bu da Wu-ti zamanındaki Han Devleti'nin, Hunlara karşı müttefik arayışının temel nedenlerinden biri olmuştur. Fakat bu maksatla M.Ö. 139 yılında Yüeh-chihleri aramak için yola çıkan casus-elçi, Hunlar tarafından yakalanmıştır.⁹ Uzun bir zaman sonra elçinin kaçmayı başardığını ve yanında taşıdığı görev belgesi ile birlikte, aradığı Yüeh-chihleri Baktriya bölgesinde bulduğunu anlıyoruz.

Daha önce Kansu bölgesinde yaşadıkları anlaşılan Yüeh-chihlerin, Batıya doğru ilk olarak ne zaman göç etmeye başladıkları ya da Oxus (Ceyhun) nehrinin her iki tarafında egemen oldukları tarih konusunda farklı tespitler mevcuttur.¹⁰

Pulleyblank'a göre; Çin kayıtları (Shih Chi) esas alındığında, Yüeh-chihlerin batıya doğru ilk göçleri M.Ö. 174 yılında başlamış ve sonunda Yüeh-chihler Oxus (Ceyhun) nehri kenarına varmışlardır. Chang Ch'ien onları, M.Ö. 128'de orada bulmuştur. Shih Chi kayıtlarında bu ara dönem hakkında bir bilgi yok diyen Pulleyblank'a göre; bu dönem konusunda Han Shu devreye giriyor ve bu arada a) Yüeh-chihler Sakalara saldırıyorlar. b) Wu-sun kralı Kun mo, Yüeh-chihlerden babasının intikamını alıyor ve onları daha batıya doğru sürüyor (Pulleyblank, 1970: 158-159). Yani Yüeh-chihlerin Baktriya bölgesine varmadan evvel Wusun saldırısına uğradığını anlıyoruz.¹¹ Böylece

---

zorlamalar, Mete'den sonra oğlu Lao shang Şan-yü zamanında da devam etmiş ve Yüeh-chihler buldukları yerleri terk ederek batıya doğru kaçmışlardır.

⁹ Beckwith'in belirttiği gibi Hunlar, Çin casusu Ch'ang Ch'ien'e iki kez izin vermişlerdir. Oysa Çinlilerin bilinen bir Hun casusunun Çin'de yaşamasına, evlenmesine hatta çocuk sahibi olmasına izin vereceklerini ve onu öldürmeyeceklerini düşünmek mümkün değildir (Beckwith, 2011: 291).

¹⁰ Ögel'e göre; Chang Ch'ien, M.Ö. 139'da Hunlar tarafından yakalandığı zaman Yüeh-chihler henüz Hunların kuzeyinde yani Tanrı dağlarının batı kesimlerinde oturuyorlardı. Elçi, Hunların elinden kaçıp buraya geldiği zaman Yüeh-chih'leri bulamamıştı. Çünkü Yüeh-chih'ler Batı Türkistan'a geçmişlerdi. Bu duruma göre Yüeh-chihler Batı Türkistan'a M.Ö. 139 ile 125 yılları arasında geçmiş olmalı idiler (Ögel, 2015a: 335). Maenchen'e göre; M.Ö. 133 ile 129 arasında Yüeh-chihler, Wu-sunların saldırısına uğradılar ve bir kısmı onların egemenliği altına girdi. Diğer grup ise uzak batıya doğru göç etti. Chang Ch'ien, Baktriya'ya geldiğinde M.Ö. 129-128 yıllarında Yüeh-chih'leri, Ta-hsia bölgesinde hüküm eder iken buldu (Otto Maenchen-Helfen, 1945: 71). Grousset'e göre ise; elçinin ziyareti sırasında Yüeh-chihlerin Soğdiyana'nın bir kısmını da ele geçirdikleri anlaşılıyor. M.Ö. 128 yılında Çin elçisi Chang Ch'ien, Yüeh-chihleri ziyarete geldiğinde Ssu- ma Chien onları Soğdak ülkesini işgal etmiş olarak göstermiştir (Grousset, 2006: 59).

¹¹ Gömeç'e göre; saldırı, Hunların önünden kaçan Yüeh-chihler tarafından M.Ö. 162 yılında gerçekleştirilmiş ve Wu-sunların hükümdarı öldürülmüştür (Gömeç, 2012: 99-100). Taşağıl'a göre; Wu-sun'ların bilinen ilk hükümdarı olan Nan-tuo-mi, büyük ihtimalle Yüeh-chih'ler tarafından yenilince Wusunlar, Tun-huang ile Ch'i-lien arasındaki yurtlarını terk ederek Tanrı dağları bölgesine gelmişler ve burada iken Büyük Hun İmparatorluğuna bağlanmışlardır

Yüeh-chihlerin Kansu'yu terk ederek batıya doğru göçleri de birkaç safhada gerçekleşmiş oluyor. Mızrak'ın belirttiği gibi; Chang Ch'ien'in göreve çıktığı M.Ö. 139 senesi civarlarında Büyük Yüeh-chihler, Kansu bölgesindeki ilk yurtlarını terk ederek geldikleri İli-Çu havzalarında olmalıydılar. Yine elçinin, Hunlar arasında geçirdiği 10 yıllık süreçten sonra kaçmayı başardığı dönemde, yani M.Ö. 129 civarında ise Büyük Yüeh-chihler Baktriya'daki üçüncü yurtlarında olmalıydılar (Mızrak, 2014: 388).

Nihayetinde casus-elçi, Baktriya bölgesinde bulduğu Yüeh-chihlerle görüşerek görevini tamamlamış, fakat buradan istediği sonucu elde edememiştir. Dönüş yolculuğunda yeniden Hunların eline geçen casus-elçinin, yine kaçtığını ve bu kez ülkesine dönebildiğini biliyoruz. Böylece dünya tarihinde "İpek Yolu'nun" açılması konusunda kabul edilen başlangıç hikâyesi de tamamlanmış olmaktadır.

Esasen Yüeh-chihlere gönderilen elçilik heyeti başarısız olmuştur. Bu heyet Pamir ötesi bölgeler hakkında bilgi getirmek dışında pek bir işe yaramamıştır. Bunun üzerine imparator Wu-ti benzer tarzda bir ittifak kurmak ve Hunlara karşı işbirliği yapmak için M.Ö. 119-115 yıllarında aynı kişiyi, bu kez Tanrı dağları bölgesinde yaşayan Wu-sun'lara elçi olarak göndermiştir. Elçi, onları da Kansu'daki ho-hsi bölgesine gelip yaşamaları konusunda ikna etmeye çalışmış, fakat bunda da başarısız olmuştur (Shiratori, 1930: 7). Yine de Chang Ch'ien'in Wusunlarda iken, çeşitli coğrafyalara ait halklara elçiler, temsilciler gönderdiği bilinmektedir. Elçi, ülkesine döndükten kısa bir süre sonra da ölmüştür. Gönderdiği elçiler, onun ölümünden sonra Çine dönmeyi başarabilmiştir. Bu seyahatler, bundan sonra artan elçi-kervan gidiş gelişleri ve İpek Yolu'nun gelişimi açısından önemlidir.

Chang Ch'ien'in Seyahatinin İktisadi ve Siyasi Sonuçları

Büyük Hun Devleti karşısında askeri ve siyasi olarak çaresiz kalan ve antlaşmaların neden olduğu mali kayıplardan da kurtulmak istediği anlaşılan Han Devleti'nin, kendisine müttefik aramak üzere batıya gönderdiği casus-elçinin seyahatinin önemli sonuçları olmuştur. Pulleyblank'a göre Chang

---

(Tavaşıl, 2004: 19). Daha sonraları Wusun Kralı Kun mi, kendi babasını öldüren Yüeh-chihlere hücum etmek için, Hun hakanından izin isteyerek batıya doğru gitmiş ve Yüeh-chihlere hücum ederek onları yenmiştir. Bunun üzerine Yüeh-chihler batıya doğru yeniden göçe başlayarak Baktriya'ya (Toharistan'a) gitmişlerdir (Ögel, 2015a: 328). Pulleyblank' Wu-sun ve Yüeh-chihler arasındaki kan davası konusunda bazı şüpheleri olduğunu belirtir. Ona göre; savaşa neden olan bir kan davası fikri Çinlilerin İlkbahar ve Sonbahar periodlarına tanıdık bir olaydır (Pulleyblank, 1970: 158-159).

Ch'ien'in seyahatinin uzun vadeli ve en önemli sonucu İpek Yolu'nun açılmasıdır (Pulleyblank, 1981: 279). Roux'un belirttiği gibi, İpek Yolu'nun bu seyahatle açıldığı düşünüldüğünden, onun "yolculuğu" da tarihin cilvesiyle ölümsüzleşmiştir (Roux, 2007: 60). Böylece, bahsedilen seyahatin, bununla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı pek çok; iktisadi, siyasi ve kültürel sonuca neden olduğu söylenebilir. Bunları; Çin, Türkler, Türkistan coğrafyası ve Yüeh-chihler özelinde ayrıca değerlendirebiliriz.

Çin Açısından, Yeni Dünyalar Tanıma ve Yeni Rotalar Bulma İsteği

Casus elçinin gerçekleştirdiği bu seyahatin, Çin açısından siyasi ve askeri amaçları dışında, iktisadi gerekçelerle de ilişkili olduğu ve bu türden sonuçlara da neden olduğu anlaşılmaktadır.

Öncelikle bu seyahatin Çin tarafına "bilgi sağlama" özelliğine değinen ve böylece yeni bir dönemin başladığını belirten görüşler bulunmaktadır. Gumilev'e göre; Chang Ch'ien'in anlattıkları bilmedikleri bir dünyayı Çinlilerin gözü önüne sermiştir. Avrupa'da Kristof Colomb'un keşif gezisinden sonra dünyaya duyulan ilgi neyse, Çin de de Batı ülkelerine karşı Chang'ın seyahatinden sonra duyulan ilgi de odur (Gumilev, 2013: 128). Chang Ch'ien'in imparatoruna sunduğu "Batı Diyarı Raporu", Han Çininin, Batı'yı keşfi konusunda bir dönüm noktasıdır. Çünkü Shih Chi'nin 123. Bölümünde yer alan bu raporlar, Batı diyarı hakkında bilinen en eski tarihi bilgilerdir (Groot ve Asena, 2011: 217-218).¹² Onun yolculuğunun sonucu olarak Çin'e çok miktarda yenilik getirildiğini belirten Hirth'e göre; Chang Ch'ien ve ondan sonra batıya gönderilen ardılları tarafından; at yetiştiriciliği, şarap ve yonca gibi kavramlar Çin'e gelmiştir. Bu işin öncüsü olan Chang Ch'ien'in M.Ö. 126'da Çin'e dönüşü, Çin uygarlığı için yeni bir çağın başlangıcı olmuştur (Hirth; 1917: 92).

Onun sunduğu bilgilerin neden olduğu ilk sonuçlardan biri; Çin için ilk kez tanınan bu yeni dünyaya Hunlara uğramaksızın varabilme arzusu olmuştur. Bu konuda iktisadi faktörlerin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü elçi, imparatoruna sunduğu raporunda; Baktriya'da iken gördüğü Çin kaynaklı mallardan bahsetmiştir. Hunlar nedeniyle bu eşyaların İç Asya'ya, Yüeh-chihlere giderken onun da kullanmış olduğu yoldan gitmesi mümkün

---

¹² Chang Ch'ien'in raporu hakkındaki bilgiler farklı Çin yıllıklarında bulunmaktadır ve tamamlayıcı niteliktedir. Ekrem'in belirttiğine göre; Chang Ch'ien'in seyahati ile ilgili tam bir metnin bulunmaması, Chang Ch'ien'in imparatoruna yazılı değil sadece sözlü bilgi vermiş olabileceğini düşündürürken, yine de Batı Bölgeleri hakkındaki belgelerde yer alan bilgilerin çok ayrıntılı olması, elçinin seyahatiyle ilgili bilgileri rapor halinde sunmuş olabileceğini ve gerektiği zamanlarda da İmparatoruna tekrar açıklamalarda bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir (Ekrem, 2012: 11-12).

değildir. Chang Ch'ien bunu araştırdığı zaman orada bulunanlar, bu eşyaların kendilerine doğrudan Çin'den değil, Hindistan üzerinden gelmekte olduğunu söylemişler, oraya da bir güney yolundan geçtiğini anlatmışlardır (Ligeti, 1986: 52-53). Böylece M.Ö. 122 yılında Chang Ch'ien, İmparatoruna Çin'in güneyinden Hindistan'a, Hindistan'dan da Ta-hsia (Baktriya) memleketine ulaşabileceğini tavsiye etmiştir (Ekrem, 2012: 16). Chang Ch'ien'in önerilerini dikkate alan Wu-ti'nin, bir keşif gücünü güneybatıya doğru gönderdiği ve bu rota ile doğrudan Hindistan'a gitmek istendiği görülmektedir. Lakin farklı rotalar kullanılarak gönderilen elçiler istenilen sonuca ulaşamamışlardır fakat Çinliler bu keşif seferleri sırasında fil binen insanların ülkesini tanımışlardır. Burayı Tién-yü olarak adlandırmışlardır. (muhtemelen bu "Tién veya Yünnan demektir) (Hirth, 1917: 99). Kara yoluyla Hindistan'la irtibat temin etmek için defalarca Yünnan'dan yapılan teşebbüsler başarılı olamamış fakat bu teşebbüslerin neticesi olarak Güney batı Çin'de Çin tesiri artmıştır (Eberhard, 2007: 96-97). Sonuçta, Çin'den yola çıkıp güney batıdaki kavimler arasından geçerek batıya gitme düşüncesi terk edilmiştir, çünkü büyük masraflara rağmen gerçekleştirilememiştir (Ögel, 2015b: 10).

Türk - Çin İlişkilerinin Seyri ve Türkistan Hâkimiyeti

Casus elçinin seyahati ve İpek Yolu'nun açılması, o dönem de Türk yurdu olduğu anlaşılan Doğu Türkistan ve onun devamı niteliğinde olan Batı Türkistan toprakları üzerinde asırlar boyu sürecek Türk-Çin mücadelesini de başlatmıştır. Çünkü Chang Ch'ien ilk görevinde başarısız olmasına rağmen, onun, Hunlar arasında geçirdiği 10 yıllık dönem ve Baktriya'ya kadar yaptığı seyahat sayesinde Çinliler ilk defa olarak "Batı Bölgelerini"¹³ tanımışlardır (Taşağıl, 2015: 64). Bu durum, Çin'in Türkistan sahasında uygulamaya başladığı siyasi ve iktisadi merkezli yeni politikalarının da kaynağı olmuştur.

Eberhard; Chang Chien'in raporunun, Çin açısından bahsedilen uzak memleketlerle aracısız ve güvenli ticari ilişkilerin temin edilmesi arzusunun kuvvetlendirdiğini belirtir (Eberhard, 2007: 96). Kafesoğlu ise M.S. 1. bin yılın sonlarına kadar, Türk-Çin mücadelelerinin temel nedenlerinden birinin, bu ticari yollar olduğunu söylemektedir (Kafesoğlu, 1972: 64). Pulleyblank'a göre, Chang Ch'ien'in ilk hedeflediği amaç konusunda görevi başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, sonuçları sadece Çin için değil bütün

¹³ Batı Bölgeleri ifadesinin değişen ve değişken bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Ekrem'in belirttiğine göre; Hsi-yü siyasi idare bölge adı, Han Sülalesindeki tasvir ile bugünkü Doğu Türkistan'ın güney bölgelerini kapsamaktadır. Ancak bu adın Han sülalesinin Orta Asya'daki işgal faaliyetlerinin durumuna göre kapsamının da genişlediği veya daraldığı anlaşılmaktadır. Bu tarif bazen Doğu Türkistan'ı gösterirken bazen Batı Türkistan'ın bir bölümünü de içine almaktadır (Ekrem, 2012: 21).

Avrasya açısından çok önemli olmuştur. İlk olarak o, Çin'in emperyalist yayılmacılığının Doğu Türkistan'a ve daha sonra Pamir'in ötesine yani Batı Türkistan içlerine başlamasına imkân vermiştir (Pulleyblank, 1981: 279).

Bu seyahatin neden olduğu sonuçların, siyasi ve ekonomik boyutunu değerlendiren Onat'a göre, bu yeni dönem, Hun ile Han devletleri arasında, Türkistan devletleri üzerinde kurulmağa çalışılan hâkimiyet mücadelesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Fakat Çin'in Hunlara karşı başlattığı batıya açılma ve dolayısıyla Türkistan devletleriyle ilişki kurma politikası tam olarak başarıya ulaşmamışsa da ekonomik açıdan yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur (Onat, 1990: 920). Ercilasun'a göre ise; M.Ö. 126 yılında Chang Ch'ien'in raporu sayesinde; Çin'in böyle bir ekonomik bölgenin varlığından haberdar olması sonrası başlayan yeni siyaset, dünyadaki ilk "Büyük Oyun" dur. Böylece İpek Yolu'nun önemli bir parçası durumunda olan Doğu Türkistan şehirlerini ele geçirme isteği duyan ve bunun mücadelesi verecek olan Çin'in karşısında ise Hunlar bulunmaktadır (Ercilasun, 2015: 136). Çünkü bu coğrafyaların Hunlar açısından önemi olduğu, siyasi ve iktisadi değeri bulunduğu anlaşılmaktadır.

Han İmparatoru Wu-ti, bu yeni politikayı gerçekleştirmek için hemen askeri ve siyasi faaliyetlere başlamıştır. Planlarına göre, Çin'in batıya açılan koridoru niteliğindeki Kansu'da bulunan ho-hsi bölgesini ele geçirerek, buraları idari bölümlere ayıracak, böylece batıya doğru gidebilmek için basamak taşı olarak kullanacaktır. Sonra Wu-sunlarla işbirliği içerisinde Hunlara saldıracak ve kesin amacına ulaşacaktır. Fakat bunun için ilk olarak ho-hsi bölgesinde yaşayan Hun prensliği olan Hsiu-tu ve Hun-ya'yı yerinden etmesi gerekmektedir (Shiratori, 1930: 7). M.Ö. 124 -121 yılları arası mücadele sonrası bu Hun beylerini Kansu'dan çıkaran Wu-ti, burada dört adet yönetim merkezi kurmuştur.¹⁴ Böylece M.Ö. 121 'de Hunlar, İpek Yolu üzerinde bulunan, Kansu'daki en önemli topraklarını kaybetmiştir (Ögel, 2015b: 31) Yine Çin, askeri olarak Hun tarzında atlı bir kuvvet meydana getirerek, İpek yolu üzerinde bulunan; Cungarya, Kuça Turfan, Yarkent, Tanrı dağları gibi toprakları istilaya girişmiştir (Koca, 2003: 149-150). Batı bölgelerine yönelik askeri faaliyetler bakımından, Han imparatorluğunun ve politikasının kuzey batıda Tarım Basın bölgesindeki yayılmacılığı da,

---

¹⁴ Wu-ti Çin'in batıya açılan kapıları olan Kansu bölgesinde dört tane chün (idari bölge) kurmuştur. Böylece Çin ve Batı Bölgesi arasında iletişim kuracak ve Hunlar ile Nan-Chiang arasındaki iletişimi de kesecektir. Ho-hsi bölgesinde, Wu-wei, Chang-yeh, Chiu-ch'üan ve Tun-huang idari merkezleri kurulmuştur. Bunlardan Wu-wei bugünkü Liang-chou, ve Chang-yeh ise Kan-chou dur. Chiu-ch'üan, Su-chou, ve Tun-huang ise Sha chou'dur (Shiratori, 1930: 10-11).

Hunlara karşı olan faaliyetlerin bir parçası olarak uygulanmıştır (Cosmo, 2009: 204-205).

Yine de Doğu Türkistan üzerindeki Hun hâkimiyeti yok olmamış, bundan sonra da devam etmiş görünmektedir. Hunların buradaki hâkimiyetleri henüz Mete çağından itibaren bilinmekle birlikte, zamanla burada “Tung-p’u tu-wei” adında bir organizasyon ve teşkilat kurdukları bilinmektedir.¹⁵ Bu teşkilatın Hunlar açısından siyasal ve iktisadi nitelikteki amaçlara hizmet ettiği görülmektedir. Anlaşılan, Hun Jeh-chu Beyi, Hunların batı sınırlarında, Tung-p’utu-wei¹⁶ yerleştirerek Batı sınırları bölgesini kontrol etmek istemiştir. O, daima Yen-ch’i (Karaşahr), Wei-shü ve Wei-li arasında bir yerde kalarak, ülkeleri vergilendirmektedir. Daha sonra, Jeh-chu beyi, Hun Şan-yü’sü ile anlaşmazlığa düşmüş ve kendi kuvvetlerinin Han’a teslim olmasına ön ayak olmuştur (Shimazaki, 1969: 29; Onat, 1990: 914; Ercilasun 2013: 180)¹⁷.

M.Ö. 60 yılında Hunlar içindeki güç mücadeleleri sonucu pek çok şef Çin’e iltica etmiştir. Bunlar arasında yer alan ve Hunlar adına batı bölgelerini yöneten Jeh-chu beyi de 12000 insan ile birlikte gelip Çin’e iltica etmiştir (Yihong, 1992: 46). Onun teslim olmasıyla birlikte, Hunların, “Tung-p’u tu-wei” makamı lağvolmuş, fakat onun görevi, yeni bir Han makamı olan Koruyucu Generallik (du-hu) tarafından devralınmıştır (Shih Yü, 2000: 187; Baykuzu, 2015: 70). Batı Bölgelerinde *Koruyucu Generallik* oluşturulmasıyla birlikte Çinliler, kendilerini, Hunların güçlü ve birleşmiş

---

¹⁵Bu teşkilatın M.Ö. 96 ile M.Ö. 85 yılları arasındaki bir tarihte kurulmuş olabileceği değerlendirilmektedir (Ercilasun, 2013: 17-18); Onat’ın çalışmasında belirttiği üzere; Hun Hükümdarı Hu Lu-ku’nun (M.Ö. 96-85) ölümünden sonra, oğlu Batı Bölgelerini idare etmek üzere yollanmış ve Je-chu Beyi olan bu kişi T’ung-p’u tu-wei adında bir teşkilat kurmuştur (HHTBB, 2012: 15, Not : 32).

¹⁶ Shimazaki’nin belirttiğine göre; Dr. Matsuda, T’ung-pu nun hizmetçi ve köle anlamlarına geldiğini düşünmektedir. T’ung-pu-tu-wei, Hunların resmi görevlisi anlamındadır. Bunun başlıca görevi insanlara ve ürünlere el koymak- yönetmektir. Bu görüntü daha Mete Şan-yü zamanında kendini göstermektedir. M.Ö. 177 yılında Mete, Yüeh-chihleri yenince Batı Sınırları bölgesini kontrolü altına almıştı (Shimazaki, 1969: 70-71). Onat’a göre de Tung-p’u; hizmetkâr veya “köle” anlamındadır (HHTBB, 2012: 15). Ekrem’in belirttiğine göre de; Tung- p’u hizmetçi; Tu wei, askeri validir. Hunların batı bölgeleri (Sağ bölge) Beyi Jeh-chu Wang’ın hizmetinde olan vali anlamındadır (Ekrem, 2012: 20). Bu nedenle bu teşkilatın, Hunlar için siyasal ve iktisadi faaliyetler icra ettiği ve değer taşıdığı anlaşılmaktadır.

¹⁷ Shimazaki’ye göre; Batı Sınırları Bölgesini kontrol altında tutmak için ilk olarak Turfan bölgesinde yer alan Chü-shih’in güvenceye alınması ve Yen-ch’i (Karaşahr) bölgesinde T’ung-pu-tu-wei’nin konulanması, Hunlar için bir gelenek, alışlagelmiş bir uygulama olmalıdır. Jeh-chu beyi, Han’a teslim oluncaya kadar, Hanların, Hunlarla Chü-shih üzerinde çatışma yaşaması ve bu çatışmanın şiddetinin artmasının sebebi de budur (Shimazaki, 1969: 71).

iktidarıyla uğraşmak yerine, bölgedeki küçük devletlerden oluşan bir topluluğu yönetmeye uğraşırken bulmuşlardır (Narain, 2000: 221-222). Bundan sonra, bu bölgeye yapılan Han göçleri, öncelikli olarak askeri koloniler ve mahkûmlardan oluşturulup, bu şekilde bölgede Han mevcudiyetinin etnik ve kültürel açıdan önem kazandırılması istenmiştir (Cosmo, 2009: 204-205).

Han yönetimi, Batı bölgelerinin yönetimi konusunda M.Ö. 48 yılında Wu-chi İkinci Derece Alt Komutanlığı adında bir teşkilatı öndeki Chü-shih (Turfan bölgesinde) de kurmuştur. Bu komutanlığın çok önemli bir pozisyonda olduğu anlaşılmaktadır (Shimazaki, 1969: 54). Bu garnizonun, Han Devleti'nin, Batı Bölgelerindeki askeri tarım kolonilerini oluşturmak ve bunları kontrol etmekten sorumlu olduğu görülmektedir (HHT, 2004: 125). Dolayısıyla, bu bölgelerin Hunlar açısından taşıdığı iktisadi değer, Han Devleti tarafından bilindiği ve bunun elde edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Zira Han Devleti'nin, Doğu Türkistan'da icra ettiği tüm bu örgütlenmeler ve mücadelelerin en büyük hedefi Hunlardır.

M.Ö. 3. yılında Saray içi Koruması Yang Hsiung, imparatora sunduğu raporun bir bölümünde; Batı bölgelerindeki şehir devletlerinde kurulan valilikler ve yapılan tüm masrafların Hunlara karşı koymak için yapıldığı belirtilmektedir (HHT, 2004: 76).

Han Devleti'nin bu coğrafya üzerindeki gücünün ve etkinliğinin dönem dönem değiştiği anlaşılmaktadır. Sonraki Han Hanedanlığı'nın başlangıcında, İmparator Kuang-wu, (M.S. 25-57) Merkezi Asya'ya askeri müdahaleye karşı çıkmıştır. Çinlilerin M.S. 73 ve 89 da Hunları yenmeleriyle birlikte Doğu Türkistan yeniden Çin'in kontrolü altına girmiş ve bu durum M.S. 150'de yöneticilik (valilik, askeri yönetim bölgesi) parçalanıncaya kadar da böyle devam etmiştir (Bielenstein, 2005: 312). M.S. 175 yılında Han devletinin, Doğu Türkistan'da Hotan bölgesini ele geçirmek teşebbüsleri başarısızlıkla ve geri çekilme ile sonuçlanmıştır. Böylece Çin, Tarım Basın bölgesine, Wei İmparatoru Wen zamanına kadar (M.S. 220) bir daha geri gelmemiştir. 175 ve 220 yılları arasındaki bu tarihi süreçte, Batı Bölgeleri ve özellikle Tarım Basın bölgesi egemen bir güçten yoksundur. Bu nedenle, İpek Yolu üzerindeki şehirler ve devletler, politik veya dini sebeplerle buraya gelen sığınmacılar için ev sahipliği yapmıştır (So, 2006: 177).

Böylece, Chang Ch'ien'in seyahati ve İpek Yolu'nun açılması şeklinde ifade edilen sürecin en önemli sonuçlarından biri, Hun ve Han devletlerinin özellikle Doğu Türkistan hâkimiyeti ve bunun Batı Türkistan'a kadar uzanan

etkileri konusunda verdikleri mücadele olmuştur. Bu mücadelenin siyasi amaçları yanında iktisadi nedenlerinin de son derece anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İpek Yolu'nun açılması, asırlar boyu bu coğrafyalar üzerinde yaşanacak mücadele süreci bakımından da önemlidir. Çünkü bu zamana kadar Çin'in bura ve ötesi hakkında gerçek bir bilgiye ve fikre sahip olmadığı, buranın Türk tarihinin ve kültürünün önemli bir parçası olduğu değerlendirilebilir.¹⁸

Doğu Türkistan'da Kent Devletlerinin Gelişimi

Tarihen “İpek Yolu” olarak adlandırılan ticari rotaların, Chang Ch'ien'in seyahatiyle açıldığı sembolleştirilse de Çin ve Batı dünyası arasındaki ticaretin çok daha eskilere dayandığı bilinmektedir. Fakat “İpek Yolu'nun” açılması Çin ve Batı arasındaki ticari yolların ve bu yollar üzerinde bulunan kentlerin tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Böylece, bu rotalar üzerinde bulunan yerleşim yerleri; asırlar boyu sürecek Türk-Çin mücadelesine sahne olduğu gibi, iktisadi ve kültürel açıdan farklı unsurlara ve gelişmelere de ev sahipliği yapacaktır.

Shiratori'nin belirttiği üzere; Han Hanedanlığı döneminde İpek yolunun Güney rotası: Lobnor'dan başlayan ve güney dağlarının kuzey tarafı boyunca devam ederek Yarkent'e ulaşmaktadır. Bu yol da Vahşan vadisi yoluyla Ta-Yüeh-chih'lere veya Belh'e kadar uzanmaktadır. Kuzey rotası ise Turfan'dan başlayarak Tanrı dağlarının güney ayağı boyunca Kaşgar'a uzanmaktadır. Daha sonra Terek vasıtasıyla Fergana'ya, buradan da ya Kırgız steplerine ve Hazar denizinin kuzeyindeki bölgeye ya da Soğdiyana bölgesine ulaşmaktadır. Sonraki Han Hanedanlığı zamanında da bu rota değişmemiştir. Han döneminde ve sonra kurulan Kuzey, Güney Hanedanlıklarında, bahsedilen Güney rotasının Türkistan'dan Baktriya'ya gitmek için kullanılan başlıca rota olduğu görülmektedir (Shiratori, 1957: 12-13). Sui İmparatoru Yang-ti (605-617) zamanında, (devlet adamı Pei

---

¹⁸ Enoki'ye göre M.Ö. 60 yılında Çinlilerin *Koruyucu Generallik* kurmaları buranın tarihinde önemli bir dönüm noktası olmalıdır. Onun belirttiğine göre Batı bölgeleri için, İmparator Wu zamanında (M.Ö. 141-87) terim olarak Hsi-pei, Hsi-pei-kuo veya Hsi-kuo terimleri kullanılmaktadır. Hsi-yü terimi ise muhtemelen Hsi-yü tu-hu veya *Batı Bölgeleri Koruyucu Generallığı* kurulduğu zaman, yani M.Ö. 60 yılında, eş zamanlı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Enoki, 1983: 14). Ekrem'in belirttiğine göre; Hsi-yü adı, yabancı toplulukların memleketine, özellikle Han Sülalesinin batı sınırının yani Yümen karakolu dışındaki memleketlere verdiği genel bir isimdir. Fakat bu ad, özel bir isim olarak M.Ö. 48-6 yılları arasında ortaya çıkmıştır (Ekrem, 2012: 20). Yıldırım ise, Çinlilerin “Hsi-yü” yani “Batı Toprakları” tabirini Hunlardan ödünç aldıklarını ve bu yönüyle “Batı Toprakları” ifadesinin Hun idarî yönetimine ait ve özel bir kavram olduğu sonucuna varmaktadır. Yani, Doğu Türkistan toprakları Çinliler için çok “yeni” topraklardır ve esasında Hunlara aittir (Yıldırım, 2012: 425).

chü'nün, Sui Shu'da bulunan biyografisinde), o dönemin ipek yolu güzergâhları hakkında: Tun huang'dan batı denizine (Akdeniz) kadar üç rotanın olduğu bildirilmektedir. Kuzeyden giden birinci rota; Hami üzerinden Tanrı dağları geçilerek Tiele-Türk ve diğer göçebe toprakları geçilerek Roma'ya kadar ulaşmaktadır. Orta rota; Turfan üzerinden geçmektedir. Daha sonra Karaşar, Kuça ve Kaşgar üzerinden geçilerek Tsung ling (Pamir) dağları ve Vahşan vadisi aşılarak Soğd topraklarına, oradan ise Pers topraklarına ve nihayetinde de Akdeniz'e varmaktadır. Güney Rotası ise; Şanşan ve Hotan üzerinden, Kargalık ve Taşkurgan'dan geçer, sonra Pamir (Tsung-ling) dağları ve Vahşan vadisi aşılarak Toharistan (Afganistan) topraklarına girilir ve sonunda ise Hindistan'a varılır (Xinjiang, 2013: 64).

Bahsedilen rotalar ve bu rotalar üzerinde bulunan yerleşimlerin İpek Yolu'nun sebep olduğu iktisadi gelişmelerden doğrudan etkilendiğini değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Hatta Uhlig'e göre; dünyada, Orta Asya'daki ticaret merkezleri ve özellikle Tun huang'la - Kaşgar arasındaki İpek Yolu üzerinde bulunan vaha kentlerinde olduğu kadar, yüzyıllar boyunca devam eden ve sadece ekonomik gelişmeyle şekillenen bir kültüre sahip başka bir bölge yoktur (Uhlig, 2000: 213). Yani bu yolların ticari öneminin anlaşılması ve doğu-batı halkları arasında iktisadi alışverişin gelişmesi, çeşitli kent devletlerinin kurulmasını veya gelişmesini doğrudan etkilemiştir. Ticari yolların ulaştığı batıda Roma ve Hindistan'dan doğuda Çin'e kadar uzanan yollarda daima var olan bu gelişimin, İpek Yolu'nda dünya tarihinin çok önemli kültürel süreçlerinin oluşmasına imkân sağladığı anlaşılmaktadır. Özellikle; resim, heykel, mimari, musiki, gibi evrensel değerlerin bu yollarda yaşama ve olgunlaşma şansı bulduğunu bilmekteyiz.

Yine İpek Yolu, farklı dinlerin hayat bulduğu ve geliştiği bir alan olmuştur. İlk dönemde Hindistan kültürü ve dinleri, özellikle Budizm, İpek yolu üzerinde yolculuk etmiş ve Türkistan kentleri üzerinden Çin'e ve daha ötesine kadar ulaşabilmiştir. Bu konuda; Hotan, Kaşgar, Kuça veya Tun huang'ın tarihi önemi ve gelişimi bilinmektedir. Fakat Toynbee'nin belirttiği üzere; üçüncü yüzyıldan sonra, Merkezi Asya koridoru yavaş yavaş Greko-Romen ve Hindistan'dan gelen etkilerin Uzak Doğu'ya geçiş etkisini azaltmış, böylece Uzak Doğu'nun Orta Doğudan yayılan yeni hareketlerle kontak kurmasını sağlamıştır. Böylece prensipte "Dinlerin Misyonerleri" için başlıca araç haline gelmiştir. Gittikçe artan bir dalga halinde Maniheizm, Nesturilik ve İslam da kendi "Altın Yolculuklarını" bu koridor boyunca yapmıştır. Bu koridor ve yolculuk Semerkant'tan uzanarak Çin'in kuzey batı sınırlarında kendini yerleştirene kadar uzamıştır (Toynbee, 1924: 244). Foltz'a göre; modern öncesi dönemde Orta Asya'nın doğu bölümünün

dini geleneklerin kaynaştığı önemli bir pota olduğu görülmektedir. Buranın, Heterodoks inançlar için uzak bir bölgedeki sığınak niteliğinde olmasıyla birlikte, 13.yüzyıldaki Moğol dönemine kadar buralar, dini bakımdan dünyanın en farklı bölgesi olmuştur (Foltz, 2006: 18-19).

Yüeh-chihlerin (Kuşhanların) “At Ticareti” ve İpek Yolunun Soğdu Tüccarları

Türk- Çin ilişkilerinin seyri ve casus elçinin seyahati sonucu İpek Yolunun açılmasına neden olarak gösterilen tarihi hadiseler; esasen Hun, Han ve Yüeh-chih topluluklarının dâhil olduğu bir süreci kapsamaktadır. Bundan sonra da bahsedilen bu unsurların veya ardıllarının rol aldığı tarihi süreçler ve iktisadi faaliyetler, dünya tarihi bakımından önemli gelişmelerin yaşanmasına imkân sağlamıştır. Bundan sonra, Türkler ve Çinliler arasında yaşanan Türkistan sahası konusundaki; siyasal, askeri ve iktisadi mücadele asırlar boyunca devam etmiştir.

Chang Ch'ien'in elçilik görevi nedeniyle bahsettiğimiz Yüeh-chih'ler ise, Batı Türkistan'a gelişlerinden yüzyıl sonra burada Kuşhan devletini kurmuşlardır. Esasen Yüeh-chihler hayvan yetiştiricisi ve atlı bir kavim idiler. M.Ö. 128'de onları ziyaret eden casus elçi Chang' Ch'ien de onların hâlâ atlı konargöçer olduklarını söylüyordu. Buradaki Yüeh-chihlerin devletleri, “Beş Yabgu” tarafından idare ediliyordu. Aradan yüz yıl geçtiğinde, bunlar arasında yer alan Kuşhan Yabgusu Kuzula Kadpises diğer dört Yabguyu idaresine aldı ve Kuşhan devletini kurdu. Dönemin Part krallığının bir bölümü ile Kabul ve Keşmir'i aldı. Oğlu Vima Kadphises ise Hindistan'ı aldı. Böylece Yüeh-chihler bu çağda etki alanlarını genişlettiler ve çok güçlendiler. Diğer ülkeler onların kralına “Kuşhan Kralı” dediler, Çinliler ise onları eskiden olduğu gibi “Büyük Yüeh-chihler” olarak adlandırdılar (Ögel, 2015 c.1: 337).

Kuşhanlar, eski Hindistan'da da oldukça önemli bir rol oynadılar. Kuşhanlarda güçlü bir politik sistem vardı. Hsüan Tsung; Kuşhan kralı Kanişka'nın, Pamir dağlarının doğusuna kadar uzanan geniş arazisinde güçlü ordusu sayesinde hüküm sürdüğünü söylemektedir. Yine o, Merkezi Asya prenslerinin Kuşhan krallığında rehin olarak tutulduğundan da bahsetmektedir. Böylece Kuşhanların sağladığı güçlü merkezileşme, Hindistan kültürünün ve etkilerinin Himalayaların ötesine geçmesi ve yayılmasına da imkân sağlamıştır (Puri, 1979: 183). Özellikle, M.S. 2. yüzyılın ilk yarısında hüküm sürdüğü değerlendirilen Kanişka zamanında, Kuşhanların, Doğu Türkistan'a kadar uzanan varlıkları, İpek yolu güzergâhları üzerinde Hint diline ait materyallerle, para gibi iktisadi unsurların yayılması konusunda da etkin olmuş görülmektedir.

Pulleyblank'a göre; M.S. 175 ve 202 yılları arasındaki Çin kaynaklarının Türkistan konusundaki sessizlik dönemi, büyük ihtimalle Kuşanların Tarım bölgesinde hâkimiyet çabaları ve işgalleri ile geçmiştir. Bu dönem aynı zamanda Çin içlerine giden Yüeh-chih kökenli Budist rahiplerin varlığından haberdar olduğumuz dönemdir. Büyük oranda tercüme faaliyetlerinin yapıldığı Gandari Parakrit dili, Kuşanların idari merkezlerinin dili olması yanında daha sonra Loulan'da da kullanılmıştır. Bu dönemde üzerinde durulması gereken önemli zamanlardan biri 184 yılıdır. Bu tarihte Kansu bölgesinde önemli bir isyan çıkmıştır. Bu isyanı çıkaranlar Küçük Yüeh-chihlerdir. Bunlar daha önce Çinlilere bağlı ve yardımcı idiler. Bu isyan Ch'ang-an'ı tehdit etmiş ve 221 yılına kadar da tamamen bastırılmamıştır. Pulleyblank'ın ifadeleriyle; bu isyanın neden çıktığı konusunda Çin kaynakları kayıtsız kalıyor ve bilgi vermiyor, belki de Büyük Yüeh-chihlerin henüz Doğu Türkistan'a kadar olan yayılmaları, kuzenleri olan Küçük Yüeh-chihlerin¹⁹ canlanması ve ellerine silah alması konusunda teşvik edici bir unsur olmuştur (Pulleyblank, 1968: 257). Bu dönemde, sonrasında olduğu gibi Kuşanlar ile Çin arasında ticaret ve iletişimin olması mümkündür.

Çin'de, Sonraki Han Sülalesinin yıkılışından sonra büyük iç karışıklıklar yaşanmış ve M.S. 220 den sonra Çin'in kuzeyinde üç devlet kurulmuştur. Bu üç devletten Orta Asya'ya en yakın olanı Wei Sülalesidir (M.S. 220-264) (Ögel, 2015 C.2: 431). 230 yılında Ta-Yüeh-chih kralı Po-tiao'nun, Wei sarayına bir elçi gönderdiğinden bahsedilir. (Lo-yang'a) Bu dönemde Ta-Yüeh-chih'ler, Wei'ler ile yakın bir işbirliği içerisinde idirler. Wei imparatoru, Ta -Yüeh-chih kralına bir takım titüller vermiştir. Kralları Po-tiao, genellikle ve doğru olarak Vasudeva olarak görülür. Bu kral Kuşanların son kralıdır ve Sasani'ye yenilerek Hindukuş'un kuzeyindeki topraklarını onlara kaybetmiştir (Enoki, 1968:4).²⁰ Bu dönem Kuşanlar ve Çin arasında irtibat sağlandığı gibi, bu ticaretin doğal olarak Hindistan'a ve Güney Doğu Asya'nın diğer bölümlerine de ulaştığına dair kanıtlar mevcuttur. Böylece "İpek Yolu" denilen ticaret yollarıyla bağlantılı rotaların eklenmesi şeklinde uzayan ticaret ağı da dünyanın uzak bölümlerine kadar

---

¹⁹ Hunlara yenilmelerinden sonraki süreçte onların topluluğunun bir bölümü büyük Yüeh-chihler olarak bilinir. Bunlar batıya doğru hareket etmiş sonunda Soğdiyana'yı işgal etmişler ve Ceyhun nehrini geçerek Baktriya'ya girmişlerdi. Burada Grek krallığının sonunu getirdiler. Bu kabilenin diğer parçası Küçük Yüeh-chihler Kansu'da kalmaya devam ettiler ve bu bölgede birkaç yüzyıl daha kendilerinden bahsedildi (Pulleyblank, 1983: 457-458).

²⁰ Böylece Enoki'nin belirttiğine göre; Çin kayıtları esas alınır Kuşanların kuruluş tarihini M.Ö. 29-28 veya hemen yakınlarındaki bir döneme ve yıkılışını da M.S. 230 veya onun hemen yakınlarındaki bir tarihe koymak yanlış olmaz. Yaklaşık bu 260 yıl boyunca Çin kaynakları üç tane Kuşan kralından bahsederler. Bunlar: Kujula Kadpises, Wima Kadpises ve Vasudeva. Fakat Kujula Kadpises haricinde diğerlerinin saltanat yılları veya dönem olayları hakkında da hiçbir bilgi vermezler (Enoki, 1968: 4).

ulaşmıştır. Bu ticari aktivitenin en önemli unsurlarının, çeşitli kaynaklarca; Yüeh-chih, Kuşhan, Baktriya ve Soğd gibi etnik ve coğrafi tariflerle ifade edilen kimseler arasından oldukları anlaşılmaktadır. Yani daha önce yaşadıkları Kansu bölgesinde de iyi tüccarlar olarak bilinen Yüeh-chihlerin, daha sonra Baktriya merkezli Kuşhan devletini kurarak; Batı Türkistan'da, Hindistan ve Doğu Türkistan'ın bir bölümüne kadar uzanan varlıkları, bahsedilen bu tacir unsurların ticari aktiviteleri ve yayılmaları konusunda da etkin rol oynamıştır.

Thorley, çalışmasında; milattan sonra birinci yüzyılın sonları ile ikinci yüzyılın başlarındaki kırk yıllık periyotta Kuzey Çin den Roma'ya kadar uzanan ipek yollarının, ticaret konusunda daha önce hiç olmadığı kadar elverişli durumda olduğunu belirtir. Bu konuda, sadece Roma ve Çin değil Partlar ve Kuşhanların güçlü ticari devletleri de yer almıştır (Thorley, 1971: 71). Klasik batı kaynakları iki ya da üçüncü yüzyıla ait İpek Yolu ticareti hakkında bilgi vermektedir diyen Vaisserie'ye göre de; Çin ve Roma imparatorluğu arasında ipek temeline dayanarak yapılan ticaret, başlıca Baktriyalı ve Hintlilerin aracılığıyla yapılıyor ve bu ticaret Part egemenliği altındaki İran toprakları üzerinden gerçekleşiyordu (Vaissiere, 2005: 35-36). Yani bu gelişmeler, Kuşhanların hâkim olduğu dönemle ve onların etkin olduğu Baktriya gibi coğrafyalarla da örtüşmektedir. Bu dönemde onların, Çin ve Roma arasında olduğu gibi Hindistan ve Merkezi Asya arasındaki ticari ve kültürel konularda da aracı rol oynadığını düşünmek yanlış olmaz. Zira Hintlilerin, bu dönemde özellikle Baktriya üzerinden kuzeye doğru çıktığı ve buradan Doğu Türkistan'a doğru yayılarak koloniler kurdukları görülmektedir. Lalitha'ya göre; Kaşmir ve Kuzey Batı Hindistan'ın halklarının, miladi yılların ilk iki yüzyılında Doğu Türkistan'da koloniler kurmaya ilk olarak Hotan ve Kaşgar'da başladıkları değerlendirilmektedir. Anlaşılan buraya da Baktriya üzerinden gelmektedirler. Buna göre; Taxila'dan başlayan rota, Kabul Nehri vadisi boyunca geçiyor, daha sonra Hidda ve Nagarahara (Celalabad) geçilerek Bamiyan'a varılıyordu. Hindukuş aşıldığında ise rota Baktriya'ya (Belh'e) ulaşırdı. Burası Merkezi Asya'nın nerdeyse bütün büyük ticaret rotalarının kesiştiği bir yer idi (Lalitha, 1991: 895).

Özellikle Baktriya üzerinden Doğu Türkistan'a ulaşan Hint tesirinin yayıldığını değerlendirebiliriz. Böylece bu rota kullanılarak aşağıdan gelen Hint ticari malları ve kültürel tesiri yayıldığı gibi, bunun tersine olarak Merkezi Asya'dan Hindistan'a ve Güney Doğu Asya'ya ticari ürün götürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu ürünler arasında, özellikle Yüeh-chihlerle ve dolayısıyla Kuşhanlarla ilişkilendirilen "at ticaretinin" geniş coğrafyalara kadar ulaştığı görülmektedir.

Esasen Çin yıllığı Shih Chi, Ta Yuan (Fergana) bölgesinin çok miktarda güzel, “kan terleyen” atlarından bahsetmektedir. Muhtemelen Merkezi Asya’nın bu atları, Yüeh-chih veya Kuşhan bölgesi tüccarlarına satılarak dağılmıştır ki, Kuşhanların hâkimiyet alanı Merkezi Asya’dan, Doğu Hindistan’daki Balgapur’a kadar uzanmıştır. Bu nedenle, kaynaklarda Yüeh-chih ülkesinin atları olarak ifade edilen atlar, esasen Fergana bölgesinin atları olmalıdır. Bu atlar, ilkin Kaşgar bölgesine getirilmiş, burada ticari aktivitenin içine girmiş olmalıdır. Yüeh-chih tüccarları, Pamir’in kuzey bölümünü kullanarak Hunza, Gilgit, Chilas Dasu, Manshera, Abbotabad üzerinden Taxila’ya varmışlardır (Ghosh, 2001: 127). Hindistan ve Güney Doğu Asya ile Merkezi Asya arasındaki ticaret konusunda özellikle Taxila’nın önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Ghosh’un belirttiği üzere; Merkezi Asya ve Güney Doğu Asya arasındaki karayolu rotası; Merkezi Asya’da Fergana bölgesinden başlıyor, Taxila’ya kadar gidiyordu. Taxila’dan sonra ise rota Varanasi’ye kadar uzanıyordu. Varanasi, antik, eski Vanga bölgesinin girişi idi. Buraya geliş ya kara ya da Ganj rotası ile oluyordu. Buradan da Bengal kıyılarına; Chandraketugarh veya Tamralipti’ye (Batı Bengal’dedir) gelen atlar, gemilerle Güney Doğu Asya’daki bazı limanlara transfer ediliyordu. Örneklerden de görüldüğü üzere ünlü “İpek Yolu” gibi bu rota da Merkezi Asya’dan, Güney Asya vasıtasıyla Güney Doğu Asya’ya gerçekleştirilen “At Rotası” idi (Ghosh, 2001: 130). Bu rotada da Kuşhanların rol aldığı anlaşılmaktadır.

Bu konudaki çalışmalar, Yüeh-chihli tüccarların Ko-ying’e (Malay yarımadası (Malezya) veya Sumatru’nun doğu kıyısında olmalıdır) sürekli at ithal ettiğinden bahsetmektedir. Yine bu dönemde K’ang Tai adında birinden bahsedilmekte²¹ ve bu kişinin Güney Çin’de bulunan Wu Krallığının Fu-nan daki (Kamboçya’da) elçisi (M.S. 245-250 yılları arasında) olduğu belirtmektedir. Bu dönemde Güney Çin’de konumlanan Wu Krallığı, Han Hanedanlığı yerine kurulan diğer iki hanedanlık yüzünden Merkezi Asya ile ticaret yapamamaktadır. Bu nedenle Wu İmparatoru, binek

---

²¹ Gumilev’in belirttiğine göre; Çin’de; “Üç Hükümdarlık Tarihinde” Çin ile eski Fu-nan (Kamboçya) arasında, karşılıklı elçilerin gelip gittiği kaydedilmektedir. Çin elçisi Kamboçya’da 245-250 yılları arasında kalmış, onun refakatinde bulunan Kang T’ai, ülkesine döndükten sonra Fu-nan hükümdarlığı hakkında bilgi vermiştir (Gumilev, 2013: 113-114). Çin’de bulunan Kang klanı hakkında bilgi veren Eberhard’a göre; Bu klan’ın mensupları muhtemelen Kang kuo’dan yani bugünkü Semerkanttan gelmekte idiler. Bu ülke Çin kaynaklarında To-pa döneminden itibaren bilinmektedir. Türk hâkimiyetinden önce, K’ang Kou’nun insanları ve yine muhtemelen geçmişte Kang chü K’ang’ın en azından bir parçası Soğdu idi. Kang-chü K’ang kraliyet ailesinin bir parçası Han zamanında Çin’e gitti ve Kansu bölgesine giderek yerleşim kurdular (Eberhard, 1967: 97-98.) Bu nedenle Kang Tai’nin Soğd kökenli olması muhtemeldir. Yine onun at ticareti konusunda çalışması tüccar niteliğiyle bilinen Soğdlara uygun bir durumdur.

ve savaş atı ihtiyacı için Funan'a başvurmak zorunda kalmıştır. Böylece Wu krallığının, Merkezi Asya atlarını farklı bir rotadan, yani Güney Doğu Asya üzerinden aldığı sonucunu çıkartıyoruz. Görünüşe göre, Güney Doğu Asya'ya uzanan at ticareti 3. yüzyılda tamamen gelişmişti ve bundan sonra iki yüzyıldan fazla süre boyunca da bu durum devam etti. Bununla ilgili olarak 2 ve 3. yüzyıla ait olduğu değerlendirilen; Güney Doğu Asya'daki Sangeang Adasında bulunan bir davulda Yüeh-chih insanı olduğu anlaşılan kimseler ve onların atları resmedilmişlerdir. Bunlar da at ile ilgili hususların bölge kültürü içine yerleştiğini göstermektedir. Güney Doğu Asya'da 5. yüzyılın sonlarından itibaren görülen Pers atları, yavaş yavaş Merkezi Asya atlarının yerini almıştır (Ghosh, 2001: 128).

Yüeh-chih- Kuşhanların sağladığı ve içinde yer aldığı; Çin- Merkezi Asya ile Hindistan ve Güney Doğu Asya'ya kadar uzanan geniş ticari ağın içerisinde Soğdların da bulunduğunu düşünmek mümkündür. Ticaretle uğraşan Soğd'lular Orta Asya'ya yayılmış ve yer yer koloniler kurmuşlardır. Ögel'e göre zamanla Orta Asya'daki İpek Yolu ticareti tamamen onların eline geçmiştir (Ögel, 2003: 188). Bu konuda onların etkinliğinin doğrudan veya dolaylı olarak Yüeh-chihlerle de ilişkili olduğu görülmektedir. İpek Yolu tarihi konusundaki pek çok çalışmada onları görmek mümkündür.

Onların bu konudaki faaliyetlerine ne zaman başladığını tam olarak kestirmek zordur. Tokuda'nın belirttiği üzere; Chang Ch'ien, sonrası Orta Asya ülkeleri ile ticaret ilişkisine başlayınca, "Shang Hu" olarak ifade edilen tüccarlar Çin'e gelmeye başlamışlardır. Bu tüccarlar arasında Soğdluların bulunduğunu tahmin etmek mümkündür (Tokuda, 2010: 84-85). Soğdların tüccar niteliği kazanmasında ise pek çok etkenin rolü olduğu değerlendirilmektedir. Öncelikle Soğdluların yaşadığı Semerkant, Buhara, Kiş, Taşkent gibi vaha kentlerinde su miktarı genellikle yetersiz olduğu için, çeşitli önlemler alınsa bile tarım alanları sınırlıdır. Bu nedenle, tarımdan artan ve taşan nüfus, zanaat ve ticaretle uğraşmak zorunda kalmıştır (Mori, 1984: 340). Bunun yanında, bölgenin coğrafi konumunun da Soğdluların ticari faaliyetlerinde son derece yararlı bir rol oynadığı düşünülmektedir. Bu durum konusunda, Soğdiyana'nın, Chang Ch'ien'in Orta Asya seyahati nedeniyle açılan İpek Yolu'nun, stratejik bir yerinde bulunmakla kalmayıp, güneyde Hindistan'a ulaşan, Kuzeyde de Kuzey Asya'nın bozkırlarına bağlanmak suretiyle güney ve kuzeyi de birbirine bağlayan stratejik bir yerde bulunmasının da rolü vardır (Mori, 1984: 340).

Böylece Soğd bölgesinin sadece iktisadi niteliği değil, coğrafi ve stratejik konumu da ticaretin gelişmesi konusunda son derece önemli olmuştur. Vaissiere'ye göre; miladi ilk asırlarda başlıca temel ticari rotanın Çin'den

başlayarak Güney Soğdiyana'yı geçerek Hindistan'a vardığını söyleyebiliriz. Yine Pamir ve Hindukuş yolları vasıtasıyla Baktriya da şüphesiz bu ticaretin içerisinde (Vaissiere, 2005: 35-36). Yani bu dönemde Yüeh-chihlerle ilişkili olarak bahsettiğimiz Baktriya bölgesi gibi Soğd bölgesi de Doğu - Batı ticaretinde ve güneye doğru uzanan ulaşım konusunda stratejik bir konumda bulunmaktadır. Böylece Soğdlar, Hindistan ve Güney Doğu Asya ile Merkezi Asya- Çin arasındaki ticaret ağında da etkinliklerini gittikçe arttırmış görünmektedir. Bu konuda onların, Yüeh-chih-Kuşhanlarla olan ilişkilerinin de rol oynadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Soğdların, Kuşhan hâkimiyeti altındaki Hintlilerle de ilişki kurdukları anlaşılmaktadır. Bunun hem ticari hem kültürel sonuçları olmuştur.

Xinru'nun belirttiğine göre; Kuşhan Krallığının en önemli krallarından olan Kanişka (M.S. 2. yüzyıl); Çin Budist literatüründe kraliyet hamisi olarak geçmektedir. Soğdlu tüccarlar ise bu dönemde çok büyük ihtimalle Kuşhanlar için ticaret acentaları gibi çalışmışlardır. Bu nedenle Soğdların hiç olmazsa bir kısmının, Budizm'i Hindistan'da öğrenmiş oldukları ve Budizm'i Çin'e ilk tanıtanlar arasında bunların da olması mümkündür. Çünkü Soğdlar sonraki dönemde Çin'deki Budizm çalışmalarında önemli rol oynamışlardır. Örneğin iki Soğdlu; Kang ju ve Kang Mengxiang Çin'de yirmi yıldan fazla yaşamış (M.S. 168-189) ve Sanskrit Budist metinlerinin Çin diline çevrilmesine yardım etmişlerdir (Xinru, 2011: 58). Dale'nin belirttiğine göre; Soğdlar ikinci ve dördüncü yüzyıl arasında ve daha sonraki T'ang çağının büyük bölümünde, Hindistan- Çin ticaretinde baskın idiler. 4. yüzyıla ait olduğu değerlendirilen "Soğdlu Mektuplar", Hintli tüccarların Loulan'da olduğuna dair izler barındırmaktadır. Böylece Taklamakan Çölü'nün kuzey doğusunda Hintli tüccarların Soğdlu tüccarlarla birlikte işbirliği içerisinde oldukları anlaşılır (Dale 2009: 86-87).

Herhalde, Kuşhan devletinin ortadan kalkmasıyla da ilgili olarak, özellikle 4. yüzyıldan sonra İpek yolu güzergâhları boyunca Soğdlu tacirlerin etkinliği ve kontrolü artarken, Hint kökenli tüccarların zamanla azaldığını değerlendirmek mümkündür. Bu durum Soğdların kurduğu kolonilerin artışıyla da anlaşılabilir.

Xinjiang'a göre; Soğdlular Çin'e girmeye Wei - Chin periyodunda (M.S. 220-) başlamışlar ve bu durum Sui ve T'ang periyodu boyunca da devam etmiştir (Xinjiang, 2004: 23-24). Bu konuda Kansu bölgesinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Baykuzu'nun işaret ettiği üzere; Kansu'da bulunan Liang bölgesi stratejik önemi yanında İpek Yolu'nun Türkistan ve Çin arasındaki geçiş noktası üzerinde bulunması nedeniyle zengin ve korunaklı bir bölge olmuştur (Baykuzu, 2002: 759). 4. yüzyılda Çin'de yaşanan

siyasal kriz döneminden sonra, Kansu'daki Liang-chou gibi şehirlerde, ticari maksatlarla gelen Çinliler, Soğdlular ve Hintliler yerleşmiştir (Vaissiere 2005: 136). Yine Soğdların göç ettiği başlıca bölgeler, Chiu-chuan, Tun huang gibi Çin'in batı bölgelerini saymak gerekir (Tokuda, 2010: 84-85). Özellikle Tun huang, "İpek Yolu" boyunca kilit bir noktada olduğundan Soğdlular için doğru doğru yaptıkları seyahat boyunca gerekli konaklama istasyonlarından biri olmuştur. Bu nedenle, erken dönemlerden itibaren Soğdlu topluluklar burada bulunmuşlardır (Xinjiang. 2004: 23-24). Soğdların göç ettiği diğer bölgeler arasında Doğu Türkistan'da bulunan Turfan'ı da belirtmek gerekir (Tokuda, 2010: 84-85). Soğdların bu bölgelerdeki etkinliklerinin zamanla geliştiği de anlaşılmaktadır. Yedinci yüzyılın başlarına tarihlendirilebilen bir Turfan bölgesi dokümanında, bölgedeki tüccarların kimlikleri tespit edilmiştir. Burada Soğd kökenli 41 tüccar vardır ve bunlar toplam tüccarların yüzde 82 sini oluşturmaktadır. Bu doküman, İpek Yolu üzerindeki şehirlerde yapılan uzun menzilli ve yoğun ticaretin resmini çektiği gibi, yedinci yüzyılın başlarında ipek yolu ticaretindeki Soğdlu egemenliğini de açıkça göstermektedir (Skaff, 2003: 501-502).

Bahsedilen tacir unsurların İpek Yolu boyunca yayılması konusunda, Türkistan'daki Türk hâkimiyetinin de son derece önemli rolü olduğunu değerlendirebiliriz. Hun çağında olduğu gibi Gök-Türk döneminde de Türkler, İpek Yolu kentlerine ve bu yollarda yapılan ticarete önem vererek hâkim olmak istemişlerdir. Bu dönemde özellikle Soğdlu tüccarların, Türkler adına ticaret yaptıkları ve kendi fonksiyonlarını artırdıkları görülmektedir. Togan'ın belirttiği gibi; İpek yolu tacir İran unsurunu kendisine çekmiş ve vatanlarındaki sınıf mücadelelerinde mağlup olan İranlı unsurlar ve Ön Asya kavimlerine mensup kimseler, din hürriyeti ile bilinen Türklerin memleketine göç etmişlerdir (Togan, 1981: 49-50). Bu ise, İpek Yolu'nun şekillendirdiği kültürel gelişime katkıda bulunmuştur.

Sonuç

Tarihi Türk yurdu olan Orhun bölgesinde kurulan, konargöçer nitelikteki Hun Devleti ile Çin'de kurulan ve yerleşik hayat düzenine sahip Han Devleti arasındaki mücadeleler, siyasal ve askeri nitelikte olmasına rağmen, daima iktisadi unsurlar da taşımıştır. Esasen, bu anlamda bir değer ifade eden tarihi "İpek Yolu" da Hunlar karşısında çaresiz kalmış Han Devleti'nin, müttefik arayışına girmesiyle başlayan girişimlerinin bir sonucu olarak açılmıştır. Böylece, Türk yurdu olduğu anlaşılan Türkistan sahası hakkında da gerçek anlamdaki ilk bilgiler Çinlilerce elde edilmiş olmaktadır. Bundan sonra gelişen tarihi süreçte; Türk ve Çin ilişkilerinin temel konularından biri, bu

coğrafyalara ve dolayısıyla bunun sağladığı ekonomik çıkarlara hâkim olmak konusunda yaşanan mücadeleler olmuştur. Türkler, özellikle iktisaden göçebe hayvan yetiştiricisi oldukları dönemlerde dahi, bu yollar üzerindeki iktisadi, siyasi ve kültürel varlıklarını ve çıkarlarını devam ettirmek istemişlerdir. Çünkü Türkler için bu topraklar, sadece ticaret yolları değil, varlık ve yokluk çizgisinde çetin mücadelenin yaşandığı bozkırın hemen yanı başında bulunan bir vaha hükmünde olmuştur. Çin için ise en büyük hedef; sahip olduğu zenginlik sayesinde etki alanını genişletmek ve kontrolünü İpek Yolu'nun ulaştığı her alana yayabilmektir.

Bu ticari yolların gerek açılması gerekse gelişmesi konusundaki tarihi sürecin içerisinde yer alan Yüeh-chihler de aslen göçebe bir topluluktur. Böylece, henüz M.Ö. İkinci yüzyılda Hun ve Han Devletleri arasındaki siyasal, askeri ve iktisadi mücadelenin sonucu ve bunun bir parçası olarak gördüğümüz Yüeh-chihler ve ardılları Kuşanlar, Baktriya bölgesindeki yeni yurtlarındaki varlıklarıyla; Hindistan, Roma ve Çin arasında gelişen ticarete aktif rol oynamışlardır. Yine Yüeh-chihlerin ve onların sağladığı imkânların, İpek Yolu ticari rotalarının, Hindistan ve Güney Doğu Asya ile olan bağlantıları konusunda önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Ayrıca Yüeh-chihler, kendileri dışında Hintli ve Soğdu tacir unsurların da bu faaliyetlere dâhil edilmesinde etkin rol almış görünmektedir. Zira İpek Yolu'nun tarihi bakımından dikkat çeken en önemli unsurlardan biri tüccarlar ve onlar sayesinde bu rotalar üzerinde gerçekleşen siyasal-kültürel hareketlilik olmuştur. Böylece, Doğu ve Batı arasında gidip gelen elçiler ve kervanlar sayesinde sadece; ipek, pamuk, at vs. gibi ticari ürünler değil; bilgi, sanat, din gibi kültürel hayata dair pek çok unsurun hareket ettiği yeni bir düzen kurulmuştur.

Bu irtibatın sağlanması konusunda göçebelerin ve özellikle Türklerin rolü yadsınamaz. Hun çağından itibaren Türk siyasal ve kültürel varlığının açıkça görüldüğü “İpek Yolu” rotalarında, Hint ve İran menşeli çeşitli halkların yaşaması için uygun koşulların bu sayede oluştuğu anlaşılmaktadır. İpek Yolu üzerinde yaşam şansı bulmuş çeşitli dinler ve kültürel unsurların yolculuğu, buna imkân sağlayan koşulların da bir sonucudur.

Kaynaklar

Baykuzu, T. D. (2002). Kuzey Liang Hun Devleti. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 758-762.

Baykuzu, T. D. (2015). Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri. *İpek Yolu*, İstanbul: TKHV., 59-85.

İ. ONAY

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 60-86 (Atf için/To cite).

Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Bielenstein, H. (2005). *Diplomacy and Trade In The Chinese World 589-1276*, Handbook of Oriental Studies, Section Four China. Brill, Leiden-Boston.

Cosmo, N.D. (2002). Hun İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi. *Türkler Ansiklopedisi*, C.1 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 709-719.

Cosmo N. D. (2009). Han Frontiers; Toward an Integrated View. *Journal of The American Oriental Society*, Vol.129, No:2, 199-214.

Dale, Stephen F. (2009). Silk Road, Cotton Road or...Indo-Chinese Trade in Pre-European Times. *Modern Asian Studies*, Vol. 43.No.1, Expanding Frontiers in South Asian and World History: Essay in Honour of John F. Richards, Cambridge University Press, 79-88.

Eberhard, W. (1967). *Settlement and Social Change In Asia*. Hong Kong University Press.

Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. Ankara: TTK Yayınları.

Eberhard, W. (2007). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK. Yayınları.

Ekrem, Nuraniye H. (2012). Chang Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hun Döneminde Orta Asya. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.9, S.2, 7-51.

Enoki, K. (1968). Hsieh, Fu-Wang or Wang of the Tüeh –shih. *Toyo Bunko*, No, 26, 1-13.

Enoki, K. (1983). On The Relationship Between the Shih-Chi Bk. 123 and the Han Shu BKS.61 and 96. *Toyo Bunko*, No: 41, 1-30.

Ercilasun, K. (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*. Ankara: TTK Yayınları.

Ercilasun, K. (2015). Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan coğrafyası ve İpek Yolu. *İpek Yolu*, İstanbul: TKHV

Foltz, R. C. (2006). *İpek Yolu Dinleri*. Medrese Yayınları, İstanbul.

Ghosh, S. (2001). The Route of Horse Trade in Early in India (Upto C.500 AD.). *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 61, Part One: Millennium, 126-131.

Gömeç, S. (2011). *Köktürk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Gömeç, S. (2012). *Türk Hun Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Groot de. J.M ve Asena, G. A. (2011). *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*. İstanbul: Pan Yayınları.

Grousset, R. (2006). *Bozkır İmparatorluğu* (çev. R. Uzmen). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gumilev L.N. (2013), *Hunlar* (çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

HHT (2004). Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-Nu (Hun) Monografisi (Hazırlayan: A. Onat, S. Orsoy ve K. Ercilasun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

HHTBB (2012). Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (Hazırlayan: A. Onat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Harmatta, J. (1996). The Wall of Alexander the Great and the Limes Sasanicus. *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, Vol. 10. Studies in Honor of Vladimir A. Livshits, 79-84.

Helfen- Otto M. (1945). The Yüeh-Chih Problem Re-Examined. *Journal of The American Oriental Society*, vol. 65, No. 2.

Hirth, F. (1917). The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia: Text and Translation Chapter 123 of Ssī-Ma Ts'ien's Shī-Ki. *Journal of the American Oriental Society*, Vol.37, 89-152.

İzgi, Ö. (2014). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. E. Ekrem ve S. Küçük). Ankara: TTK. Yayınları, 95-137.

Kafesoğlu, İ. (1972). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri*. II. Cilt, Ankara: Odes Kültür Yayınları.

Lalitha, V. (1991). The Silk Route. *Proceeding of the Indian History Congress*, Vol. 52, 894-902.

Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya* (çev. S. Karatay). Ankara: TDK Yay.

Mızrak, E. Ç. (2014). Yüeh-chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri. *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)*, Yıl 7, Sayı XIX, 371-404.

Mori, M. (1984). Sogdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri. *Belleten*, 47/185, 339-351.

Narain, A.K. (2000). İç Asya'da Hint Avrupalılar (çev. L. Köker). *Erken İç Asya Tarihi* (der. D. Sinor). Ankara: İletişim Yayınları.

- Onat, A. (1990). Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler. *Bellekten*, C. LIV, Sayı 211, 913-920.
- Ögel, B. (2003). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- Ögel, B. (2015a). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Cilt:1, Ankara: TTK. Yayınları.
- Ögel, B. (2015b). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Cilt: 2, Ankara: TTK. Yayınları.
- Pulleyblank, E. G. (1968). Chinese Evidence For The Date Of Kaniška. *Papers on the Date of Kaniska* (ed. A.L.Basham). Leiden: Brill, 247-258.
- Pulleyblank, E. G. (1970). The Wu-Sun and Sakas and The Yüeh-Chih Migration. *Bulletin of The Scholl of Oriental and African Studies* (BSOAS), 33 (1), 154-160.
- Pulleyblank, E. G. (1981). Han China In Central Asia. *International History Review*, Vol. 3, 278-286.
- Pulleyblank, E. G. (1983). The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times. *The Origins of the Chinese Civilizations*, (ed. D. N. Keightley). University of California Press, 411-466.
- Pulleyblank, E. G. (1995). Why Tocharians. *Journal of Indo-European Studies*, 23, 415-430.
- Puri, B.N. (1979). Central Asia and Its People's Role in Ancient Indian History. *Prolegomena, To The Sources on The History of Pre-Islamic Central Asia*, Akademia Kiade, Budapeşt, 181-186.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi*, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (çev. A. Kazancıgil ve L. Arslan-Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Shih, Y.-Y. (2000). Hsiung-Nu (çev. S. Esenbel) *Erken İç Asya Tarihi* (der. D. Sinor). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Shimazaki, A. (1969). Ku-shih and the Anterior and Posterior Kingdoms of Kü-shih. *Toyo Bunko*, No: 27, 27-81.
- Shiratori, K. (1930). On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship. *Toyo Bunko*, 1-77.
- Shiratori, K. (1957). On the Ts'ung-ling Traffic Route Described by C. Ptolemaeus. *Toyo Bunko*, 1-34.
- So, F. K.H. (2006). Travels, Contact and Conversion: Chinese Rediscovery of the West. *Monumenta Serica*, Taylor Francis, Vol. 54, 165-184.

İ. ONAY

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 60-86 (Atf için/To cite).

Skaff, J. K. (2013). The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan During The Seventh and Eighth Centuries. *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol 46/ Part4/, 481-513.

Taşagıl, A. (2015). *Kök-Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Taşagıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK. Yayınları.

Thorley, J. (1971). The Silk Trade Between China And the Roman Empire at Its Height, "Circa" A.D. 90-130. *Greece –Rome*, Vol. 18, No: 1, Cambridge University Press, s.71-80.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İÜEF. Yayınları.

Tokuda, H. (2010). *Uygur- Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9. Yüzyıllarda)*. Ankara Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Toynbee, A. J. (1924). Notes on the History of the Oxus-Jakarta Basin. *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 3, No.2, s.241-262.

Uhlig, H. (2000). *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*. İstanbul: Okyanus Yayınları.

Vaissiere, D.L. E. (2005). *Sogdian Traders*, (trans. J. Ward, ed. D. Sinor ve N. Di Cosmo), Handbook of Oriental Studies- Section Eight Central Asia, Brill Leiden-Boston.

Yihong, P. (1992). Early Chinese Settlement Policies Towards the Nomads. *Asia Major*, Third Series, Vol.5. No: 2, 41-77.

Yıldırım, K. (2012). Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII, 419-440.

Xinjiang, R. (2004). Khotanese Felt and Sogdian Silver: Foreign Gifts to Buddhist Monasteries in Ninth -and Tenth- Century Dunhuang. *Asia Major*, Third Series, Academica Sinica, Vol 17, No:1, 15-34.

Xinjiang, R. (2013). *Eighteen Lectures On Dunhuang* (trans. I. Galambos), Brill-Leiden.

Xinru, L. (2011). A Silk Road Legacy: The Spread of Buddhism and Islam. *Journal of World History*, University of Hawa'i Press, Vol.22, No.1, 55-81.

OSMANLILARDAN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNE ÖJENİZME DAİR İLK METİNLER

İnan KALAYCIOĞULLARI¹, Batuhan AKGÜNDÜZ²

Öz

Bu çalışmanın öncelikli amacı öjenizmin, Osmanlılardan Erken Cumhuriyet Dönemine uzanan aralıkta hangi yayınlarla Türkiye'ye girdiğini ve ne şekilde ele alındığını ortaya koymaktır. Bu suretle hem ülkemizde konuya ilişkin ilk eserleri değerlendiren az sayıdaki çalışmaya katkı sağlanması hem de dönemi için yeni olan bu alanın doğru bir zeminde ele alınmasına aracılık edilmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda, önce Ahmed Cevdet'in ve Hasan Tahsin'in *Sebîllürreşâd*'ta yayımladıkları öjenizm (ıslâh-ı ırk) başlıklı makaleleri ile Mustafa Rahmi Balaban'ın Karl Pearson'dan yaptığı *Islâh-ı Irk* başlıklı tercümesi incelenmiştir. Daha sonra yazarların öjenizmden ne anladıkları ve konuyu nasıl işledikleri tarafımızca gösterilmeye çalışılmıştır. Makalemizde okuyucuya öjenizmi tanıtmak maksadıyla, bu faaliyetin Antik Yunan'daki düşünsel kökenlerine özetle temas edilmiş ve yine bu bağlamda öjenizm terimini ortaya atan Francis Galton'a da kısaca değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öjenizm, Islâh-ı ırk, Mustafa Rahmi Balaban, Hasan Tahsin, Ahmed Cevdet.

---

¹ Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, ikalayci@ankara.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-8992-9259.

² Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Felsefesi ve Bilim Tarihi ABD, Konya, batuhan.akgunduz@selcuk.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-4019-5776.

Makale gönderilme tarihi: 24 Ekim 2019. Makale kabul tarihi: 30 Kasım 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

FIRST TEXTS ON EUGENICS FROM OTTOMAN ERA TO EARLY REPUBLICAN ERA

İnan KALAYCIOĞULLARI, Batuhan AKGÜNDÜZ

Abstract

The main aim of this study is to show that eugenics entered to Turkey with which publications and how it was handled in the period which extended from Ottomans to Early Republican Period. In this way, it is aimed to contribute to the limited number of studies evaluating the first works on the subject in our country and to mediate to handle this field, which is new in its own period, on the right ground. In this context, at first, Ahmet Cevdet's and Hasan Tahsin's articles entitled eugenics which were published in *Sebîllürreşâd* and Mustafa Rahmi Balaban's version entitled *Islâh-ı Irk* that he translated from a speech of Karl Pearson are examined. Then, we tried to show what the authors understand from eugenics and how they handled this subject. In this article, in order to introduce eugenics to the reader, the intellectual origins of this activity in Ancient Greece are briefly touched on and also, in this context, Francis Galton, who came up with the term eugenics, is also briefly mentioned.

Keywords: Eugenics, Islâh-ı ırk, Mustafa Rahmi Balaban, Hasan Tahsin, Ahmed Cevdet.

Giriş

Öjenizm, her ne kadar düşünsel düzeyde Antin Yunan'da ortaya çıkmış olsa da³ terim olarak ilk kez Francis Galton tarafından 1883 yılında yayımladığı *Inquiries into Human Faculty and Its Development* [İnsan Yetisi ve Gelişimi Üzerine Soruşturmalar] adlı eserinde ortaya konmuştur. Köken olarak Antik Yunancadaki eu (iyi) ve genesis (soy) kelimelerinden gelen öjenik, temelde, Galton'un da ifade ettiği üzere uyum sağlayan ırkların ya da kan türlerinin uyumsuz ırkların yerine hızlıca geçmesini sağlayan *nesil geliştirme bilimi* olarak *ırk yetiştiriciliği* yerine kullanılmaktadır (Galton, 1883: 24-25).

Galton, adı geçen eserde insanların içinde yüksek tip [high type] olanlarının hangi koşullarda yetiştiğinin nesilleri gözlemleyerek tespit edilebileceğini (Galton, 1883: 44), başka bir deyişle, öjenğin, üstün ırkların döllerinin sayıca çok olmasını ve aşama aşama eskilerin yerine geçtiğini doğrulamayı sağladığını dile getirmektedir (Galton, 1883: 307). Galton'un öjenizme yönelik bu içeriklendirmesinin günümüzde pozitif öjenizme karşılık geldiğini belirtmek gerekmektedir. Kısaca pozitif öjenizm, arzu edilen niteliklere sahip nesillerin teşvik edilmesi, yetiştirilmesi anlamına gelirken; negatif öjenizm ise istenmeyen özelliklere sahip soyların kurutulması, ortadan kaldırılması manası taşımaktadır.

---

³ Öjenik üzerine ilk düşüncelere Antik Yunan'da; Platon ve Aristoteles'te rastlarız. Bu hususta Platon'un *Devlet* ve *Yasalar* diyalogları ile Aristoteles'in *Politika*'sı incelenmeye değerdir. *Devlet* diyalogunda, Platon kadın ve erkeğin serbestçe çiftleşmelerine izin verilemeyeceğini; insanın üreme sürecinin kontrol altına alınması gerektiğini ve toplum için yararlı olan evliliklerin kutsal sayılmasının mutlu bir toplumun ön şartı olduğunu savunmaktadır. Bkz. Platon (2015: 162). Dahası, Platon, negatif ve pozitif öjenizmin ilk izlerini de taşımaktadır. Öyle ki yine *Devlet* diyalogunda iki cins içinden en iyilerinin en fazla; en kötülerinin ise en az çiftleşmesi gerektiğini ve sürünün cinsinin bozulmaması için yalnızca en iyilerin çocuklarının büyütülmesi gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Platon (2015: 163). Platon'un öjenik üzerine düşünceleri yaşlılık dönemine ait olan *Yasalar* diyalogunda da geçerliliğini korumaktadır. Bu diyalogunda Platon, evlilik üzerine sınırlar getirmekte; bu doğrultuda herkesin otuz ila otuz beş yaşları arasında evlenmesi gerektiğini aksi takdirde para cezasına çarptırılacaklarını belirtmekte, üreme döneminde alkol tüketiminin zararlarına değinerek hem sarhoş insana ait bir bedende çocuğun oluşmasının sakıncalarını hem de içkili bir erkeğin sağlıklı tohumlara sahip olamayacağını izah ederek bu insanlardan doğacak çocukların karakter ve beden yönünden eksik kalacağını, bu sebeple sağlam çocuklar için sağlığınıza dikkat etmemiz gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Platon (2012: 181; 182; 244-245). Diğer taraftan Aristoteles de Platon'a benzer biçimde üreme için kadın ve erkeğin uyması gerekenler hakkında akıl yürütmektedir. Bu hususta, filozof, anne ve babanın çocuk ile arasındaki yaş farkının ne az ne de çok olması gerektiğini; erkek için evlenme yaşının otuz yedi; kadınlar içinse on sekiz civarlarında olduğunu dile getirmektedir. Gebe kalan kadınların sağlıklarına dikkat etmesi hususunda onlara çeşitli öğütler veren Aristoteles, çocuğun sakat olması halinde yaşatılmamasının yasal olması gerektiğini, böyle bir kanun konulmaması bile en azından çocuk yapımına bir sınır getirilmesini, buna uymayıp hamile kalan kadınların çocuklarının henüz ceninken düşürülmesini savunmaktadır. Bkz. Aristoteles (2014: 278-281).

Bununla birlikte Galton, fikirlerini inşa etme sürecinde, aynı zamanda kuzeni olan Charles Darwin'den etkilendiğini dile getirmektedir. Galton'a göre, 1859 yılında yayımlanan *Türlerin Kökeni*, insanlığın düşüncesini genel olarak etkilediği gibi, kendi zihinsel gelişiminde de bir çığır açmıştır (Galton, 1909: 287). Yine bu hususta Galton, üstün ırkların farkını koyabilmek adına, *enerji* kavramını ön plana çıkarmakta ve enerjiyi, çelimsiz ve uyusuk ahmağın karşısında; *doğal seçim* ile avantaj sağlamış üstün ırklara ait olan bir çeşit çalışma, harekete geçirme gücü olarak değerlendirmektedir; öyle ki yaşam şartları ya da hayat mücadelesi bizi buna itmektir (Galton, 1883: 25-26). Başka bir deyişle Galton, insan neslinin devamına dair bir çeşit *yapay seçim* yöntemi önermektedir.

Diğer taraftan Darwin'in Galton'un fikirlerine sonuna kadar karşı çıktığını belirtmek gerekmektedir⁴. Bu hususta 1871 yılında yayımlanan *The Descent of Man* adlı eserinde Darwin'in kullandığı ifadeler konumuz açısından önemlidir (Darwin, 1871: 168-169):

“Güçsüzlere yapma gereksinimi duyduğumuz yardım, başlangıçta toplumsal içgüdülerin bir parçası olarak kazanılan ama sonraları, önceden de izah edildiği üzere, esasen daha ince ve genişletilmiş biçimde yayılmış olan duygudaşlık içgüdüsünün rastlantısal bir sonucudur. Zorlu bir nedenin baskısıyla olsa bile doğamızın en soylu yanını bozmadan duygudaşlığımızı durduramayız.”

Böylece Darwin için insan neslinin yapay bir biçimde şekillendirilmeye çalışılması duygudaşlık içgüdümüzle çelişki göstermektedir. Güçsüzlere ihmal etmek ve neticede nesillerini sürdürmeleri konusunda şikâyetle bulunmak, Darwin'e göre, mevcut bir kötülüğe dair büyük ve belli bir çıkar beklentisi içine girmemizden kaynaklanmaktadır (Darwin, 1871: 169). Böyle bir biçimlendirme girişimine karşı Darwin, kim ve ne olursa olsun her türden insanın yer aldığı, hem dayanışma hem de rekabet içinde olan uygar bir toplumu ön plana çıkarmaktadır. Başka bir deyişle, seçilimi ortadan kaldıran, bireysel değeri yok eden bu *fabrikasyon yönteminin* Darwin'in uygarlık üzerine düşüncesiyle çeliştiğini belirtmek gerekmektedir.

---

⁴ Öyle ki Galton, *İnsan Yetisi ve Gelişimi Üzerine Soruşturmalar* adlı eserini Darwin'in ölümünden bir sene sonra yayımlayabilmiştir. Dahası Galton, adı geçen eseri için 1879 yılında Darwin'e görsel yetisi ile alakalı bazı sorular yönelmiş ve Darwin, bu soruları ilerlemiş yaşına atıfta bulunarak aciz bir şekilde cevaplayabildiğini dile getirmiştir. Bkz. Darwin (1887: 238-239).

İslâh-ı Irk

Dilimizde *islâh-ı ırk* olarak karşılanaan öjenizme dair ilk yayınlar -tespit edilebildiği kadarıyla- XX. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştır. Türkiye’de “ıslah-ı ırk” ve/veya “Öjenik” başlığıyla yapılan ilk çalışmalar şunlardır:

- Münir Mazhar, “Öjenik, Irk’ın Islahı İlmi”, *Tedrisat Mecmuası*, 12. Cilt, Sayı 57, 28 Nisan 1912 (Mazhar, 1912).
- Hasan Tahsin, “İctimâiyât Memleketimiz ve Memleketler Islâh-ı Irk” *Sebillürreşâd*, 9 (218), Kasım 1912, 188-190 (Tahsin, 1912).
- Ahmed Cevdet, “Fenniyât Islâh-ı Irk, Irkımızı Kemiren Derdlerin Def ve Ref’i”, *Sebillürreşâd*, 10 (251), Temmuz 1913, 275-277 (Cevdet, 1913).
- Mustafa Rahmi Balaban⁵, *İslâh-ı Irk*, İstanbul 1339 (1923) Matbaa-i Amire (Balaban, 1923).

Bu yayınlardan üçü çalışmamızda ele alınacak ve yazarların öjenizme dair görüşleri değerlendirilecektir. Ahmed Cevdet⁶, *Sebillürreşâd*’ta yayımladığı makalesinde bilimin dinin emri olarak öğrenilmesinin elzem olduğunu savunmakta, Avrupalıların iddia ettiği gibi İslâm’ın bilime karşı olmadığını ancak zamanın Müslümanlarının cehalet kaynaklı olarak bilim düşmanı kesildiklerini dile getirmektedir. Bilim ve dinin uzlaştığını savunan Ahmed Cevdet, ardından, derdi yaratan Allah’ın devayı da yarattığını bu doğrultuda bilimden faydalanılmasının elzem olduğunu belirtmektedir. Bu hususta Müslümanların nesillerini devam ettirebilmeleri için yapmaları gerekenleri anlatan Ahmed Cevdet, ayrıntılı bir biçimde sivrisineklerden ve onların sebep olduğu sıtma hastalığından nasıl korunulması gerektiğini izah etmektedir (Ahmed Cevdet, 1913: 275-277).

İslâh-ı ırk üzerine düşüncelerini aynı dergide ifade eden bir başka isim olan Hasan Tahsin de İslâm coğrafyasında yaşayanların Hristiyanlara nazaran sağlıklı olduklarını şu şekilde dile getirmektedir (Hasan Tahsin, 1912: 189):

“... arslan gibi İslâm unsurunun düşmüş olduğu <<zillet-i sıhhiyye>> beni ağlayacak hale getirdi. ... Halbuki: Bulduğum İslâm köyünden bir saat mesafede Hristiyan vatandaşlarla meskûn bir köy daha var, mektepler, kiliseler, metîn fikirli, ahâliye rehberlik

⁵ Mustafa Rahmi Balaban’ın öjenizm üzerine başka yayınları da bulunmaktadır. İzmir’de çıkan *Yıldız* gazetesinde 25 Ağustos 1922’de “İslah-ı Irk İlmi” başlıklı yazısı yayımlanmıştır. Yine İzmir’de çıkan *Fikirler* adlı derginin 18. sayısında da “Öjenik, İslahiyat İlminin Bazı Esasları” başlıklı çalışması okuyucuların ilgisine sunulmuştur.

⁶ Ahmed Cevdet’in hayatı ve eserleri hakkında bkz., Yıldız (1992: 495).

eden -hatta Avrupa darülfünunlarında tahsil etmiş- genç muallimler, tüvana yiğitler, mesut, zengin, canlı bir muhit!”

Ümmetin özellikle sağlık hususunda geri kalmış olduğunu belirten Hasan Tahsin, bununla birlikte öjenizm üzerine detaylı bir giriş yaparak Galton ve Karl Pearson⁷ gibi isimlerden söz etmekte ve öjenik terimini kullanmaktadır. Hasan Tahsin, Galton’un gayesinin gülünç olduğunu dile getirirse de frengiden mustarip Osmanlıların İngilizlerin düşünce yapısından ve bilimsel araştırmalarından ders çıkarması gerektiğini savlamaktadır. Bu doğrultuda Hasan Tahsin, Pearson’ın İngiliz vatandaşlarının hep birlikte milletin sıhhi bütünlüğünü, sağlamlığını koruma vazifesi edinmesi gerektiğine dair düşüncelerini dile getirmekte ve bu amaçla onun, ülkesindeki doğum oranları üzerine çalışmalarına yer vermektedir (Hasan Tahsin, 1912: 190):

“Ebeveynin ilk ve ikinci çocukları mutlaka diğerlerinden cılız, hususiyile hastalığa müsta'id bulunuyorlar. Acaba niçin? Acaba baba ve ananın ceraim-i sıhhiyyesi bu zavallılara mı isabet ediyor? Fi'l-hakika ilk çocuklar içinde dâhîler, büyük meziyetler yok değildir. Yalnız bedenî hastalıklar ilk evladlara daha ziyade musallat. Mesela veremi nazar-ı dikkate alırsak birinci çocuğu ikinci çocuğa nazaran iki misli maruz-ı teessür bulduk. Yani melhuz olan 66 ihtimale karşı 112 görüldü. Sonra ikinci çocuğun melhuz 64 ihtimaline karşı 80 çıktı. Yine garib değil midir ki: İkinci çocuktan sonra erkam mühim bir tehalüf arz ediyor, hesabatımıza nazaran 58 ihtimal bildiğimiz üçüncü çocukta ancak 40 bulduk. Tedkikatımız bizi bir ailenin 6'ncı çocuğuna sevk eylediği zaman 32 ihtimal vardı. Bilfiil ve bit-tecrübe bulduğumuz istidad-ı teverrüm ancak 12 çıktı. Tedkikat-ı mütemadiyye ve muntazamamız şamil olduğu muhit-i vesi'de bizi cinâ'i, cinneti vesair emraz-ı ahlakiyye hususunda da mühim netayice isal etti. Adeta anladık ki: Bizim peri masallarında daima en küçük prensin mazhar-ı muzafferiyet olması hayal-i şâ'irden ibaret değildir. Büsbütün yeni bir “ilm-i hayat” fenni isbat ediyor ki: Büyük kardeşlerin küçük kardeşlere karşı ümîd-i muvaffakiyeti yoktur...”

Öjenizm üzerine ülkemizde yayın faaliyetinde bulunan bir başka isimse Mustafa Rahmi Balaban’dır⁸. Balaban, Hasan Tahsin’in de sözüne edip alıntılar yaptığı Pearson’ın Oxford Üniversitesi’nde verdiği bir konferansını *İslâh-ı Irk* adıyla dilimize çevirmiştir. Balaban (1923), eseri yayımlama

⁷ Modern istatistiğin kurucularından Karl Pearson’ın (1857-1936) hayatı ve çalışmaları için bkz. Porter (2004).

⁸ Mustafa Rahmi Balaban’ın hayatı ve eserleri için bkz. Şahin (2005).

gerekçesini, ırkın ıslahının bugün en önemli işlerden biri olduğunu ve bu düşünceden hareketle Batı'da ilgi görmeye başlayan bir bilim dalı olan öjenizm üzerine dikkat çekmeye çalışacağını söyleyerek verdikten sonra bitkilerin ve hayvanların bilimsel surette ıslahına başlanmasının üzerinden çok zaman geçtiğini ve bunların ziraat ve zooloji bilimlerinin önemli birer şubesine dönüştüğünü, ancak insan türünün ıslahının ve gelecekteki insanın ne suretle daha mükemmel yetiştirilebileceği meselelerinin incelenmesinin Batı'da da henüz yeni olduğuna dikkat çekmekte ve bu konuyu bilimsel bir şekilde ele alanın Galton olduğuna işaret etmektedir. Galton'un bu yeni bilimin adına öjenik dediğini ve bizim de bunu ıslâh-ı ırk diye tercüme edebileceğimizi söyleyen Balaban, ardından Galton'un bu alanı "İrkin irsî özellikleri üzerine etki eden ve bu özellikleri en faydalı bir biçimde geliştiren sebepleri aramaktır." olarak tanıttığını belirterek şu şekilde devam etmektedir: "Bu bilim, biyolojinin; kalıtım, çeşitlenme, seçilim ve doğum konularına dayanır."

İslâh-ı Irk'ta, öjenizmin iki yönünü de görmek mümkündür. Öyle ki bir taraftan ırkın seçiliminin kendi haline bırakılmasının yozlaşmaya ve gerilemeye yol açacağı, bu nedenle, bir milletin bedensel ve ruhsal özelliklerini geliştirebilmek için bu nitelikleri mükemmel olan insanların nesillerini arttıracak yöntemlerin teşvik edilmesi gerektiği dile getirilerek pozitif öjenizme yaklaşılmaktayken, diğer taraftan, bedensel ve ruhsal özellikleri kötü olan bireylerin soylarının azaltılmasının önemli olduğunun savunulmasıyla bir negatif öjenizm tavrı ortaya konulmaktadır.

Eserle ilgili bir diğer önemli husus ise Hasan Tahsin'de de görüldüğü gibi Pearson'ın öjenizmi ele alırken kullandığı istatistiksel yaklaşıma yer verilmesidir (Balaban, 1923: 9-10):

"İrsen geçen ruhsal özellikler: Bu yolda en müsait araştırmalarda bulunabilecekler, okul öğretmenleridir. Bu türden ilk arama Pearson tarafından yapılmış olup irsen geçen bedensel ve ruhsal özellikler hemen hemen eşit surette geçmektedir. Yani bedensel özellikler ne kadar geçiyorsa ruhsal özellikler de o kadar irsen geçmektedir.

Oxford'da eğitim gören baba ve oğulların ve erkek kardeşlerinin aldıkları notlar incelenerek bunların zekâları arasındaki oran-korelasyon şöyle bulundu: Baba-oğul arasında:

Oxford'da, sınıfta kaçınıcı olduğu (yetişkin-reşit) oran 0,49

Gözlerin rengi (yetişkin-reşit) 0,58

Erkek kardeşler arasında

Oxford'da, sınıfta kaçınıcı olduğu (yetişkin-reşit) oran 0,56

Gözlerin rengi (yetişkin-reşit) 0,54

Bedensel özellikler gibi ruhsal özellikler de -gerek iyi, gerek kötü- irsen geçmektedir.”

Yine Balaban'ın da Hasan Tahsin ve Ahmed Cevdet'te görüldüğü gibi ülkenin içinde bulunduğu salgın hastalıklarla ilgili bir çözüm arayışında olduğu anlaşılmaktadır (Balaban, 1923: 4):

“Bu ilmin ne kadar mühim olduğunu anlamak için istatistiğe ihtiyâc vardır. Memleketde veremin, frenginin, tifonun, sıtmanın, koleranın, mecnûnların, anormallerin, hâsılı bedenî, ruhî hastalıkların ırkı nasıl vasi' miyâsda mahv etmekde olduğunu vâzihan gösteren istatistikler olsa idi millet meclisi, hükûmet, sıhhiyye meclisleri, hekimler, mürebbiler telâşa düşer ve münâkaşalar açılırdı.”

Sonuç

Francis Galton ile birlikte kurumsallaşan ve öjenik adını alan ırk yetiştirme bilimi, 20. yüzyılın başında çalışmamızda yer verdiğimiz isimlerin da ilgisini çekmiştir. Bu ilginin kökenini, Osmanlı'nın savaşların etkisiyle bitap düşmesinde ve buna bağlı olarak birçok bulaşıcı hastalığın kol gezdiği bir ortamın doğmuş olmasında bulabilmek mümkündür. Bu bağlamda adı geçen yazarlar yalnızca hastalıklara kalıcı bir çözüm arayışı içine girmemişler aynı zamanda Batılılara karşı verdikleri savaşları kaybetmelerine neden olan esas zihniyet farkını da idrak ederek bu düşünsel farkın kaynağını temelde bilimi ve bilimsel etkinliği ihmal etmekte bulmuşlardır.

Diğer taraftan Türk yazarların bu alanda gerçekleştirdikleri çalışmada ortaya dikkate değer bir husus çıkmaktadır: Pearson gibi isimler ırk ve millet ile İngilizleri kastetmekteyken; Ahmed Cevdet ve Hasan Tahsin'in ırk ile Türk vd. milletlerden ziyade Müslümanları yani ümmeti ifade ettikleri görülmektedir. Yine iki isim de Batılıları bir şekilde örnek almamız gerektiğini, başka bir deyişle, bilim ve din arasında bir tevhid sağlanabileceğini savunmaktadır. Osmanlıların o dönemde içinde bulunduğu durumu, Hasan Tahsin'in şu sözleri özetlemektedir (Hasan Tahsin, 1912: 190):

“Onlar böyle çalışırsa biz bedbaht Osmanlılar, cebhe-i mesuliyetimizde frengiden dökülen milyonlarca kardeşlerimiz duran bu heyet-i gafîle, Allah'a inanıyorsak huzur-ı ilahide inanmıyorsak huzur-ı tabiat ve beşeriyette nasıl hicapsız duruyoruz bilmem?”

İslâh-ı ırk ile ilgili çalışmalarda dikkat çeken bir başka konu ise gerek Balaban'ın gerekse de Hasan Tahsin'in Galton ve Pearson'ın çalışmalarına bir giriş yapmış olmaları ve bu isimleri ülkemizde tanıtılmalarıdır. Bununla birlikte iki yazarın da açıkça İngilizlerin düşünce ve yaklaşım tarzlarından etkilendiği görülmektedir. Böylece ıslâh-ı ırk üzerine açıklamalarda bulunan üç yazarın da yalnızca Batılıların bilimsel ilerleyişinin farkında olmakla kalmadıkları aynı zamanda onların çalışmalarının -çağın atmosferi ve özellikle Osmanlı'nın bitap durumu göz önünde bulundurulduğunda- bir şekilde ülkemize sokulmasının önemli olduğunu düşündükleri açığa çıkmaktadır.

Kaynaklar

Ahmed Cevdet (1913). Fenniyât İslâh-ı Irk, Irkımızı Kemiren Derdlerin Def ve Ref'i. *Sebillürreşâd*, 10 (251), Temmuz, 275-277.

Aristoteles (2014). *Politika* (çev. M. Tunçay). Remzi Kitabevi, İstanbul.

Balaban, M. R. (1923). *İslâh-ı Irk*. İstanbul.

Darwin, C. (1871). *The Descent of Man and, Selection in Relation to Sex, Vol I*. John Murray, London.

Darwin, F. (1887). *The Life and Letters of Charles Darwin Including an Autobiographical Chapter, Vol. III*. John Murray, London.

Galton, F. (1883). *Inquiries into Human Faculty and Its Development*. Macmillan, London.

Galton, F. (1909). *Memories of My Life*. E. P. Dutton and Company, New York.

Hasan Tahsin (1912). İctimâiyât Memleketimiz ve Memleketler İslâh-ı Irk. *Sebillürreşâd*, 9 (218), Kasım, 188-190.

Platon (2012). *Yasalar* (çev. C. Şentuna ve S. Babür). Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul.

Platon (2015). *Devlet* (çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Porter, T. M. (2004). *Karl Pearson The Scientific Life in a Statistical Age*. New Jersey.

Şahin, M. (2005). *Hayatı ve Düşünceleriyle Mustafa Rahmi Balaban*. Ankara.

Yıldız, S. (1992). Bergamalı Cevdet. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul.

17. YÜZYILDA AVRUPA'DA KURULAN BİLİM AKADEMİLERİ VE BİLİMSEL GELİŞMELERDEKİ ROLLERİ

Mustafa YILDIRIM¹

Öz

17. yüzyıl, modern bilimin ve modern felsefenin doğduğu; aynı zamanda bilimsel bir devrimin yaşandığı yüzyıldır. Kopernik'in 16. Yüzyılda astronomide başlattığı devrim bütün bilim türlerine sirayet etmiş ve onların kökten değişime uğramalarına yol açmıştır. Onun evrene bakışı, kullandığı araştırma yöntemleri, yürürlüğe soktuğu yeni terminoloji günümüz biliminde etkilerini hala sürdürmektedir. Elbette, böyle bir çağa tesadüfen ulaşılmamıştır. Bu çağın bir dönüm noktası olarak görülmesi, önceden yaşanan pek çok gelişmenin sonucudur. Bu gelişmelerden birisi de, Rönesans'ın kalbi İtalya'dan başlamak üzere, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve İsveç gibi ülkelerde Bilim Akademilerinin kurulmasıdır ki bu kuruluşlar Bilimsel Devrimin devindirici gücü halini almıştır. Bilim akademilerinin kurulmaları büyük ölçüde kendilerini Skolastisizmin etkisinden kurtarabilmiş, doğa bilimleriyle ilgilenen, özgür ruhlu bilim insanları ve filozofların sayesinde gerçekleşir ki bu isimler arasında Galileo Galilei, Francis Bacon, Robert Boyle, G. W. Leibniz, Thomas Hobbes, Rene Descartes, Marin Mersenne gibi figürler yer alır. Söz konusu düşünürlerin gayri resmi toplantılar aracılığıyla gerçekleştirdikleri bilimsel etkinlikler, sonrasında pek çok önemli bilim akademisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 17. Yüzyılda, Bilimsel Devrim'in yaşanmasında tetikleyici bir role sahip olan Bilim Akademilerinin nasıl kurulduklarını, bilime ne tür katkılarda bulduklarını ele almak bu çalışmanın ilgilendiği temel konudur. Bu çalışmanın temel iddiası, doğa bilimlerinin gelişmesinde, teknolojik ilerlemelerin yaşanmasında, bilimin kurumsallaşmasında ve bilimsel bir devrimin yaşanmasında bilim akademilerinin oldukça önemli bir işlevi yerine getirdikleridir. Bu çalışma ışığında, bilimsel etkinliklerin düzenli bir şekilde gerçekleştirilmesinde, bilim tarihini değiştirecek önemli deneylerin yapılmasında, önemli buluşların gerçekleştirilmesinde, bilimsel bilginin dolaşıma sokulmasında, bilimsel çalışmaların yapılması için gerekli olan finansmanın sağlanmasında, bilim akademileri önemli bir fonksiyonu yerine getirdikleri varsayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Bilim Akademileri, Bilimsel Gelişme, Francis Bacon.

¹ Dr. Öğretim Üyesi. Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, mustafayildirim@karatekin.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-2560-9758.

Makale gönderilme tarihi: 2 Kasım 2019. Makale kabul tarihi: 10 Aralık 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

SCIENTIFIC ACADEMIES HAVE FOUNDED IN EUROPE IN THE SEVENTEENTH CENTURY AND THEIRS ROLES INTO THE SCIENTIFIC DEVELOPMENT

Mustafa YILDIRIM

Abstract

17th century, modern science and modern philosophy was born; it is also the century in which a scientific revolution took place. The revolution that Copernicus initiated in astronomy in 16th century has spread to all kinds of sciences and has led to their fundamental changes. His view of universe, the research method he used, the new terminology he put into effect still continue to have an impact on the science of today. Such an age couldn't arrive as an accident, of course. The fact that this age has seen as a turning point is the result of many previous developments. One of these developments is the establishment of scientific academies in countries such as England, France, Germany, Russia and Sweden, starting from Italy, the heart of The Renaissance, which became the driving force of Scientific Revolution. The establishment of scientific academies largely comes true due to the free-spirited scientists and philosophers who have been able to free themselves from the effect of Scolastisism and concern with the natural sciences that these names include figures such as Galileo Galilei, Francis Bacon, Robert Boyle, G. W. Leibniz, Thomas Hobbes, Rene Descartes, and Marin Mersenne. The scientific activities which these thinkers carried out through informal meetings have led to come out of many important scientific academies. The main issue of this article is to discuss how the scientific academies, which have a triggering role in the Scientific Revolution occurred in the 17th century, have been founded and what kind of contributions they have made to science. The main claim of this study is that the scientific academies have played an important role into the development of natural sciences, technological advances, institutionalization of science and occurring a Scientific Revolution. In the light of this study, it can be assumed that the scientific academies have fulfilled an important function to carry out scientific activities regularly, to do important experiments that will change the history of science, to get into the circulation of scientific knowledge, to get finance required for making scientific studies.

Keywords: Scientific Academies, Scientific Development, Francis Bacon.

Giriş

17. yüzyılda ya da öncesindeki bir dönemde, “bilim” ya da “bilimsel” sözcüklerinin kullanımlarını günümüz perspektifinden değerlendirdiğimizde garip bir hisse kapılırız. Zira eskiden “bilim” olarak görülen ya da “bilimsel” olarak etiketlenen bilgilerin bir kısmının artık bu sözcüklerle hiçbir ilişkisinin kalmadığını görürüz. Peki, geçmişte bilimsel olmayı hak eden bir bilgi, günümüzde neden bu ifadeyle anlamamaktadır? Bu sorunun cevabı bizzat bilimin doğasıyla ve onun eleştirel yönüyle ilgilidir. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*’nda, farklı dönemlerde öne sürülen fikirlerin *bilimsel* olarak yaftalanmasının bir çelişki oluşturmadığını, farklı dönemlerde bilimsel kabul edilen fikirlerin, farklı dönemlerin birbiriyle örtüşmeyen ölçütlerine, dünyayı görme biçimlerinin farklı olmalarına ve farklı biçimlerde bilim yapmalarına gönderimde bulunduğunu öne sürmüştür (Kuhn, 2003: 61-62). İşte, Kuhn, paradigma sözcüğünü, farklı dönemlerde yürürlükte olan kavramları, teorileri, evreni görme biçimlerini, bilimsel araştırmada kullanılan yöntemleri, kısacası belli bir dönemde bilimsel olarak kabul edilen modelleri anlatmak için kullanır. Dikkatimizi 17. Yüzyıla yönelttiğimizde ise, önceki dönemlerden farklı olarak, yeni bir bilim yapma biçiminin ortaya çıktığına şahit oluyoruz. Bu dönemde bilimin yavaş yavaş felsefeden bağlarını kopardığına ve Katolik Kilisesi ile onun güdümündeki üniversitelere karşıt bir konuma geçtiğine şahit oluruz. Kökleri Aristoteles’in fikirlerine dayanan Skolastik düşüncenin yerini, deney ve gözlemin ön plana çıktığı, tümevarıma dayanan, doğayı egemenlik altına almayı amaçlayan, insanlığın faydasına olan teknolojik araç ve gereçlerin geliştirilmesini hedefleyen, yeni bilimsel araçlarla bilimsel bilginin elde edilmesini önceleyen bir anlayış alır. 17. Yüzyılın bilimsel hareketini hedeflerine ulaştırarak kurumlar ise üniversiteler değil, bilim akademileri olmuştur. Westfall’a göre, bilim akademileri, “bilimi entelektüel olduğu kadar toplumsal bir olgu haline getiren örgütler” (Westfall, 2000: 129) olmuştur.

Kuruluş felsefelerini Francis Bacon’ın *The Advancement of Learning*, *Novum Organon* ve *Nova Atlantis* gibi eserlerindeki fikirlerinden alan Avrupa’daki bilim akademileri, dönemin bilimsel etkinliklerinin gerçekleştirildiği, bilim insanların bilimsel bir topluluğu oluşturdukları, onların bir araya gelerek çeşitli konularda tartıştıkları, çeşitli deneyleri gerçekleştirdikleri, elde ettikleri sonuçları kamuoyuna çeşitli yollarla duyurdukları, Kuhn’un tabiriyle olağan bilim faaliyetini gerçekleştirdikleri kuruluşlardır. Bacon’ın *The Advancement of Learning*’de gerçekleştirdiği bilim/bilgi sınıflandırmasını ve her teorik disiplini pratik bir disiplinle eşleştirme yöntemini (bkz. Bacon, 2005: 71-96) devralan Akademi üyeleri,

teorik bilgilerin uygulamaya dönüştürülmesinde etkin birer rol oynayarak dönemin bilimsel standartlarının oluşmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Avrupa'daki Bilim Akademileri, 15. Yüzyılın ortalarından itibaren, Rönesans'ın anavatanı İtalya'nın çeşitli kentlerinde, yerel İtalyan hümanist gruplarca, hümanist çalışmaların yapılmasını desteklemek amacıyla kurulmuş organizasyonlardır. Akademi sözcüğünün kullanılışı, Platon'un Atina'daki Akademisini ve daha sonra çeşitli yerlerde kurulup, M.S. 6. Yüzyılda İskenderiye'deki sonucusu kapatılmış olan Platoncu akademileri anımsatır. 16. Yüzyıla gelindiğinde, bilim akademilerine bazı yerel yöneticilerin ya da prenslerin destek olmaya başladığını görürüz. Başlangıçta informel bir karaktere sahip olan bilimsel akademiler, yerel yöneticilerin verdiği desteklerle resmi bir kurum hüviyeti kazanmaya başladılar. Bilimsel akademiler İtalya'da entelektüel hayatın kendinden menkul önderleri olmuşlardır ve bu akademilerin bir üyesi olmak entelektüel bir seçkin olmanın emaresi olarak görülmüştür (Nauert, 2006: 1).

15. Yüzyılda İtalya'da kurulmuş akademilerde papalık idari komisyonlarında görevli olan hümanistler de vardı ki bu hümanistlerin başında Pomponio Leto gelmekteydi. Papa II. Paul, Pomponio Leto'nun başını çektiği bu hümanist grubun faaliyetlerini lağvetmiştir (Nauert, 2006: 1). İtalya'da kurulmuş erken dönem en etkili informel akademi, yeni-Platoncu Marsilio Ficino tarafından kurulmuş olan ve Platoncu felsefenin propagandasının yapıldığı Floransa Platoncu Akademi'dir ki bu akademinin üyeleri arasında Angelo Poliziano, Cristoforo Landino gibi hümanistler ve Bernardo Rucellai ve Lorenzo de' Medici gibi zengin aristokratlar ve siyasetçiler de yer almaktaydı (Nauert, 2006: 1). Bu akademinin mensupları, Rucellai'nin bahçesinde düzenli bir şekilde bir araya gelerek dönemin önemli politik sorunları tartışarlardı ki bu tartışmalar sonrasında Machiavelli'nin siyaset felsefesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olacaktır (Nauert, 2006: 2).

Başta İtalya olmak üzere, Avrupa'nın diğer ülkelerinde Bilim Akademilerinin kuruluşu, bilimin yeni ve önemli bir konum elde etmesiyle ilişkilidir. Başlangıçta informel bir şekilde kurulmuş olan Bilim Akademileri, sonraları ulusal düzeyde faaliyet gösteren ve krallıkların himayesinde bulunan resmi kurumlara dönüşmüşlerdir. Antikitenin akademileri, bilimsel ve felsefi problemlerin özgürce tartışılabildiği kurumlardı. Ortaçağ'ın üniversiteleri ise, antikitenin akademilerinin yerini almışlardı; ancak bu dönemde Kilise etkin bir role sahipti ve bilimsel araştırmalar Kilise'nin kontrolü altına girmişti (Jeans, 1951: 161). İronik bir şekilde, Batı'nın Ortaçağ üniversiteleri, günümüz üniversitelerinin misyonlarından epeyce uzak bir biçimde, bilimsel bilginin üretildiği

merkezler değildi (Jeans, 1951: 161). İşte Rönesans'a gelindiğinde, bilimsel bilginin üretilmesi ve bilimsel problemlerin tartışılması için uygun yerlere ve kurumlara ihtiyaç duyulmaya başlanmış ve bu ihtiyacın bir sonucu olarak bilim akademileri ortaya çıkmaya başlamıştır (Jeans, 1951: 161). Yukarıda da değinildiği gibi, bu ihtiyaca karşılık verilen ilk ülke İtalya olmuştur.

Biz, bu çalışmamızda, Avrupa'da özellikle 17. Yüzyılda, başta İtalya olmak üzere, İngiltere, Fransa ve Almanya'da kurulan bilim akademilerinin tarihçelerini ele alıp –Almanya'da bilim akademisi kurma teşebbüsleri 17. Yüzyıla dayansa da, Almanya'da kraliyet himayesindeki bilim akademisi ilk kez ancak 1700'de kurulabilmiştir, yani 18. Yüzyılın ilk yılında- bütün bu Bilim Akademilerinin bilimsel gelişmeye ne türden bir katkı sunduklarını belirlemeye çalışacağız. Çalışmamızı, elde ettiğimiz bulguları ortaya koyup, bu bulguları kilise-bilim karşıtlığı ve üniversite-bilim akademisi karşıtlığı temelinde değerlendirerek sonlandıracağız.

İtalya'da Kurulan Bilim Akademileri

16. yüzyılda İtalya'nın özellikle büyük şehirlerinde sayısı yüzleri aşan akademiler mevcuttu; hatta her küçük kasabada bile bir ya da iki tane akademiye rastlamak mümkündü. 17. Yüzyılda, Roma'da 132 tane akademi vardı ki bu Roma'nın o devirde İtalyan kültürel yaşamında önde gelen şehir olduğunu gösteriyordu (Nauert, 2006: 2). Bu akademilerin çoğunda gerçekleşen faaliyetler mizaha ve rekreasyona yönelikti ve bu akademiler bilimsel, sanatsal ya da felsefi etkinliklerden oldukça uzaktı. Ancak bu akademilerin bir kısmında ise oldukça önemli etkinlikler gerçekleştirilmekteydi. Bu akademilerden birisi olan ve 1540'da kurulmuş olan Floransa Akademisi'nde, iyi eğitim görmüş bütün İtalyanların Toskana diyalektiğini edebiyat dili olarak korumaları amaçlanmaktaydı. Yine aynı yıl, Leone Orsini tarafından Padua'da kurulan *The Accademia degli Infiammati* üyelerinin pek çoğu üniversite hayatına yabancı olan, felsefe ve edebiyatla ilgilenen entelektüellerden oluşan bir akademiydi (bkz. Sgarbi, 2014: 41). Bu akademinin en önemli üyeleri olan ve bu akademinin yöneticiliğini üstlenenler arasında yer alan Alessandro Piccolomini ve Sperone Speroni kendilerine özgü farklı kültürel programları hayata geçirirler (bkz. Mikkeli, 2016). Her iki isim arasındaki farklılık ele alınan konuların farklı şekillerde değerlendirilmesinden kaynaklanır. Piccolomini, İtalya'daki şehir devletlerinin yurttaşlarının teorik disiplinlerde eğitilmeleri gerektiğini savunur. Speroni ise, hümanist disiplinlerdeki ve pratik disiplinlerdeki eğitimin yurttaşlara çok daha faydalı olacağı kanaatinde. Her iki isim farklı görüşler öne sürseler de, kültür dili olarak anadilin (vulgar dilin) yaygınlaştırılması idealini paylaşırlar ve yeni bir kültürün yaratıcıları

olma şerefini paylaşırlar. Her iki ismin öne sürdüğü programlar bilimsel hümanizmin temellerini oluşturur ve bilimsel devrime giden yola ışık tutarlar (Mikkeli, 2016).

1582’de kurulan Accademia della Crusca’da, benzer bir şekilde, yerel dillerin kültür dili olarak kullanılması ve yerel dil kullanımının edebi çalışmalarda yaygınlaştırılması amacına hizmet etmek için kurulur. Yine, 16. Yüzyılın sonlarında Bologna’da kurulan Carracci Akademisi ve Floransa’da kurulan Accademia del Disegno, güzel sanatların iyileştirilmesi ve tartışılması konularına odaklanan, resimdeki belli akımların desteklenmesi amacını güden kuruluşlardı. 16. Yüzyılın sonu ve 17. Yüzyılın başlangıcından itibaren ise, bilimsel akademilerin İtalya’da kurulmaya başladığına şahit oluyoruz ki bu akademilerin başlıca olanları, 1560’ta Napoli’de kurulan Accademia Secretorum Naturae, 1603’te kurulan Accademia dei Lincei ve 1657’de kurulan Accademia del Cimento’dur. Bu akademiler, geleneklerine bağlı üniversitelerin ele almaya cesaret edemeyecekleri konuların ele alınıp tartışıldığı merkezler olmuşlardır. Bu akademilerde, Aristotelesçi bilim anlayışının eleştirel bir süzgeçten geçirilerek değerlendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Yine bu akademilerde, benzer fikirleri paylaşan zihinler, paylaştıkları ilgi alanlarıyla alakalı problemleri ve düşünceleri tartışırlardı ki bu kurumlarda ele alınan konuların dönemin üniversitelerinde ya da resmi okullarında tartışılması imkansızdı.

İtalya’da üniversiteler bilimsel meselelerin tartışıldığı yerler olmadığı için, bilimle uğraşan kimselerin fikirlerini paylaşabilecekleri ve tartışmalarını gerçekleştirebilecekleri kurumlara ya da mekanlara gereksinimleri olmuştur. Bu gereksinime ilk kez 1560’ta cevap verilir ve 1560’ta, Napoli’de, dönemin oldukça önemli bir düşünürü ve bilgini olan Giambattista della Porta tarafından *Accademia Secretorum Naturae* [Doğanın Gizemleri Akademisi] kurulur. Bu akademinin üyeleri kendilerini *otiosi* (aylak insanlar) olarak adlandırır. Akademinin üyeleri düzenli bir biçimde della Porta’nın Napoli’nin Due Porte olarak bilinen bölgesindeki evinde gizlice bir araya gelirlerdi. Bu akademiye üye olmak isteyen adayların doğa bilimlerinde yeni bir olguyu keşfetmiş olmaları beklenirdi (Magner, 1979: 119). Bu akademi, 1578’de, üyelerinin büyüçülükle uğraştığı gerekçesiyle Papa XIII. Gregory tarafından kapatılır.

Benzer bir cemiyet olan *Accademia dei Lincei* [Keskin Bakış Akademisi] ise, İtalya’nın Umbria eyaletinin en soylu ailesine mensup olan ve bölgenin yöneticisi olan Dük Federico Cesi tarafından, Roma’da, 1603 yılında kurulur. Akademinin ismi, üyelerinin keskin bakışa önem vermesinden ve doğanın gizemlerini bir vaşak gibi keskin bir şekilde görebilme arzularından

dolayı, keskin gözlü olmasıyla tanınan vaşağın Latincesi olan *Lynx*'ten türetilir (Ronan, 2003: 415, dipnot). Akademinin, üyeleri arasında Galileo Galilei, Johannes Eck, Francesco Stelluti, Kont Anastasio De Filiis gibi alimlerin yer aldığı 32 üyesi vardır (Mason, 2013: 238). Galileo'nun *Dialogue*'unda hayat verdiği üç karakterden biri olan, yeni bilimin temsilciliğini üstlenen ve aslında Galileo'nun fikirlerini dile getiren Salviati kendisinin bir akademisyen olduğunu söyleyerek, aslında *Accademia dei Lincei*'nin bir üyesi olduğunu ifade eder ki bu şekilde akademisyen sözcüğünün kullanılmaya başlaması söz konusudur (Özdemir, 2019: 52). Bu akademi, Federico Cesi'nin 1630'daki ölümünün ardından dağılır. Papa IX. Pius, 1847'de, bu akademiye, *Accademia Pontificia dei Nuovi Lincei* [Papalığa Ait Yeni Keskin Bakış Akademisi] adıyla yeniden açılır. 1874'e gelindiğinde ise, Quintino Sella, akademinin adını *Accademia Nazionale Reale dei Lincei* [Kraliyet Ulusal Keskin Bakış Akademisi] olarak değiştirir. Bir süre sonra da İtalya Kraliyet Akademisi ismiyle anılır. Günümüzde ise, bu akademi, *Accademia Nazionale dei Lincei* [Ulusal Keskin Bakış Akademisi] ismiyle faaliyetlerine devam etmektedir. Söz konusu akademinin güncel web sayfasında, akademinin, üyelerinin oluşturduğu tüzükle ve yönetmeliklerle yönetilen, Kültürel Miras Bakanlığı bünyesinde bağımsız ve resmi olmayan bir kurum olduğu; bağımsızlığı yasalarca güvence altına alınan bir kurum olduğu bilgisine yer verilmektedir (The Interacademy Partnership, 2015).

İtalya'da kurulan üçüncü önemli bilim akademisi, Floransa'da, 1657'de, *Accademia del Cimento* [Deneyler Akademisi] adıyla, Toskana Grandükü Ferdinand de Medici ve kardeşi Leopold de Medici tarafından kurulur. Akademinin kuruluşunda önemli bir rol oynayan bilim insanları ise Galileo'nun öğrencileri olan Toricelli, Borelli, Viviani'dir. Medici ailesi, Rönesans döneminde, İtalya'nın en soylu ailelerinden biridir ve bilime, sanata ve kültüre vermiş oldukları maddi ve manevi desteklerle; önemli bilim insanlarına, filozoflara ve sanatçılara hamilik etmeleriyle anılagelmişlerdir. Medici ailesi, Rönesans'ın İtalya'daki merkezi olan Floransa'yı, ünlü eğik kulesiyle Pisa'yı da içerisine alan Toskana Bölgesi'nin yöneticileridir ve dolayısıyla İtalya'da Rönesans'ta en önemli rolü oynayan ailedir.

Accademia Del Cimento'nun kurucusu olan Medici biraderler, Galileo'nun öğrencisi olmuşlardır. Medici biraderler, söz konusu akademiye kurmadan önce, bilimsel araştırmalar yapılması amacıyla çok iyi donatılmış bir laboratuvar kurarlar. Bu laboratuvar, dönemin bilim insanlarının bir araya gelebileceği, çeşitli deneyleri ve bilimsel tartışmaları yapabilecekleri bir mekan işlevi görür ki bu laboratuvar söz konusu akademinin kurulmasına ön

ayak da olur (Wolf, 1950: 55). Akademide oldukça önemli bilim insanlarının çalıştığını görürüz ki bu bilim insanları pek çok önemli deneye imza atmışlar ve önemli buluşlar gerçekleştirmişlerdir. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz bilim insanlarının yanında, akademinin seçkin üyeleri arasında anatomist ve mineralog Steno, embriyolog Redi ve astronom Cassini yer alır (Gürel, 2001: 231).

Akademinin kurucuları ve finansörleri Medici biraderler olsalar da, akademinin üyeleri Medici biraderlerden bağımsız bir şekilde faaliyetlerini gerçekleştirebiliyorlardı. Ne var ki, Leopold de Medici 1667'de Kardinal olur ve akademi Papa tarafından feshedilir. Bu olay, Leopold de Medici'nin Kardinal olması karşılığında ödemesi gereken bir bedeldir. 10 yıl faaliyette kaldıktan sonra kapatılan akademinin üyelerinden birisi olan Antonio Oliva ise Roma'dayken Engizisyon'un eline düşer ve işkence görmekten kurtulmak için kendisini öldürür (Wolf, 1950: 55; Gürel, 2001: 231).

Akademinin faaliyette kaldığı 1657-1667 yılları arasındaki dönemde, akademinin üyeleri tarafından çok önemli bilimsel araştırmalar gerçekleştirilir ve bu araştırmaların kayıtları 1666'da kitaplaştırılır. *Saggi di naturali esperienze fatte nell' Accademia del Cimento* [Accademia Del Cimento'da Yapılmış Doğa Deneyleeri Hakkında Denemeler] başlığıyla yayımlanan bu kayıtlar, akademi üyelerinin müştereken gerçekleştirdikleri deneylere ve keşiflere ilişkin fikirlerini ihtiva eder. Bu kitabın en önemli bölümleri hava basıncı, sıcaklık ve atmosfer basıncının ölçümüne ilişkin yapılmış deneylerin ve elde edilen bulguların anlatıldığı bölümlerdir (Wolf, 1950: 56). Akademi üyeleri, Toricelli'nin barometre ile gerçekleştirdiği çalışmaları tekrar etmişler, Boyle'un kaynayan ve buharlaşan suyla yaptığı deneylerin benzerlerini yapmışlar, havasız ortamda bırakılan hayvanların davranışlarını incelemiş ve bir tür hava pompası keşfetmişlerdir (Wolf, 1950: 56).

İngiltere'deki Bilim Akademisi: *Royal Society*

Royal Society ya da Kraliyet Bilimler Akademisi, Francis Bacon'ın gözlemi, deneyi, teknolojik ve sosyal ilerlemeyi merkeze alan felsefesinden etkilenen bilim insanlarının kuruluşuna öncü oldukları bir akademi'dir. Ronan, bu akademinin kurulmasını, Francis Bacon'ın görüşlerine ve Gresham College'ın kurulmasıyla birlikte bilime duyulan ilginin artmasına dayandırır (Ronan, 2003: 415). Gresham College, I. Elisabeth'in danışmanı ve varlıklı bir tacir olan Sir Thomas Gresham'ın, Londra'da, 1596'da yılında kurduğu okuldur ve bu okul, Oxford, Cambridge gibi üniversitelerde öğretimi yapılmayan deneysel bilimler hakkında çalışmalar yapacak ve bu

çalışmaların sonuçlarını kamuoyuyla paylaşacak profesörleri bünyesinde barındırıyordu (Ronan, 2003: 415-416). Gresham College, kurulduktan sonra, İngiltere'nin önemli bir eğitim kurumu haline gelir ve bilimsel ilerlemenin yaşanmasında önemli bir rol oynar. Bu sebepten dolayıdır ki Francis Bacon, bilimsel ilerleme fikrini, bilimsel gelişme yolunda tümevarım yönteminin gerçek anlamda uygulanması gerektiğini savunacak ve hem *Novum Organon*'da, hem de *Nova Atlantis*'te, devletin güvencesi altında bilimsel çalışmaların gerçekleştirilebilmesi için bilimsel bir topluluğa ihtiyaç duyulduğunu, ödüllendirilmiş başarıların devamının geleceğini beyan edecektir (Bacon, 2012: 169-170; Bacon, 2009: 33).

Temel amacı, bilimsel çalışmalar sayesinde insanlığın ve uygarlıkların ilerlemesinin gerçekleşeceğini gözler önüne sermek olan Bacon, bilimsel araştırma ruhunu savunmasıyla, bilimin pratik boyutuna yaptığı vurguyla, teorik bilgilerin uygulamaya dönüştürülmesi gerektiğini öne sürmesiyle, bilimin teknolojiye dönüştürülmesinin insanların hayatlarında önemli değişikliklere ve gelişmelere yol açacağını ön görmesiyle ön plana çıkar. O, *Royal Society*'nin kurulmasında ideolojik önder olarak görülmesiyle bilimsel devrime giden yolda önemli katkılardan birisini yapmayı başarır (Ronan, 2003: 416). O, ilerleme adına takip edilmesi gereken en iyi yolun, önyargılara, hurafelere ya da kuramsal varsayımlara başvurmadan gerçekliğe ilişkin büyük ölçekli veri setleri toplamak olduğunu öne sürer (Bacon, 2012: 176; Henry, 2016: 213). Akademinin üyelerinin de Bacon'ın bu yaklaşımını benimsediklerini görürüz. Akademinin manifestosunu *The History of Royal Society of London* başlığıyla kaleme alan Thomas Sprat, akademinin üyelerinin kendilerini herhangi bir konu düzenine hapsedmediklerini, belli bazı kuramlara dayanarak gözlem ve deney yapmadıklarını, sadece deneylerden elde ettikleri salt verileri topladıklarını ifade eder (Henry, 2016: 213).

Gresham College, *Royal Society*'nin temellerinin atıldığı yerdir. Özellikle 1645'ten itibaren, Francis Bacon'ın fikirlerinden etkilenen bilim insanları doğa problemlerini tartışmak için haftada bir defa toplanmaya başlarlar. Bu toplantılar gayri resmi bir şekilde ve çoğu zaman da büyük bir gizlilik içerisinde gerçekleştirilir. Bu bilim insanları arasında, seçkin bir matematikçi ve rahip olan John Wallis, geniş bir akademik ilgiye sahip olan Piskopos John Wilkins, Godard, Ent ve Merret gibi fizikçiler, Samuel Foster gibi astronomlar ve Alman bilim insanı Theodore Haak bulunur (Wolf, 1950: 59). Çok geniş bir ilgi alanına sahip olan bilim insanlarının oluşturduğu ve üyelerinin *Invisible College* olarak adlandırdıkları bu topluluk, daha başından itibaren teoloji ve politikayla ilgilenmemeye karar verir.

Bu topluluk, üyelerinden bazılarının Oxford'a taşınmaları sonucu ikiye ayrılır. Wallis, Wilkins ve Goddard'ın başını çektiği Oxford grubunda, astronom Seth Ward ve istatistikçi William Petty vardır. Oxford grubu, toplantılarını bir süreliğine Robert Boyle'un lojmanında gerçekleştirir ve 1690'a kadar faaliyetlerine devam eder (Wolf, 1950: 59-60).

İkinci grup ise, Londra'da bulunan Gresham College'da faaliyetlerini sürdürür. Bu gruba sonradan eklenen bilim insanları arasında mimar Christopher Wren, kimyager ve astronom Laurence Rooke, I. Charles hayranlarından Sir Robert Moray, *Royal Society*'nin kurucusu ve ilk başkanı olan, matematikçi Lord Brouncker ve raportör John Evelyn bulunur (Wolf, 1950: 60). Gresham College'da, Wren ve Rooke'un derslerinin hemen ardından gerçekleşen haftalık toplantılar neticesinde, deneysel bilginin araştırılmasını destekleyecek bir akademinin kurulması savunulmaya başlar. Bunun neticesinde, söz konusu topluluğun üyeleri bilimsel bir akademinin taslağını oluşturup II. Charles'a sunarlar. İngiltere'de siyasi karmaşanın hâkim olduğu *interregnum*'un² ardından, 1660'da monarşiyi yeniden tesis eden ve Restorasyon Dönemi'ni başlatan II. Charles, Gresham College'da sürdürülen faaliyetlere bir resmiyet kazandırmak ve İngiliz hükümetine takınılan olumsuz tutumu kırmak için, *Royal Society of London for Improving Natural Knowledge*'in özel bir tüzükle kurulmasını 1662'de onaylar (Wolf, 1950: 60; Jeans, 1951: 162). Akademinin adından da anlaşılacağı üzere, *Royal Society* doğa hakkındaki bilimlerin ve bilgilerin ilerletilmesi ve geliştirilmesine hasredilen bir kurumdur (Ronan, 2003: 416). Akademi üyeleri önemli ölçüde Francis Bacon'ın fikirlerinin etkisi altındadır. Onlar, Bacon'dan esinlenerek, bilimsel araştırmalar yapmayı, gözlem ve deneye başvurmayı, bilimsel yasalar keşfetmeyi ve yeni edinilen bilgileri faydalı olacak teknolojik buluşlara dönüştürmeyi hedefliyorlardı (Fara, 2012: 206). Akademinin üyeleri, ayrıca, doğayla ilgili olabildiğince çok bilgi edinebilmek için ortak çalışmalara yönelerek Francis Bacon'ın *Büyük Yenilenmesi*'ni gerçekleştirmeye yaklaştıklarını düşünüyorlardı (Henry, 2016: 206). Akademi üyelerinin, bunun yanı sıra, Descartes'ın rasyonalist felsefesiyle aralarına bir mesafe koymaya çalışıp, mekanikçi bir doğa felsefesi ya da deneysel felsefeyi savundukları görülür (Henry, 2016: 206). Ünlü isimlere ev sahipliği yapan *Royal Society*'ye üye olmanın bir seçkinlik göstergesi olduğunu görürüz ve akademinin aynı zamanda İngiliz olmayan bilim insanlarını da desteklediğine şahit oluruz ki bu isimler arasında Leewenhoek, Malpighi vb. yer alır (Tekeli, vd., 1999: 271).

---

² İngiltere'de 1649-1660 yılları arasında yaşanan hükümsüz dönem.

Akademi ilk kurulduğunda, İngiltere'nin içinde bulunduğu siyasi ve dini konumdan dolayı, insanlarca kuşkuyla karşılanır.³ Bundan dolayı, akademi üyeleri kendilerine yönelik önyargıları kırmak zorunda kalırlar. Akademi, kendi doğa felsefelerinin her türlü ideolojiden arınmış olduğunu, bir dini ya da dinin mezhebini destekleme gibi gizli bir ajandasının olmadığını göstermesi gerekmiştir (Henry, 2016: 212). Kolay bir misyon olmasa da, *Royal Society*'nin üyeleri bunu göstermeyi başarırlar ki onlar akademilerinin Francis Bacon'ın *Yeni Atlantis*'te sunmuş olduğu ideal araştırma merkezi olan "Süleyman'ın Evi"nin gecikmiş bir gerçekleştirimi olduğunu öne sürüp, Bacon'ın *Büyük Yenilenmesi*'ni hayata geçirmeye çalıştıklarını beyan etmişlerdir (Henry, 2016: 212-213).

Akademinin deneycilik manifestosunda yer alan bir resimde, kurumun ideolojik önderi olan Francis Bacon eliyle yeni bilimin elde edilmesinde kullanılacak yeni araç ve gereçlere işaret ederken, akademinin ilk başkanı olan Lord William Brouncker, başına defne yaprağından yapılmış tacın II. Charles'a giydirilişine işaret eder (Fara, 2012: 205). Bu, kraliyetten daha fazla destek alabilmek için yapılan, ancak çok da başarılı olduğu söylenemeyecek olan geleneksel tarzda bir övgü biçimidir (Fara, 2012: 205). Raflarda Harvey, Kopernik, Bacon, Galileo, Brahe gibi bilim insanı ve filozofların kitapları olsa da, sahnenin asıl yıldızları bilimsel araştırmalarda kullanılan araçlar yer alır ki bu araçlar arasında teleskop ve hava pompası mevcuttur (Fara, 2012: 206).

Akademi kurulduktan sonra, bir süre toplantılar Gresham College'da yapılmaya devam eder; ancak daha sonrasında Strand yakınlarındaki bir toplantı salonunda toplantılar gerçekleştirilir (Fara, 2012: 205). Akademinin erken dönem toplantılarında üyelerin fikirleri, sundukları raporlar ele alınır; deneyler gerçekleştirilir; karşılaşılan ender fenomenlere ilişkin tartışmalara ve spekülasyonlara yer verilir. Zaman geçtikçe, çeşitli alanlardaki etkinliklerin denetlenebilmesi için çeşitli komiteler kurulur (Wolf, 1950: 61). Bu komiteler arasında, endüstriyel teknolojinin ilkeleriyle ilgilenen Ticaret Tarihi Komitesi, doğal fenomenlerin tespitini gerçekleştirip rapor haline getiren bir komite, mekanik buluşları geliştirme amacıyla kurulan bir komite, astronomi, kimya, fizik, anatomi gibi alanlarda da birer komite yer alır (Wolf, 1950: 61).

1662'de R. Hooke, akademinin küratörü olur ki Hooke'un alacağı maaş çoğunlukla üyelerden toplanan paralarla ödenir. Akademinin küratörü olarak

---

³ İngiltere'nin o zaman içinde bulunduğu siyasi ve dini konumun karmaşası konusu için bkz. (Henry, 2016: 206-212).

Hooke'un görevi, her toplantı da kendisinin veya başka kimselerin yapacakları üç ya da dört deneyin düzenlenmesi ve gerçekleştirilmesine yardımcı olmaktır (Wolf, 1950: 61). Aynı zamanda, akademinin en mahir ve üretken mucidi olan Hooke'un gerçekleştirdiği oldukça önemli deneyler vardır. Bu deneylerden birisi, Westminster Abbey'in tepesine yerleştirilen bir terazi vasıtasıyla yerçekimi kuvvetinin Dünya'nın merkezine yaklaştıkça artıp artmayacağını saptamaya yöneliktir ki Hooke bu deneyi daha sonra St. Paul's Kilisesi'nin çan kulesi üzerinde yeniden gerçekleştirir (Wolf, 1950: 61). Yine Hooke, kendisinin tasarladığı bir aletle, saydam sıvıların kırılma indislerini ölçmeyi dener. Yine topluluğun diğer üyeleri, Hooke'un ürettiği mikroskopla şişe mantarının ve sirkenin hücrel yapılarını incelerler ve böceklerin anatomilerini anlamaya çalışırlar ki bu gözlemlere ilişkin tasvir ve resimler Hooke'un 1665 tarihli *Micrographia*'sında yer alır (Wolf, 1950: 61).

Royal Society'nin üyeleri, fiziksel ve kimyasal araştırmaların yanı sıra, tıpla ilgili çalışmalarla ilgilenip biyolojik problemlere kafa yoruyorlardı; hayvanların anatomileri üzerinde çalışıp disseksiyon yapıyorlardı (Wolf, 1950: 62). *Royal Society*'de gerçekleştirilen her türlü çalışma, topluluğun resmi yayın organı olan ve 1665'te akademinin sekreteri William Oldenburg'un şahsi çabalarıyla yayımlanmaya başlayan *Philosophical Transactions*'ta kamuoyuyla paylaşılıyordu. Söz konusu süreli yayın, akademide gerçekleştirilen bilimsel araştırmaları, yapılan önemli deneylere ilişkin detayları, ilgi çekici fenomenlere ilişkin raporları, yeni basılmış bilimsel eserlere ilişkin tanıtım yazılarını, diğer ülkelerdeki önemli bilim insanlarıyla yapılan mektuplaşmaları ve diğer bilim insanlarına yöneltilen itirazları içermekteydi (Wolf, 1950: 62; Ronan, 2003: 416).

Fransız Bilimler Akademisi [*Académie des Sciences*] ve Berlin Akademisi

İngiltere'de *Royal Society*'nin kurulmasının ardından, diğer Avrupa ülkelerinin hükümdarları, entelektüel anlamda önemli bir role sahip olmaya başlayan bilimsel akademileri kendi başkentlerinde de kurmaya yöneldiler ki kuruluşlarında *Royal Society*'yi örnek alan bu akademilerden birisi de, XIV. Louis tarafından Paris'te 1666 yılında kurulan *Académie des Sciences*'dir (Fara, 2012: 205). Bu akademinin kurulmasında, on yedinci yüzyılın ortalarına doğru Paris'te yaşayan bir grup matematikçi ve filozofun resmi olmayan bir şekilde bir araya gelerek bilimsel problemleri tartıştıkları, matematiksel ve deneysel araştırmaları değerlendirdikleri toplantıların rolü oldukça fazladır (Wolf, 1950: 63). Bu grubun üyeleri arasında Descartes, Pascal, Gassendi, Fermat ve Mersenne gibi seçkin bilim insanları ve

filozoflar yer alır. Bu akademinin kurulmasını öneren kişinin ise ünlü Fransız şair ve edebiyatçı Charles Perrault olduğu düşünülmektedir ki bu öneriyi daha sonrasında Colbert, XIV. Louis'ye sunar ve böylece de akademinin kurulmasına giden yolda en önemli adım atılır (Wolf, 1950: 64).

Başlangıçta tarih, edebiyat ve bilimsel araştırmalarla ilgilenme amacıyla kurulması planlanan akademinin ilk toplantısında, akademinin tamamen bilimsel araştırmalara hasredilmesi kararlaştırılır. Maaşları krallık tarafından ödenen söz konusu akademinin üyeleri, gerçekleştirecekleri bilimsel çalışmalar için de finansal anlamda desteklenmekteydiler (Wolf, 1950: 64). Akademinin bu yapısıyla, Francis Bacon'ın devlet destekli bilimsel topluluk idealini yansıttığını söyleyebiliriz. Akademinin bilimsel örgütlenme şemasına bakıldığında, üyelerin iki temel branş altında faaliyetlerini gerçekleştirdiklerini görürüz: matematik ve fizik. Matematik kendi altında mekanik ve astronomiyi içerirken, fiziğin altında kimya, botanik, anatomi ve fizyoloji branşları yer alır. Akademinin üyeleri, kralın bakanlarının sundukları bilimsel problemler üzerinde toplu bir şekilde çalışıp, haftada iki kez Kraliyet kütüphanesinde bir araya gelerek araştırmalarını gerçekleştirip, ulusun kaderini etkileyecek deneylere yön verirlerdi (Fara, 2012: 208; Mason, 2013: 240). Akademinin üyeleri, *Accademia del Cimento* ve *Royal Society*'de gerçekleştirilen pek çok deneyi tekrar yaparlar. Onlar aynı zamanda hava pompasını kullanarak pek çok deneye de imza atarlar (Wolf, 1950: 64).

Akademi yurtdışına pek çok keşif gezisi düzenler ki bunların önemli olanlarından birisi Picard'ın, 1671'de, Tycho Brahe'in Danimarka'da harabeye dönmüş eski gözlemevi olan Uraniborg'un konumunu tam olarak belirleyebilmek için gerçekleştirdiği keşif gezisidir; bir diğer ise, Richer'in 1672'de Cayenne'e, Mars'ın karşı konumunu gözlemek için yaptığı seyahattir (Wolf, 1950: 65). Picard, Paris'e geri döndüğünde, beraberinde Danimarkalı astronom Olaus Römer'i de getirir (Wolf, 1950: 65) ve Römer Akademi'nin üyesi olduktan sonra ışığın hızını hesaplayarak bilim tarihindeki yerini alır.

Almanya'ya baktığımızda ise, 17. Yüzyıl boyunca bazı bilimsel toplulukların kurulduğunu görürüz ki bunların başında botanikçi Joachim Jung'un 1622'de Rostock'ta kurduğu *Societas Ereunetica* gelir (Mason, 2013: 238; Wolf, 1950: 67). Faaliyetlerini yalnızca iki yıl sürdürmeyi başaran bu topluluğun ardından, 1664'de *Collegium Naturae Curiosorum* kurulur ki bu topluluk bir tür fizikçilerin kardeşliği grubu gibidir ve topluluğun yayın organında üyelerinin tıpla ilgili araştırmalarına yer verilir (Wolf, 1950: 67). Almanya'da kurulan bir diğer bilimsel topluluk ise

Altdorf'ta matematikçi Christopher Sturm tarafından 1672 yılında kurulan *Collegium Curiosum sive Experimentale*'dir (Mason, 2013: 238). Söz konusu topluluklardan hiçbirisi kurucularının hayatlarının ötesine gidebilmeyi başaramamışlardır ve Almanya'da 1700 yılına kadar da önemli bir bilimsel akademinin kurulmadığına şahit oluruz. 1700'de Prusya Prensi I. Friedrich, Leibniz'in önerisiyle, Berlin Akademisi'nin karar ki bu akademi İtalya, İngiltere ve Fransa'daki bilimsel akademiler düzeyinde Almanya'da kurulan ilk akademidir. Bu akademinin ardından Rusların en önemli hükümdarlarından Çar I. Petro ya da nam-ı diğer Deli Petro, 1724'te, Petrograd'da, yani St. Petersburg'da, St. Petersburg Akademisi'ni kurar.

Bilim Akademilerinin Bilimsel Gelişmelerde Oynadıkları Roller

Çalışmamızda, genel anlamda Bilim Akademilerin ortaya çıkış süreçlerinden bahsettikten sonra, bu akademilerin bilimsel gelişmelere ne tür katkılar sunduklarını incelemeye geçebiliriz. Bütün bilim akademilerinin esasında aynı temel amaca ulaşmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz ki bu amaç, özgürce gerçekleştirilecek tartışmalar sayesinde doğaya ilişkin bilgilerin arttırılması ve geliştirilmesidir (Jeans, 1951: 162). Bu amacın nasıl gerçekleştirilebileceği noktasında da bilim akademilerin ortak bir görünüme sahip olması söz konusudur; ancak bu akademilerde gerçekleşen etkinlikler ülkeden ülkeye farklılık arz eder.

Bilimsel akademiler, özelde de, İngiliz ve Fransız akademileri, genel olarak bilimleri ve endüstriyel sanat çalışmalarını geliştirmek ve teknolojik gelişmeleri gerçekleştirmekle meşgul olmuşlardır ki Fransız Akademisi bunu “doğayı araştır, sanatı yararlı hale getir” mottosuyla ifade eder. *Royal Society*'nin ruhunu da yansıtan bu mottonun bir başka biçimini, Boyle, Gresham College'teki gayri resmi toplantılar esnasında haykırır. Boyle, kurdukları oluşumun, bilgiye değer biçen değil, onu kullanmaya eğilimli olan bir topluluk olduğunu deklare eder (Jeans, 1951: 163). *Royal Society*'nin Kraliyete mensup olan hamisi ve onun danışmanları, akademinin dikkatini zaman zaman ülkenin pratik gereksinimleri karşılamaya yöneltmişlerdi.

Bilimsel akademiler, bilimsel araştırmalar için gerekli olan finansmanı sağlama işlevine sahiplerdir. Fransa'da bu finansman doğrudan doğruya kralın kendisi tarafından sağlanmaktaydı. Yine İtalya'daki akademilerde finansman akademilerin hamisi olan kişilerce karşılanırdı. İngiltere'de ise durum biraz daha farklıydı. Kraliyet bünyesinde kurulan *Royal Society*'nin Krallıktan aldığı destek bazen kesilirdi ve pek çok bilimsel araştırma akademi üyelerinden toplanan aidatlarla karşılanırdı ve *Royal Society* farklı

finansman fonlarını devreye sokmak zorunda kalmıştı. Örneğin, kraliyetten beklediği desteği göremeyen *Royal Society*'nin yöneticisi, kurumun küratörü olarak istihdam ettiği Hooke'a maaşını üyelerinden topladığı aidatlarla ödüyordu (Fara, 2012: 207).

Daha öncede görmüş olduğumuz gibi, günümüzde hala varlıklarını sürdüren *Royal Society*, *Académie des Sciences* ve *The Berlin Academy* gibi kurumların ortaya çıkışları, Avrupa genelinde yaşayan ve doğa felsefesiyle uğraşan bilim insanlarının çok da resmi oldukları söylenemeyecek toplulukların faaliyetlerine dayanır. Bilimsel araştırmalar yapmak için bir araya gelen bilim insanları ve filozofların gayret ve çabalarının sonucunda bilimsel akademilerin kurulması gerçekleşir. Daha önce İtalya ve İngiltere'de yanan bilim akademisi ateşi, kısa sürede Avrupa'nın diğer ülkelerine de sıçrar. Bilim akademisine sahip olmanın oldukça prestij sağladığını gören Avrupalı hükümdarlar kendi ülkelerinde de bilim akademilerini teker teker kurmaya başladılar.

Bilim akademileri, çok çeşitli bilimsel etkinlikleri organize etme rolünü de üstlenirler ki bu etkinlikler arasında, çeşitli alanlarda yapılan yarışmalar, verilen ödüller, düzenlenen keşif seyahatleri, çeşitli konularda uzman istihdamı, yayımlanan süreli dergiler, toplumun ve devletin menfaatine yönelik gerçekleştirilen etkinlikler, vb. yer alır (McClellan ve Dorn, 2013: 296). Akademilerin gerçekleştirdiği bütün etkinliklerin bilimsel gelişmeye önemli katkılar yaptığını söyleyebiliriz. Bu etkinlikler içerisinde, bilim akademilerinin ortaya çıkmalarıyla eş zamanlı olarak beliriveren süreli yayınlar bilimsel bilgilerin kamuoyuna duyurulmasında ve bilginin iletilmesinde yeni bir tarzı ortaya çıkarmış ve "bilim dünyasının üretim birimi haline gelen bilimsel makalenin" ortaya çıkmasını sağlamıştır (McClellan ve Dorn, 2013: 298).

Bilim akademileri oldukça seçkin olan bilim insanlarına kucak açan, genellikle çok fazla üyeyi bünyelerinde barındırmayan kuruluşlardı. Üye sayılarının azlığına rağmen, yayın organlarıyla oldukça geniş bir kitleye ulaşıyorlardı ki bu kişileri de akademilerin üyeleri olarak görmek yanlış olmayacaktır (Fara, 2012: 207). Akademilerin matbaa yoluyla bilimsel bilgiyi yaymaya çalışmaları, bilimsel etkinliğin temel bileşenlerinden biri haline gelecektir ve bilimsel devrime giden yolda önemli bir katkı sağlayacaktır (Fara, 2012: 207). Pek çok bilim tarihçisi, 17. Yüzyıldan itibaren bilimsel akademilerin ortaya çıkmasıyla birlikte doğa bilimlerinde gerçekleştirilen araştırmaların Bilimsel Devrimin en temel özelliklerinden biri olduğunu ve doğa bilimleriyle uğraşma biçimini önemli ölçüde değiştirdiğini düşünürler (Henry, 2016: 208-209).

Sonuç

Roma Katolik Kilisesi'nin Galileo'yu Engizisyon'da yargılaması ve hayatının sonuna kadar göz hapsine mahkum etmesi, Galileo'yu durdurmayı başaramaz ve Galileo gizliden gizliye bilimsel çalışmalarını sürdürüp elde ettiği sonuçları başka ülkelerde yayımlamayı başarır. Galileo'nun misyonunu devralan bir sonraki kuşağın bilim insanları, deneysel bilimlerin geliştirilmesi amacıyla çeşitli bilim akademilerinin kurulmalarına önemli katkılar sunarlar. Bilim akademilerinin 17. Yüzyılın ortalarından itibaren kurulmaya başlamaları ise bir tesadüf değildir; tam tersine, çağın ruhunu yansıtan en önemli olaylardan birisidir. Bu ruh, Francis Bacon'a, *Novum Organon*'unun kapağına, pupa yelken cesurca eski dünyanın sınırlarını gösteren Herkül Sütunlarının ötesine geçmeyi göze alan bir geminin resmini koymaya teşvik eder (Wolf, 1950: 54).

Bilim akademilerinin ortaya çıktığı dönem, bir altın çağı da simgeler. Bu dönem, Kilise'nin, geleneksel bilgeliğin ve Skolastisizmin insanların ruhlarına vurdukları prangaların kırıldığı dönemdir. Bacon'ın tabiriyle, idollerin parçalandığı, önyargıların zihindeki yıkıcı etkilerinin ortadan kaldırıldığı ve zihnin boş bir levha haline getirilerek yeni doğa bilimine zeminin hazırlandığı bir dönemdir. İnsanlar bu dönemde, bilinmeyen denizlere temkinli bir şekilde açılmaya hazır hale gelmiş, dünyanın izlenimini kendi duyu organlarıyla edinmeye çalışmış ve bunları kendi aklıyla anlama ve yorumlama yolunu seçmiştir.

Skolastisizmin zincirlerinden kurtulma ya da entelektüel anlamda özgürleşmede dönemin üniversitelerin çok da bir katkısı olmamıştır. O dönemin üniversitelerinde çalışan ve sayıları oldukça az bilim insanlarını ya da bilginlerini hariçte tutarak söyleyebiliriz ki o dönemin üniversiteleri ve üniversitelerde görev yapan öğretim üyeleri Kilise'nin kontrolü altındaydı. Kiliselerin yönetimi altındaki bu üniversiteler, felsefeyi ya da bilimi, teolojinin hizmetçisi olarak görüyorlardı ve teolojiye yardımcı dokunmayan felsefeyi tümünden reddediyorlardı. Yeni kurulan bilim akademileri ise daha başlangıcından itibaren dini ve siyasi konuları bilimsel araştırmalara karıştırmamak konusunda uzlaşmaya varan bilim insanlarından ve filozoflardan oluşuyorlardı. Bu bilim insanları ya da filozofların elbette inandıkları bir din vardı ve çoğu teist olan düşünürlerdi. Ancak bilimsel araştırmalarını nesnel ve tarafsız bir şekilde gerçekleştirmeleri gerektiğinin farkında olan bilginlerdi.

Bacon'ın görüşlerinden etkilenen akademisyenler, Bacon'ın *Novum Organon* ve *Nova Atlantis*'te taslağını sunduğu devletin desteğiyle

oluşturulacak bir bilimsel topluluk idealinin gerçekleştirilebilir olduğuna inanıp bu ideali hayata geçirmeye çalışırlar. Bunu gerçekleştirebilmek için, gizli gizli bir araya gelip çeşitli topluluklar oluşturmuşlar, sonrasında ise bu fikirlerini tasarı haline getirip ülkelerinin hükümdarlarına ya da soylu yöneticilerine sunmuşlar ve bu şekilde bilimsel faaliyetlerin gerçekleştirilebildiği bilim akademilerinin kurulmasına katkıda bulunmuşlardır.

Bilim akademileri, modern dönemin bütün taleplerini karşılayabilmek için kurulmuşlar. Bu akademiler sayesinde modern doğa bilimleri gelişme imkanına kavuşmuş, bilimsel devrime giden yolun önu sonuna kadar açılmıştır ve toplumların ya da devletlerin bilimsel anlamda ilerlemeleri veya gelişmeleri mümkün hale gelmiştir. Ezcümle, bilim akademileri bilimsel ve teknolojik gelişmeyi tetikleyen ve bilim dünyasını belirleyen kurumlar olmuşlardır.

Kaynaklar

- Bacon, F. (2005). *The Advancement of Learning*. London: Dodo Press.
- Bacon, F. (2009). *The New Atlantis*. Auckland: The Floating Press Ltd.
- Bacon, F. (2012). *Novum Organon* (çev. S. Önal). İstanbul: Say Yayınları.
- Fara, P. (2012). *Bilim, Dört Bin Yıllık Tarih*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gürel, A. O. (2001). *Doğa Bilimleri Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Henry, J. (2016). *Bilimsel Düşüncenin Kısa Tarihi* (çev. A. M. Şengel). Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Jeans, Sir J. (1951). *The Growth of Physical Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuhn, T. S. (2003). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (6. bs.) (çev. N. Kuyaş). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Magner, L. N. (1979). *A History of the Life Sciences*. New York: Marcel Dekker Inc.
- Mason, S. F. (2013). *Bilimler Tarihi* (çev. U. Daybelge). Ankara: TTK Yayınları.
- McClellan III, J. E. ve Dorn, H., (2013). *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji* (3. bs.) (çev. M. Alev; ed H. Yalçın). Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Mikkeli, H. (2016). The Cultural Programmes of Alessandro Piccolomini and Sperone Speroni at the Paduan *Accademia degli Inflammati* in the 1540s, *Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*:

M. YILDIRIM

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 96-113 (Atf için/To cite).

Conversations with Aristotle (ed. C. Blackwell and S. Kusukawa).
New York: Routledge.

Nauert, C. G. (2006). *Academies, The A to Z of the Renaissance*. Lanham:
Scarecrow Press.

Özdemir, N. F. (2019). *Yeni Bilginin Dolaşım Araçları: 17. Yüzyılda
İngiltere’de Yeni Bilginin Kamusallaşması*. İstanbul: Hiperlink
Yayımları.

Ronan, C. A. (2003). *Bilim Tarihi* (çev. E. İhsanoğlu ve F. Günergun).
Ankara: Tübitak Yayınları.

Sgarbi, M. (2014). *The Italian Mind: Vernacular Logic in Renaissance Italy
(1540-1551)*. Leiden&Boston: Brill Publishing.

Tekeli, S., Kahya, E., Dosay, M., Demir, R., Topdemir, H. G., Unat, Y. ve
Koç Aydın, A. (1999). *Bilim Tarihine Giriş*. Ankara: Nobel Yayın
Dağıtım.

The Interacademy Partnership (2015). Accademia Nazionale dei Lincei,
<http://www.interacademies.org/Italy.aspx> (Erişim Tarihi: 05.10.2019).

Westfall, R. S. (2000). *Modern Bilimin Oluşumu* (11. bs.) (çev. İ. H. Duru).
Ankara: Tübitak Yayınları.

Wolf, A. (1950). *A History of Science, Technology and Philosophy in the
16th and 17th Centuries* (2. bs.). London: George Allen and Unwi
Ltd.

XV. YÜZYILDA VULÇITRİN NAHİYESİ

Hanife ALACA¹

Öz

Bugün Kosova'nın önemli şehirlerinden biri olan Vulçitrin, Kosova'nın başşehri Priştine'nin 27 km kuzeybatısında ve Mitriçiçe'nin 10 km güneydoğusunda yer almaktadır. Vulçitrin, Kosova ovasının kuzey bölümünde, Çıçavitsa Dağı'nın eteklerinde, Sitnitsa nehrinin kıyısında konumlanmıştır. Vulçitrin adı Arnavutlar'da Vushtrri, Slav kökenli kaynaklarda Vucitrn, Türkler'de Vıçitrin/Vuçitrin olarak, Osmanlı kaynaklarında ise Vulçitrin/Vılçitrin şeklinde geçmektedir.

Vulçitrin, 1455 yılında II. Mehmed zamanında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve 1462 yılında Rumeli Eyaleti'ne bağlı olarak kurulan ilk sancak olmuştur. Vulçitrin'da 1455 yılında Müslüman nüfus bulunmaz iken 1477 yılından itibaren Vulçitrin'da Müslüman nüfusa rastlanmaktadır. 15 yüzyılın sonlarına doğru, 1486 yılında Vulçitrin'da 43 Müslüman yaşamaktadır. Bu da yüzyıl içerisinde bölgenin demografik ve dinsel yapısının değiştiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın konusu XV. asırda Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olan Vulçitrin nahiyesinin idarî, iktisadî ve demografik yapısıdır. Araştırmanın temel kaynaklarını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1455, 1477, 1485, 1486 yılına ait tahrir defterleri oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Tahrir defterleri 15. yüzyıl Osmanlı şehir tarihi açısından son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Vulçitrin, Tahrir Defterleri, Timar Sistemi.

---

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, h.alaca67@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-8243-7278.

Makale gönderilme tarihi: 30 Ekim 2019. Makale kabul tarihi: 10 Aralık 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

VULCHTRIN DISTRICT IN FIFTEENTH CENTURY

Hanife ALACA

Abstract

Today, Vulchtrin which is one of the most important cities of Kosovo, is located 27 km northwest of capital city of Kosovo, Pristina and 10 km southeast of Mitrovica. Vulchtrin is situated on the banks of Sitnitsa river, at the foot of the Chichavitsa Mountain, in the northern part of the Kosovo plain. Vulchtrin is known as Vushtrri in Albanians, Vucitrn in Slavics, Vucittri/Vucitri in Turks, and Vilchtrin/Vulchtrin in Ottoman sources.

In 1455, Vushtrri is definitively dominated by the Ottomans at the time of II. Mehmed and became the first ensign established in 1462 under the Rumeli Province. While there were no Muslim populations in 1455, it was observed that there were Muslim populations in 1477. Towards the end of the 15th century, in 1486, 43 Muslims have lived in Vushtrri. This shows that the demographic and religious structure of the region has changed during the century.

The subject of this study is the administrative, economic and demographic structure of the district of Vushtrri in fifteenth century. The main sources of the research are the Tahrir books of the Ottoman Archives of the Prime Ministry of 1455, 1477, 1485 and 1486. As it is known, Tahrir books contain very important information about 15th century Ottoman city history.

Keywords: Balkans, Vushtrri, Tahrir Registration, Timar System.

Giriş

Vulçitrın, ilk defa İlliryalılar tarafından iskân edilmiş, I-V. Yüzyıllarda Roma İmparatorluğu hâkimiyetinde girmiş, daha sonra Bizans ve Sırp egemenliği altında kalmıştır. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçişi ilk olarak I. Kosova savaşından sonra I. Murad dönemine rastlamaktadır. Fetret döneminde elden çıkan şehir, Osmanlı Devleti tarafından kesin fethi Hicrî 859 (Hicrî 1455) yılında II. Mehmed zamanında yapılmıştır (Hoca Sadettin Efendi 1979: 12). Vulçitrın'ın fethinden sonra buraya çok sayıda Osmanlı askeri ve memuru gelmiş ve bu dönemde Vulçitrın Kosova'nın en büyük kasabası haline dönüşmüştür (Vırnıça 1999: 37).

Vulçitrın'ın kesin olarak alınmasından sonra, Osmanlı fetih politikasının bir gereği, bölgede yeni bir idari birim oluşturularak, bölgenin tahriri yapılmıştır. Fetihden sonra ilk tahrir, Hicrî 859 (Miladî 1455) yılında gerçekleştirilmiştir. “Defter-i Vilayet-i Vılk” adı altında, BOA TTD, 02M numaralı deftere kaydedilmiştir. Vulçitrın, bu dönemde Vilayet-i Vılk adı altında Rumeli Eyaleti'ne bağlanmıştır (Bilge 2000: 57). Vilayet bu tarihte Tırgovişte, Klopotnik, Morova, Priştine ve Vulçitrın nahiyelerinden meydana gelmekteydi (BOA TT.D 02M: 130) Bu mufassal tahrir defterinin daha sonraki defterlerden farkı, timar tasarruf edenlerin, harbe giderken mükellef oldukları teçhizat ve asker sayılarını da belirtmiş olmasıdır.

Vulçitrın'a ait ikinci defter ise, Osmanlı Arşivi'nde, Hicrî 882 (Miladî 1477) tarihli BOA, TT.D 1048 numaralı mufassal tahrir defteridir. Bir sonraki tahrir defteri, Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler içerisinde yer alan “BOA, MAD.D 16” numara ile kayıtlı olan icmal defterdir. Bu defter yukarıda bahsedilen BOA, TT.D 1048 numaralı defterin icmalidir. Bu dönemde Osmanlı Arşivi'nde bulunan “BOA, TT.D, 1081/1” numaralı defter de mevcuttur. Ancak BOA, MAD.D 16 defterin bir sureti olduğu için bu defter değerlendirilemedi.

Vulçitrın'a ait bir diğer defter Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler içerisinde yer alan, BOA, MAD.D 97 numaralı Hicrî 890 (Miladî 1485) yılına aittir. XV. yüzyıla ait son defter ise Hicrî 892 (Miladî 1486) yılında tutulmuş olan BOA, TT 22 numaralı icmal defterdir.

Vulçitrın'ın XV. Yüzyılda İdari Yapısı

Osmanlıların Rumeli'ye geçmesi ve bu bölgede fetihlerin artması ile birlikte sancakların üzerinde bir kontrole ihtiyaç duyulmuş (Şahin 2006: 98) ve Edirne'nin fethinden sonra 1361 yılından itibaren “beylerbeyilik” adı altında

yeni bir askerî-idarî birim teşkil edilmiştir.² Beylerbeyi idaresi altında bulunan bu yapı, sancak beyinin idaresi altında sancak veya liva denilen idarî birimlerden meydana gelmekteydi (İnalçık 1995: 549-550). Sancak, Osmanlı Devleti'nde bir bölgeyi ifade etmek için ya da gelir getiren has anlamında kullanılmakta olup, XV. yüzyıldan itibaren idarî anlamda kullanıldığı ve idarî taksimatın ana birimi olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Şahin 2006: 97-98). Klasik dönemde Osmanlı sancağı; kaza, nahiye ve köylerden meydana gelen idari birimlere ayrılmıştır.

Bu bilgiler ışığında, Vulçitrın'ın idarî yapısını tahrir defterlerinden takip etmek mümkündür. Elimizdeki ilk defteri 1455 yılına ait olup, defterden anlaşıldığı üzere bu dönemde Vulçitrın “Vilayet-i Vilk”³ olarak kaydedilmiştir (BOA, TT.D 02M: 1). Yani, bu dönemde Vulçitrın bir idari ünite olarak vilayet şeklinde ifade edilmiş olup, Tırgovişte, Klopotnik, Morova, Priştine ve Vulçitrın nahiyelerden meydana gelmekteydi.

1477 yılına ait deftere göre ise Vulçitrın'ın Rumeli beylerbeyliğine bağlı sancak merkezi olarak devam ettiği görülmektedir. 1486 yılına ait defterde de Vulçitrın'ın idarî yapısı değişmemiştir.

Vulçitrın Şehri

Şehir, nüfusun çoğunluğunun ticaret, sınaî ve yönetim gibi işlerle uğraştığı büyük yerleşim merkezine verilen addır (Küçükaşcı 2010: 441). Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyılda şehir kavramını tanımlayacak kesin bir kıstas yoktur. Genel olarak tahrir defterlerinde nahiyelerin başında bulunan “nefs” kelimesi şehir olarak tanımlanmaktadır.

Vulçitrın'ın XV. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus ve iktisadi yapısı göz önünde bulundurduğumuz zaman, henüz küçük bir kasaba görünümündeki yerleşim birimidir. Üzerinde çalıştığımız bu döneme ait bütün veriler, bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Bununla birlikte sancak merkezi olması dolayısıyla, önemli bir askeri sınıfın varlığından söz edilebilir.

Vulçitrın tahrir defterlerinde vergi nüfusu; hane mücerred, bive ve baştına sayıları esas alınarak hesaplanmıştır. *Hane*, Osmanlı Devleti'nde bir nüfus

---

² İlk Osmanlı beylerbeyliğinin kuruluşu ile ilgili kesin tarih vermek oldukça zordur. Ancak, Edirne'nin fethiden sonra teşkil edildiğine dair tarihçiler arasında fikir birliği söz konusudur. Bk. Çalık, 2005: 25.

³ XV. yüzyılın ortalarındaki vilayet tabiri, Selçuklu idari birim geleneğinin tezahürü olup, sancağın alt birimi olarak kullanılırken, klasik Osmanlı sancak idaresi oturunca, bu kavramın yerini nahiye alacaktır. Bk. Tuncer, 1995: 24-25.

ve vergi birimi olup, aileyi ifade etmek için kullanılmıştır (Göyünç 1997: 552). *Mücerred*, buluş çağında evlenmemiş erkek demektir. Yine defterlerde karşımıza çıkan *bive*, kocası ölmüş dul kadın, *baştına* ise çiftlik tasarruf eden gayrimüslimlerdir (İnalçık 1987: XXX).

1455 yılına ait tahrir defterinde “Nefs-i Vulçitrın” başlığı altında toplam nüfus ve kasabada yaşayan reayanın ödediği vergiler kaydedilmiştir. Bu tarihte, kasabada yaşayan Müslüman nüfusa rastlanmamaktadır. 1477 ve 1485 yıllarında Vulçitrın’da yaşayan Müslüman nüfus, “*Cem’an Müselleman*” başlığı altında, 1477’de 45 (BOA MAD.D 16: 4/b), 1485’de 43 (BOA MAD.D 97: 2). Müslüman hane olarak kaydedilmiştir.1486’de şehir tipik Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Müslim ve gayri Müslim mahallelerinden oluşmaktadır (BOA TT 22: 3). Bu tarihte, şehirde 43 Müslüman bulunmaktadır.

Gayri Müslim nüfus, Vulçitrın’da 1455 yılında 255 hane, 16 bive ve 16 mücerred olmak üzere 287 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. 1477 yılında “*Cem’an Gebran*” başlığı altında 94 hane, 24 mücerred ve 24 bive olmak üzere toplam 142; 1485’de 94 hane, 6 mücerred ve 15 bive olmak üzere 115 vergi nüfusu bulunmaktadır. 1486 tarihli tahrirde gayri Müslim halkın yaşadığı Tırgovişte, Gradeniçe, Rabay? ve Şuşter adlı dört mahallenin kurulduğu görülmektedir (BOA TT 22: 3). Rabay? Mahallesi 22 hane, 3 mücerred, 3 baştına 7 bive; Tırgovişte Mahallesi’nde 24 hane, 4 mücerred, 6 baştına, 2 bive, Gradeniçe Mahallesi’nde 18 hane, 3 mücerred, 3 baştına ve 1 bive, Şuşter Mahallesi’nde 12 hane, 3 mücerred ve 4 bive olmak üzere bu tarihte toplam 115 vergi nüfusu kaydedilmiştir.

Vulçitrın’ın toplam nüfusu; 1455’de 287, 1477’de 187, 1485’de 158 ve 1486’da 155’dir. Şehirdeki toplam nüfus, sürekli azalma eğilimi göstermektedir. Vulçitrın’ın vergi hanesi 1455 tarihinde 287 iken, 1477’de 187’e düşmüştür. Bu düşüş esas itibariyle gayr-i Müslim nüfusta yaşanmıştır. Bu sürede şehirde yoğun bir İslamlaştırmanın yaşanmış olabileceği akla gelmiş olsa da, 1477 sayımında 45 Müslüman hanenin varlığı, bu ihtimali azaltacak nispettedir. Diğer taraftan, tahrir defterlerindeki vergi mükellefleri ile ilgili, göç, salgın hastalık veya doğal bir felaket gibi farklı bir izahat da bulunmamaktadır.

Bu veriler çerçevesinde, Vulçitrın’ın nüfusu ile ilgili şu değerlendirmeyi yapabiliriz: 1455-1477 yılları arasındaki gayr-i Müslim nüfusta görülen azalmanın bir göç olgusundan kaynaklandığını akla getirmektedir. Her ne kadar 1477 tarihinden itibaren Müslüman 45 hane vergi nüfusu şehir merkezinde yaşamaya başlamasını, kısmî olarak İslamlaşma ile izah etsek

bile, büyük bir kısmının, dışarıdan göçlerle gerçekleştiği söylenebilir. Rumeli’de yeni fetihler gerçekleştikçe kırsal kesime ve şehirlere Anadolu’dan Türk nüfusu göçürülmesi, devletin en önemli siyasetinden birisiydi (Barkan 1950: 56-79). Müslüman nüfustan çift vergisinin alınmaması (BOA MAD.D 97: 3). Osmanlı iskân siyasetinin gereği olarak teşvik edici bir unsur olarak değerlendirilebiliriz.

1477 tarihinden sonra, 1486’da kısmi bir azalma görülse de, önceki dönemdeki gibi belirgin bir düşüş yaşanmamıştır. Yine de şehirden başka bölgelere göçün devam ettiğini söylemek mümkündür.

Tablo 1. Vulçitrın Şehir Nüfusu

Tarihler	Müslüman			Gayr-i Müslim				Toplam
	Hane	Mücerred	Bive	Hane	Mücerred	Bive	Baştina	
1455	-	-	-	255	16	16	-	287
1477	45	-	-	94	24	24	-	187
1485	43	-	-	94	6	15	-	158
1486	43	-	-	76	13	14	9	155

Vulçitrın’da yaşayan halkın şehir merkezi gelirleri ve bu gelirlerin hangi kalemden olduğu 1455 yılındaki defterde ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Buna göre şehirde yaşayan reayanın büyük bölümü “kıst-ı bazar” başlığı altında 18.555 akça vergi ödemektedirler. Bu vergi kalemi yalnız pazarda satılan eşyalardan belli miktarlarda alınan vergi türüdür (İnalçık 1987: XXVII). Diğer bir vergi türü niyabet olup, bu cürüm ve cinayet gibi suçlardan alınan vergidir türüdür (İnalçık 1987: XXVII) ve bu tarihte şehirde toplam 6.555 akça olarak toplanmıştır. Bunun yanı sıra 1455’de Vulçitrın’da tarım ve hayvancılığın da yapıldığı görülmektedir. Bu tarihte şehirden elde edilen toplam gelir 45.186 akçadır.

1477 sayımında vergi gelirleri *yekûn* olarak verilmiştir. “*Kıst-ı bazar maa niyabet-i vilayet*”(BOA MAD.d 16: 4/b) başlığı altında toplam 3.796 akça vergi alınmıştır. Bu dönemde Müslüman ve gayri Müslim şehir halkından alınan toplam vergi ise 23.936 akçadır.

Bir sonraki tahrir yılı olan 1485 yılında ise, şehirde yaşayan Müslim ve gayri Müslim nüfustan alınan vergiler ayrı ayrı kaydedilmiştir ancak toplam hasılları birlikte yazılmıştır. Buna göre Müslüman reayanın ödediği vergi ile ilgili “*mezkûr Müslümanlar çift akçesi vermezler timara ekin ekenler öşrün verirler. Mezkûr nefsi-i Vulçitrın’da Müslümanların bağları vardır yılda sancak beyine dönümden dönüme dörder akça verirler sancak beyi*

ma'rifetiyle işbu vechle deftere kayd olundu (BOA MAD.d 97: 3). Bu kayıttan anlaşıldığı üzere Müslümanlar sahip olduğu bağın dönümüne göre yıllık 4 akçe vergi verdiklerini ve bu verginin sancak beyine ait olduğu anlaşılmaktadır.

1485’de şehirde yaşayan gayri Müslimlerin 1 bağ, 2 zemin, 1 çayır ve 1 asiyaba sahip oldukları, bunun karşılığında 150 akça vergi ödedikleri görülmektedir (BOA MAD.d 97: 3). Buna göre, 1485 yılında şehirde yaşayan Müslim ve gayri Müslimlerin ödedikleri vergi miktarları birlikte yazılmış olup, bu tarihte şehirde reaya 28.548 akça vergi ödemektedir.

1486 yılındaki tahrir defterinde Müslüman ve gayri Müslim reayadan alınan vergi, “*hasıl bac-ı bazar ve niyabet ve duyûn*” olarak toplam vergi ifade edilmiştir (BOA TT 22: 3; BOA MAD.d 97: 2). Bunlardan alınan vergi ise, toplam 26.204 akça olarak kaydedilmiştir.

Tablo 2. Vulçitrın Şehrinde İktisadî Faaliyetler ve Vergilendirme

Tarih	Ticari - Sınai ve Ârizî Vergiler	Hububat, Bakliyat-Bağ Ve Bahçe Ürünleri				Hayvancılık	Hasıl
		Buğday	Arpa, Yulaf, Çavdar	Daru	Hasıl-1 Bağ		
1455	Kıst-1 Bazar: 18.555						
	Niyabet: 6.555	355	285	35	135	25	45.186
1477	Kıst-1 bazar maa niyabet-i vilayet: 3.796						23.986
1485	Bac-ı bazar ve niyabet ve duyûn: 26.204						28.548

Osmanlı tımar sisteminde devletin bütün gelirleri tespit edilirken, aynı zamanda bu gelirler, başta padişah olma üzere, tımarlı sipahilere kadar birçok idareci arasında paylaştırılırdı. Devlete ait gelirleri üç kısım hâlinde tasnif edilmiştir. Hâs, 100 bin akçadan sonra, zeâmet 20 bin ila 100 bin akça arasında, tımar 20 bin akçaya kadar olan gelir gruplarıdır (Önal 2013: 190). Bu şekilde sancak gelirleri tahrir defterlerine kaydedilmekteydi. Böylece Vulçitrın nahiyesine ait gelirlerin bölüşümü ile ilgili bilgileri tahrir defterlerinden öğrenmek mümkün olmuştur.

Vulçitrın şehrinden elde edilen gelirler 1477 ve 1485 yıllarında *Hassa-i Sinan Bey Mirliya-i Vulçitrın* (BOA MAD.d 16: 4/b), 1486 yılında ise

Vulçitrın Mirlivası yani sancakbeyine aittir (BOA TT 22: 3). Görüldüğü üzere Vulçitrın şehrinin gelirleri sancakbeyine aittir.

Vulçitrın'nın merkezinden toplanan vergilerden hareketle, şehrin iktisadi yapısı hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Bu bağlamda, 1455'de *bac-ı bazar* vergilerinin toplam vergi içerisinde (toplam 45.186 akçanın 18.555 akçası) bir hayli yüksek olması, ticari canlılığını gösteren önemli veridir. Ancak, yukarıda tartışmasını yaptığımız, nüfus azalması döneminde vergilerin de önemli oranda düşmeye başladığını görmekteyiz. 1477 ve daha sonrasında, Vulçitrın'ın vergi gelirlerinin yarı yarıya azalması, iktisadi canlılığın gittikçe zayıfladığını göstermektedir.

Vergi kalemleri içerisinde tarım ve hayvancılığa dair az da olsa bir faaliyet olduğu görülse de, üretimle ilgili hiç bir verinin olmaması, Vulçitrın'ın küçük bir kasaba görünümünü sürdürdüğünü göstermektedir.

Nahiye Olarak Vulçitrın

Nâhiye, Osmanlı idarî sistemi içerisinde bazen bir bölgeyi, bazen de coğrafi alanın idaresini ifade eder (Şahin 2006: 306-307). Nâhiye, Osmanlı Devleti'nde askerî ve idarî bir ünite olarak XV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır (Şahin 2006: 307). Bu yüzyılda, bir livanın, belli bir şehir, kasaba veya büyük yerleşim birimleri ile bunlara bağlı diğer yerleşim birimlerini ifade ettiği, bazen de bu yerleşim birimlerine tabi olan alanlar için kullanıldığı görülmektedir (Gökbilgin 1964: 37).

Tahrir defterlerinde köyler, karye olarak kaydedilmiş ve bir kaç haneden yüzün üzerinde haneye sahip olanlar da mevcuttur. Hatta, hiç bir hanesi olmayan karyeler bile bulunmaktadır. Vulçitrın'a ait 1477 yılına ait tahrir defterinde Dolna-Miriskol ve Dubile karyelerinde 1 hane bulunurken, Glavin karyesinde 2 hane, Vasileva karyesinde 6 hane bulunmaktadır. Yine aynı defterde Gotovişe karyesinde 73 hane, İstirbaç karyesinde ise 135 hane mevcuttur.

Vulçitrın kırsalında 1455 yılında toplam 118 karye vardır. Bunlardan Vratok (BOA TT.D 02M: 104), İsvinariçe (BOA TT.D 02M: 122), Gorna-İstoçenci (BOA TT.D 02M: 130), Gorna-Kudrin (BOA TT.D 02M: 134) ve Raşani (BOA TT.D 02M: 155) karyelerinin hâli, viran, yani boş olduğuna dair defterde bilgiler bulunmaktadır. Diğer karyeler yerleşim yeri olarak kullanmakta olup toplam bu köylere ait 52 adet tımar kayıtlıdır ve bunlar 327.728 akçalık tımar tasarruf etmektedirler. Defterde geçen bilgiler ışığında Vulçitrın'da bazı tımar sahipleri hakkında bilgi elde etmek mümkün

olmuştur. Buna göre timar sahiplerinin büyük kısmı Arnavud, İvranya, Vidin, Ohri gibi sancaklardan gelmektedir. Bazı timar sahiplerine neden timar verildiği de defterde belirtilmiştir “*eşmeğe mültezim olunduğu sebepten üzerine yazıldı*” (BOA TT.D 02M: 82). 1453 ve 1456 yıllarında sadrazam olan Zagnos Paşa'nın hizmetkarına da timar verildiği defterlerde kayıtlıdır “*Musa hizmetkâr-ı Zagnos Paşa*” (BOA TT.D 02M: 74).

1455 yılında köylerde 3.265 hane, 348 mücerred ve 91 bive kayıtlıdır. Bu tarihte ayrıca 4 adet kilise bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Lab Nahiyesi'ne tabi olup, adı belirtilmemiştir. Adı belirtilmeyen bu kilisede toplam 4, Buzovik karyesinde, İsvet-i Variç? Kilisesi'nde 15, Marko Kilisesi'nde 2, Kilise-i Diviç Kilisesi'nde 2 nüfus bulunmaktadır.1455 yılında Vulçitrın kırsalında toplam 3.721 vergi nüfusu kayıtlıdır.

Bir sonraki tahrir yılı olan 1477 yılında Vulçitrın nahiyesinde 27 karye, 1485'de 18 ve 1486'da 21 karye vardır ve bu karyelerin tamamının yerleşim yeri olduğu görülmektedir. 1477 tarihinde “Timar-ı Kasım ser-asker Vulçitrın” adı altında bir timar sahibi kaydedilmiş ve bu timar sahibi 40.207 akçalık timar tasarruf etmektedir. 1485 ve 1486 yıllarında “Hâssa-i Mirliiva” başlığı altında bu karyeler mirlivaya has olarak verilmiştir. 1485'de 45.921 akçe 1486'da 42.777 ve akça timar tasarruf etmiştir. Vulçitrın'a bağlı karyelerde 1477 tarihinde 512 hane, 128 mücerred, 15 bive toplam 655; 1485'de 506 hane, 61 mücerred, 31 bive ve 3 baştına olma üzere toplam 602; 1486'da 439 hane, 77 mücerred, 25 bive ve 42 baştına olmak üzere toplam 583 nüfus bulunmaktadır.

Bahsedilen nüfus içerisinde az da olsa Müslüman nüfus bulunmaktadır. İlk olarak Müslüman nüfusun kaydedildiği 1485 yılında, defterin icmâl olması nedeni ile sadece toplam Müslim sayıları verilmiştir. Bu tarihte Sudimli karyesinde 1, Şaliçe karyesinde 2 ve Gostona karyesinde 1 olmak üzere toplam 4 Müslüman bulunmaktadır. Daha sonraki tahrir yılı olan 1486'da Sudimli karyesinde 1, Goşobovce karyesinde 1, Şaliçe karyesinde 4, Dresnik karyesinde 1 olmak üzere bu tahrir yılında toplam 7 Müslüman yaşamaktadır.

Vulçitrın nahiyesinde 1477 yılında İsveti İspas, Fasine, İsveti Gorki, İsveti Yovan, Dunaviçe, İstraliçe, Fasine-i diğer, İsveti Nikola, İsveti Nikola diğer ve İsveti İspas diğer, adlarında 10 manastır bulunmaktadır (BOA MAD.D 16: 5). Bunlardan sadece Fasine manastırında yerleşme bulunmayıp, diğer manastırların hepsinde 1 hane nüfus bulunmaktadır (BOA MAD.D 16: 5).

1485 yılında Vulçitrın nahiyesinde, İsveti İspas, Radovine, İsveti Gorki, İsveti Yovan, İstraliçe İsveti Pavala, diğer Radovine, İsveti Nikola, diğer İsveti Nikola, Kardiçe ve İsveti İspas olmak üzere 10 manastır bulunmaktadır (BOA MAD.d 97: 3). Her manastırda 1 hane nüfus kayıtlı olup, bu manastırların toplam hasılı 2.934 akçadır. 1486 tarihli tarihte de 10 manastır bulunmakta olup, bu manastırlardan iki tanesi hâli, yani boştur. Diğer manastırlarda 1'er hane mevcut olup, bu manastırların gelirleri 5.556 akçadır.

Vulçitrın kırsalının diğer bir yerleşim alanı da karyelerin yakınında bulunan mezralar ve karye sınırları içerisindeki baştinadır. Mezralar, genel itibarıyla nüfusa sahip olmayan, ziraat alanlarıdır. Mezralar, köyün yakın bir ekinliği yani o köyün ziraat ettiği alanlar (İnalçık, 1987: XXIX) ya da hariç reâyanın gelip ziraat yaptıkları alanlardır (İnalçık 1987: XXIX) 1455 yılında Vulçitrın'a ait tahrir defterlerinde 8 mezra kayıtlıdır. Bu mezraların yerleşim yeri olarak kullanılmadığı, sadece toplam hâsılların yazılması ve Bolhinub Mezrası altında “mezkür köyün ekinliğidir” (BOA TT.D 02M: 73) yazması mezraların, köylerin ziraat ettiği alanlar olduğunu doğrular mahiyettedir.

1477 yılında bir mezra bulunmakta olup, Kamene-glave mezrasının, İstirbaç karyesi halkının gelip ektiği ifade edilmektedir. Yani, XV. yüzyıl boyunca Vulçitrın nahiyesinde mezraların ekilebilir alan anlamında kullanıldığı görülmektedir ve bu da bize iskân mahalli olan mezraların olmadığını göstermektedir. Daha sonraki tahrir yıllarında mezraya rastlanmamaktadır. Baştina ise, gayrimüslim tasarrufunda bulunan çiftliklerdir. Osmanlı Devleti'nde, raiyyet baştinası ve askerî hizmet sahiplerine tahsis olunan baştina olmak üzere birbirinden ayrı iki çeşit arazi söz konusudur (İnalçık 2014: 177). Raiyyet baştinasının, Müslümanların elinde bulunan müstakil çiftliklerden pek farkı yoktu. Tek fark, gayr-ı Müslimlerin elinde olmasıydı (Emecen 1992: 135-136). Bu baştinalar, Müslümanların eline geçse bile vergi vermek zorunda idiler. Askerî baştinalar yani voynuk baştinaları ise, vergilerden muaf olup, ziraatla meşgul olan çiftlik sahipleridir.

1455 yılında baştina ile ilgili defterde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Daha sonraki tahrir yılı olan 1477 yılına ait tahrirde Vulçitrın nahiyesinde Palojine, Gotoşive ve Radoviç Karyesinde “*ispenç maa baştina*” vergisi aynı başlık altında verilmiş ve bu nedenden dolayı toplam olarak baştinaların ne kadar vergi verdiği belli değildir. Ancak vergiye tabi tutuldukları için raiyyet baştinası olduğunu söyleyebiliriz. Bir sonraki tahrir yılı olan 1485 yılında baştinalar ayrı başlık halinde kaydedilmiştir. Kraçe karyesinde 2 ve Radivyovce karyesinde 1 olmak üzere bu yılda toplam 3 baştina bulunmaktadır. 1486'da toplam 41 baştina kaydedilmiştir.

Tablo 3. Vulçitrın Nahiyesinde Nüfus

Gayr-i Müslim						Müslüman	
Tarihler	Hane	Mücerred	Bive	Baştına	Keşiş	Müslim	Toplam
1455	3.265	348	91		17		3.721
1477	512	128	15				655
1485	506	61	31	3		4	605
1486	439	77	25	42		8	583

Vulçitrın'ın kırsal kesimi, merkezde olduğu gibi, 1455-1477 yılları arasında nüfusta büyük oranda düşüş yaşanmıştır. Fakat buradaki düşüşün esas nedeni, karye sayısında meydana gelen azalmadır. Diğer tahrir yıllarında ise, nüfus oranında çok ciddi bir düşüş görülmemektedir.

İktisadi Yapı

XV. yüzyıl Vulçitrın nahiyesinin kırsalında en fazla hububat ve bakliyat üretiminin yapıldığı görülmektedir. Hububat ürünlerinden en çok buğday, arpa, yulaf ve çavdar gibi ürünler önemli yer tutmaktadır. Bunlar Lokna (Lokne ve Lukna şeklinde de okunmaktadır) ile ölçülmekte olup, bu ölçü birimi Balkan coğrafyasında kullanılan hububat ölçülerindedir ve 7-8 İstanbul kilesidir (Ünal 2018: 24). Hububat ve bakliyatın yanında sınaî ürünlerinden keten ve penbe üretimin Vulçitrın kırsalında önemli yer tuttuğu görülmektedir. Hınzır ve kovan vergilerinin var olması burada hayvancılığın da yapıldığını göstermektedir.

Tablo 4. Vulçitrın Nahiyesinde Hububat ve Bakliyat Üretimi

Tarih	Hububat									
	Buğday		Arpa, Yulaf, Kapluca ve gayruhu		Çavdar		Burçak		Kapluca	
	Lukna	Akça	Lukna	Akça	Lukna	Akça	Lukna	Akça	Lukna	Akça
1455	3101	46515	3169		123	1230	247		1634	16340
1477	593	8280	589	5213	65	685			80	510
Tarih	Bakliyat									
	Mercimek		Darı		Bakla					
	Lukna	Akça	Lukna	Akça	Lukna	Akça				
1455	405	6075	307	3070	172	2580				
1477	7	61	14	160	19	126				

Yukarıdaki, tabloda da görüldüğü üzere hububat ve bakliyat üretiminde 1455'den 1477'ye genel bir düşüş gözlenmektedir. Bu düşüşün temel sebebi hiç kuşkusuz ki karye sayısında meydana gelen azalmadır. 1455 yılında 118 karye var iken, 1477 yılında bu karye sayısının 27'ye düşmesi, Vulçitrın kırsalında üretilen hububatın azalma sebebini bize açıklamaktadır.

Tablo 5. Vulçitrın Nahiyesinde Ticari ve Sınâî Ürünler-Bağ Bahçe Üretimi

Tarih	Ticari ve Sınâî Ürünler							
	Değirmen	Kömür	Odun	Penbe				
1455	10.815	-	-	-				
1477	695	15	1054	340				
Tarih	Bağ ve Bahçe						Bağat	
	Keten	Fakihe	Giyah	Bostan	Sir ve Piyaz	Bağ	Çabur	Akça
1455	2683	867	-	2378	199	1511	2511	-
1477	2380	409	542	354	-		112	2335

Tablo-5’de görüldüğü üzere, sınâî ürünleri, bağ ve bahçe ürünleri arasındaki düşüşün sebebi yukarıda da bahsettiğimiz gibi karye sayılarının 1455’den 1477’ye kadar karye sayılarındaki azalmadır. Ayrıca her iki defterin üretim birimleri karşılaştırıldığında nahiyede ürünlerde farklılık görülmektedir. 1455 yılında odun, kömür, pembe ve giyah gibi ürünler bulunmaz iken, 1477 yılında bu üretim birimlerine rastlanmaktadır.

Vulçitrın nahiyesinde, hayvan yetiştiriciliğine baktığımız zaman 1455 yılında 118 karyeden 46 karyede kovan resminin alındığı görülmektedir. Bu tahrir yılında nahije genelindeki kırsalında toplam 2.432 akça kovan resmi toplanmıştır. 1477 yılında ise 27 köyden 15 karyede arıcılık yapılmış olup, bu tarihte toplam 976 akça kovan resmi alınmıştır. 1455 yılında hınzır yetiştiriciliği ile ilgili her hangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, 1477 yılında hınzır yetiştiriciliği yapılmış olup, nahije genelinde bu vergi kaleminden elde edilen toplam gelir 434 akçadır.

Değirmen bilindiği üzere, içinde öğütme işi yapılan yerdir. Eğer bu değirmen su gücü ile hareket ediyor ise buna “âsiyâb” denir. 1455 yılında bu vergi kaleminin değirmen ve âsiyab olarak ayrı ayrı kaydedildiğini görüyoruz. 1455 yılında “hasıl-ı âsiyab” adı altında nahije kırsalında toplam 7.205 akça vergi alınmıştır. Yine aynı yılda değirmenden 3.575 akça, kebe değirmenden de 35 akça vergi toplanmıştır. Kebe değirmenin, değirmenden farkı ise, yünlü kumaş ile ilgili sıkıştırma tezgâhı olmasıdır (Kiel 2000: 554). Yukarıdaki tabloda (Tablo-4) bu vergi gelirleri değirmen başlığı altında toplam olarak verilmiştir. 1455 yılında toplam nahije kırsalında bu vergi kaleminden toplam 10.815 akça vergi elde edilmiştir. 1477 yılında değirmen âsiyab-ı reâyâ ve âsiyab-ı kebe başlıkları altında toplanmıştır. Âsiyab-ı reâyâdan alınan vergi miktarı toplamda 615, kebe değirmenden ise 80 akçadır. Bu tarihte nahije genelinde 695 akça vergi toplanmıştır.

Vulçitrın'da toplanan bir diğere vergi kalemi de bağ öşürdür. Bağ öşürünün ölçü birimi çabur/çobor olup, sıvı maddeler için kullanılan bir ölçü birimidir (Arıkan 1996: 9). 1455 yılında "hasıl-ı bağ" başlığı altında 1511, ve "öşr-i bağat" adı altında toplam 2.511 akça vergi toplanmıştır. 1577 yılında "öşr-i bağat-ı reaya" başlığı altında Vulçitrın kırsalında toplam 2.335 akça vergi alınmıştır. Bunların dışında 1477 yılında "hasıl-ı çayır" başlığı altında 3 pare ve 115 resim vergi kaydedilmiştir.

Üretimden alınan bu vergiler dışında reâyâdan alınan hane, çift, mücerred, bive ve bennak adı altında ispenç vergisi alınır. İспенç resmi, gayri Müslim reayadan alınan vergidir (İnalçık 2001: 177). Bu vergi genel olarak Osmanlı Devleti'nde daha çok Balkanlar'daki sınır bölgelerinde uygulanmış olup, genellikle yirmi beş akçe değerindedir (Ercan 1991: 386) Vulçitrın'da gayrimüslim tebaadan çift resmi yerine baştına vergisi alınmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi çift vergisinden tek farkı baştınaların gayri Müslimlerin elinde olmasıdır. Baştına vergisi 6 akçadır. Bunun yanında nimçiftten daha az yer tasarruf eden evli reaya ise bennak olarak kaydedilmekte ve genel olarak 2-5 dönümden 1 akça vergi alınmakta idi. Mücerred yani bekarlardan 25 akça, bive ise dullardan 6 akça olarak tahsil edilmektedir. Vulçitrın nahiyesinde gayrimüslimlerden alınan bu vergiler 1455 yılında nahiyeye genelinde toplam 86.919, 1477'de ise 17.572 akçadır. Ayrıca niyabet adı altında alınan vergi 1455 yılında 3154 akça, 1477'de 35 akçadır. Daha sonraki tahrir yıllarında bu vergi kaleminden ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Vulçitrın'ın kırsal kesiminin iktisadi hayatını tarım ve hayvancılığın teşkil ettiği söylenilebilir. Bunun yanı sıra tarıma dayalı sınai ürünlerin varlığı da dikkati çekmektedir. Bu yönüyle Vulçitrın nahiyesi, mevcut nüfusunu besleyecek bir yerleşim ünitesidir.

Sonuç

1455 yılında II. Mehmed tarafından fethedilmesinden sonra, idarî bakımdan klasik Osmanlı sancağı görünümündedir. 1455'den ve 1486 tarihine kadar olan dönemde sancak merkezinin henüz gelişme göstermediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Vulçitrın, bu dönemlerde daha ziyade askeri bir merkez olma özelliği göstermektedir. Bununla birlikte, 1486'da şehirde mahallelerin kurulması, gelişmenin ipuçlarına dair önemli verilerdir.

Vulçitrın nahiyesi, XV. yüzyılın ortalarında nefis adıyla belirlenen bir idari birimden ve 118 karyeden oluşmaktadır. 1455 yılında nahiyede Müslüman nüfusa rastlanmamakla birlikte, bir sonraki tahrir yılı olan 1477'de şehirde

45, 1485’de 43 ve 1486’da 43 Müslüman hane mevcuttur. Bunun yanı sıra 1485 yılında Vulçitrın kırsalında 4 ve 1486 yılında 8 Müslüman hane bulunmaktadır.

Vulçitrın nahiyesinin XV. yüzyıl iktisadi yapısını, elimizde mevcut olan tahrir defterleri doğrultusunda ortaya konulmaya çalışılmıştır. Reayanın hukuki statüsünden toplanan vergiler, üretimden alınan vergiler ve bunların dökümü bize nahije hakkında bilgiler vermektedir. Tarımsal üretimin çeşitliliği ve sınai faaliyetlerinin varlığı, kendi kendine yetecek iktisadi potansiyele sahip olduğunun en önemli göstergesidir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA, TT.d 02M

BOA, TT.d 1048

BOA, MAD.d 16

BOA, TT 22

BOA, MAD.d 97

BOA, TT.d 1081/1

Araştırma Eserler

Arıkan, Z. (1996). Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler. *Osmanlı Araştırmaları*. C. XVI, s.1-13.

Aruçi, M. (2013). Vulçitrın. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, C.43,S.132-134.

Barkan, Ö. L. (1950). Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskan Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XIII, s. 56-79.

Bilge, S. M. (2000). Macaristan’da Osmanlı Hakimiyetinin Ve İdarî Teşkilatının Kuruluşu Ve Gelişmesi. *OTAM*, Sayı 11, s.33-81.

Çalık, S. (2005). *Çirmen Sancağı Örneğinde Balkanlar’da Osmanlı Düzeni (15.-16. Yüzyıllar)*. Bosna-Hersek Dostları Vakfı Yay. Ankara.

Emecen, F. (1992). Baştına. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.5, İstanbul, s.135-136

H. ALACA

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 114-128 (Atıf için/To cite).

- Ercan, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslümlerin Ödedikleri Vergiler Ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar. *Belleten*, C.LV, S.212-214, TTK, Ankara, s.371-391.
- Göyünç, N. (1997). Hane. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.,C.15, s.552-553.
- Hoca Sadettin Efendi (1979). *Tacü't-Tevarih* (haz. İ. Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay.,C.3, İstanbul .
- İnalcık, H. (1987). *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK, Ankara.
- İnalcık, H (1995). Eyalet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay C. 11, s.549-550.
- İnalcık, H. (2001). İspence. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay C.23, s.177.
- İnalcık, H. (2014). *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler Ve Vesikalar-I*, TTK, Ankara.
- Kiel, M. (2000). İskeçe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.22, İstanbul, s.553-555.
- Küçükaşçı, M. S. (2010). Şehir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.38, İstanbul, s.441-446.
- Önal, M. A. (2013). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Fakülte Kitabevi, Isparta.
- Şahin, İ. (2006). Nâhiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32,Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s.306-308.
- Şahin, İ. (2009). Sancak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C.36, s.97-99.
- Tuncer, T. (1991). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- Ünal, M. A. (2018). *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi, "Rumeli Sancaklarında Ölçüler Ve Tartılar"*. Gece Kitaplığı, Ankara, s.1-73.
- Vırmıça, R. (1999). *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri-I*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ATATÜRK DÖNEMİNDE SOYADI KANUNU'NUN ÇANKIRI'DAKİ YANSIMASI

Mehmet Şah ÖZCAN¹, İsmet ÜZEN²

Öz

Soyadı veya aile adı farklı ailelerden gelen kişilerin aile bağıını gösteren ve bir takım karışıklıkların önüne geçmesini sağlayan bir kavramdır. Atatürk döneminde modern bir ulus devlet yaratmak için atılan adımlardan biri olan ve Türk dilinde sadeleştirme ve öz Türkçe kullanma politikasının da bir sonucu olarak meydana getirilen Soyadı Kanunu 21 Haziran 1934'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmiştir. Kanunun kabulünden bir gün sonra ulusal basında vatandaşlara yönelik olarak Türk Dili Araştırma Kurumu'nun bulduğu yeni soyadları yayınlanmaya başlanmıştır. Diğer yandan vatandaşların kendi istekleriyle aldığı yeni soyadları da yerel ve ulusal basında yer almıştır. Çalışmamızın amacı yerel düzeyde Soyadı Kanununun Çankırı'daki yansımaları ortaya koymaktır. Soyadı Kanunu'nun yerel düzeyde yansımaları hakkındaki çalışmalar oldukça sınırlıdır. Çankırı ile ilgili olarak 1941'de Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu tarafından "Çığır" dergisinde bir çalışma yayınlanmıştır. Ancak bu çalışmada Çankırı'nın yerel basını kullanılmamıştır. Biz de bu çalışmamızda, Fındıkoğlu'nun çalışmasına ek olarak, dönemin Çankırı yerel basınından biri olan "Çankırı'da Duygu" adlı gazetede yer alan verileri kullanarak, bazı vatandaşların aldığı soyadlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Soyadı Kanunu, Çankırı, Çankırı'da Duygu, Önerilen Soyadları, Atatürk Dönemi.

---

¹ Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmentsahozcan@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-1445-0155

² Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ismetuzen@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-6605-7267

Makale gönderilme tarihi: 15 Kasım 2019. Makale kabul tarihi: 11 Aralık 2019.
Makale türü: Araştırma Makalesi

THE REFLECTION OF SURNAME LAW IN ÇANKIRI IN ATATÜRK'S PERIOD

Mehmet Şah ÖZCAN, İsmet ÜZEN

Abstract

The surname or family name is a concept that allows people from different families to display family ties and prevent some confusions. The Surname Law, which was one of the steps taken to create a modern nation-state and also formed as a result of the policy of Turkish language simplification and the use of pure Turkish, was adopted in the Turkish Grand National Assembly on June 21, 1934. One day after the adoption of the Law, the new surnames found by Turkish Language Research Agency began to be published for the citizens in the national press. On the other hand, new surnames taken by citizens on their own will also appeared in local and national press. The aim of our study is to reveal the reflection of the Surname Law in Çankırı at the local level. The studies on the reflection of the Surname Law at the local level are quite limited. Regarding Çankırı, a study was published by Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu in the magazine “Çığır” in 1941. However, Çankırı's local presses were not used in this study. In our study, in addition to the work of Fındıkoğlu, we will try to reveal the surnames of some citizens by using the data in the newspaper “Çankırı’da Duygu”, which was one of the local presses in Çankırı in this term.

Keywords: Surname Law, Çankırı, Çankırı’da Duygu, Suggested Surnames, Atatürk’s Period.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde başlayan modernleşme çabaları, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde daha da hızlanarak, köklü bir şekilde devam etmiştir. Muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak amacıyla yapılan atılımlardan biri de 21.06.1934 tarihinde TBMM tarafından kabul edilen Soyadı Kanunu'dur. Atatürk döneminde 1934 yılına kadar asrileşmek yönünde yapılan diğer tüm inkılâplar gibi bu kanunun da yeni bir insan ve toplum yaratma, başka ifade ile yeni bir ulus devlet meydana getirme girişiminin bir halkası olduğu söylenebilir.

Soyadı veya aile adı, farklı ailelerden gelen kişilerin birbirinden ayırt edilmesini sağlayan, kolaylaştıran ve böylece karışıklıkların önüne geçen bir kavramdır. Soyadı, bir ailenin fertlerini başka bir ailenin fertlerinden ayırt etmeyi sağlaması yanında, aynı soya mensup kişilerin birbirleriyle bağlantısını ve “*soyun ortaya çıktığı ya da yerleştiği yöreyi, bağlı olduğu ulusu ya da kabileyi, ata mesleğini belirleme[yi]*” olası kılmaktadır. Bir toplumun soyadı belirleme hususundaki tercihlerinin, o toplumun tarihi yanında manevi değer, yapı ve hassasiyetleri üzerinden şekillendiğini söylemek mümkündür (Ertan, 2000: 256).

“Değişik kültürlerde, çok farklı zamanlarda ortaya çık[an] soyadı uygulaması, “kişi hak ve özgürlüklerinin” gelişimine paralel olarak “yaygınlaşmış”, zamanla “çağdaş anlamdaki” hüviyetine ve günümüzdeki seviyesine ulaşmıştır (Ertan, 2000: 257). Batı feodalizminde yalnız soylulara has olan aile adları, batılı bireylerin feodalizmden kapitalizme geçiş evresinde vatandaşlaşma sürecine girmesiyle birlikte genelleşmeye başlamıştır (Ateş, 2010: 258).

Meseleye Türkler açısından bakıldığında; Türklerde her ailenin lakap ve şöhretlerle belirginleşen bir aile adının olduğu ve kişilerin bu yolla anılıp tanındığı bilinmekle birlikte (Avşar ve Kaya, 2013: 77), 1934 senesine kadar soyadı uygulamasına rastlanılmamaktadır (Ertan, 2000: 257). Osmanlı toplumunda, batılı feodal ailelere benzer bazı ailelerin, aile adı olarak kullandıkları lakap ve unvanlar var olsa da, toplumun büyük çoğunluğu belirli bir aile adı olmaksızın yaşamış, aynı soya mensup kişiler aile büyüğünün belirgin özellik, nitelik, beceri ve mesleğinin yanı sıra doğum yeri, aşireti vb. öğeler vasıtasıyla yekdiğerinden ayırt edilmiştir (Ateş, 2010: 258; Turan, 2010: 115). *“Çağdaş anlamdaki kişi hak ve özgürlüklerinin” henüz gelişmediği, “devlet-birey ilişkisinin zayıf[lığı]” sebebiyle “resmi işlemlerdeki karmaşıklık ve yoğunluğun Batı'ya nazaran az olduğu” koşullar*

altında uzun bir dönem soyadı uygulamasına gerek duyulmamıştır (Ertan, 2000: 257-258). Muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak ve yeni bir ulus devlet yaratmak hedefindeki Cumhuriyet Türkiye'sinde, lakap ve şöhret yollu adlandırmalar, devlet kayıtlarında ve resmi işlemlerde sıkıntılar yaratması bir yana, bireylerin birbirlerinden ayırt edilmesi ve bireyin devletle ve diğer bireylerle ilişkilerinde eşitlik sağlanması hususlarında da yeterli olamamıştır (Aslan, 2006: 156; Avşar ve Kaya, 2013: 77-78; Dokuyan, 2016: 130-132). Bu durum, "*Batı'nın yaşam biçimini ve sosyo-ekonomik kurumlarını gecikmeli de olsa benimsemek kararlılığı içinde bulunan Türk toplumunun bu koşullar altında "soyadı" ilkesini benimsemesi[ni] kaçınılmaz*" (Ateş, 2010: 258) kılmaştır.

Netice itibarıyla "*çağdaş toplumlarda olduğu gibi, belirli kurallara göre aile başkanının alacağı ve bütün aile bireyleriyle birlikte o aileden gelecek olanların da kullanacakları bir ikinci ad, "soyadı" [alınması] yoluna gidilmiştir*" (Turan, 2010: 115).

1934 yılında yürürlüğe konan Soyadı Kanunu öncesinde, kanunla bağlantılı olan ve ona "*zemin hazırlayan*" en önemli adım 1926'da kabul edilen Medeni Kanun'dur (Ertan, 2000: 258). Medeni Kanun'da aile isimlerinin alınması kabul edilmiş olmasına rağmen, soyadı alma hususunda bir zorunluluk getirilmemiştir (Avşar ve Kaya, 2013: 78).

Soyadı Kanunu meydana getirmek amacıyla 1929 yılı öncesinde başlayan çalışmalar (Ertan, 2000: 258) ancak 1933 senesinde belirgin bir nitelik kazanmıştır. Dâhiliye Vekâleti'nce hazırlanan 1/558 sayılı Soyadı Kanunu tasarısı, İcra Vekilleri Heyeti'nin 4 Mart 1933 tarihli toplantısında alınan karar üzerine, gerekçesiyle birlikte 11 Mart 1933'te TBMM Başkanlığına sunulmuştur. İlgili gerekçede özetle: Soyadı taşımanın her aile ve birey için yüzyıllardan beri bir gelenek haline gelmesine ve Türk töresinde de soyadı kullanmak, soy seçerisi tutmak ve soy araştırmak gibi ögeler bulunmasına rağmen, Türkiye'de soyadı taşımanın isteğe bırakılması sebebiyle mevcut uygulamaların ortaya çıktığı; Medeni Kanun'un 25., 26., 153. ve 259. maddelerinde soyadına ait hükümler olduğu, bu maddelerden yola çıkarak soyadı almayı yasal bir zorunluluk haline getirmek ve bunları nüfus kütüklerine kaydetmek lazım geldiği için söz konusu kanunun düzenlendiği belirtilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), 4. Devre, 23. Cilt, 16.6.1934, Sıra No 203: 4-5).

TBMM Dâhiliye ve Adliye Encümenleri'nde sırayla görüşülüp, tadil edilen kanun tasarısı, son haliyle 21 Mayıs 1934'te Adliye Encümenliği'nden Meclis Başkanlığı'na havale edilmiş (TBMMZC, 4. Devre, 23. Cilt,

16.6.1934, Sıra No 203: 5-15) ve 16 Haziran 1934'te TBMM'nde görüşülmeye başlanmıştır (TBMMZC, 4. Devre, 23. Cilt, 16.6.1934: 191-202). 15 maddelik kanun 2525 sayı ile 21 Haziran 1934'te kabul edilmiş (TBMMZC, 4. Devre, 23. Cilt, 21.6.1934: 259) ve 02 Temmuz 1934 tarih ve 2741 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır (Soy Adı Kanunu, 1934). Kanunun bazı maddelerine göre; her Türkün öz adından başka soyadını da taşımaya mecbur olduğu, söyleyişte, yazışta öz ad önde, soyadının sonda kullanılacağı, rütbe ve memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle umumi edelere uygun olmayan veya iğrenç ve gülünç olan soyadlarının kullanılmayacağı, soyadı seçme vazifesinin kocaya ait olduğu, kanunun yayımlandığı tarihten itibaren iki yıl içinde soyadı almayanların veya değiştirmek isteyenlerin bunu nüfus kütüklerine geçirecekleri, kanunda belirtilen süre içinde soyadı almayanlara beş liradan on beş liraya kadar hafif para cezası verileceği, bu kanunun uygulama şeklini gösteren bir nizamname yapılacağı, kanunun yayımlandığı tarihten itibaren altı ay sonra yürürlüğe gireceği ifade edilmiştir.

Kanunun yürürlüğe girmesinden hemen önce Bakanlar Kurulu'nun 24.12.1934 tarih ve 2/1759 nolu kararname ile kabul ettiği ve 54 maddeden oluşan "*Soyadı Nizamnamesi*" 27.12.1934 tarih ve 2891 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır (Soy Adı Nizamnamesi, 1934). Nizamname maddeleri kanun çerçevesinde soyadı alırken nasıl bir yol izleneceği hakkında hükümleri içermektedir. 5. maddede "*yeni takılan soyadları Türk dilinden alınır*" denilmektedir. 3. maddede ise soyadı almak için vatandaşlara 02 Temmuz 1936 tarihine kadar süre tanınmaktadır.

Soyadı Nizamnamesinin yayınlanmasından bir ay önce İsmet İnönü ve arkadaşları tarafından Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya "*Atatürk*" soyadı verilmesi için bir kanun teklifi sunulmuş ve bu teklif, 24.11. 1934 tarih ve 2587 sayılı kanunla kabul edilmiştir (TBMMZC, 4. Devre, 25. Cilt, 24.11.1934: 32, 34-35). 17 Aralık 1934 tarih ve 2622 sayılı kanun ile de "*Atatürk*" adı ve soyadının başka kişiler tarafından alınmayacağı kabul edilmiştir (TBMMZC, 4. Devre, 25. Cilt, 17.12.1934: 202-203).

Süreç içinde Soyadı Kanunu ile yakından ilgili ve onu tamamlayan bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu da, 26.11.1934 tarih ve 2590 sayılı "*Efendi, Bey, Paşa Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun*"dur. Bu kanunla "*Ağa, Hacı, Hafız, Hoca, Molla, Efendi, Bey, Beyefendi, Paşa, Hanım, Hanımefendi ve Hazretleri gibi lakap ve unvanlar*" kaldırılarak vatandaşların "*kanunun karşısında ve resmi belgelerde yalnız adlarıyla*" anılmaları kabul edilmiştir (Efendi, Bey, Paşa, 1934). Böylece lakap ve unvanları ile toplumda kendilerine ayrıcalık tanıyanların ayrıcalıklarına son

verilmek istenmiştir ki ilgili kanun bu yönüyle Cumhuriyetin “Halkçılık” ilkesine de uygun bir uygulamadır (Ertan, 2000: 269-270). Kanunun ana hedefi, kişilerin kanundan önce kullandıkları “*lakap ve unvanları soyadı olarak almalarına engel olmak*[tır]” (Doğaner, 2007: 251).

2590 sayılı kanunun kabulünden bir gün sonra ulusal basında kamuoyuna yönelik olarak Türk Dili Araştırma Kurumu’nun bulduğu yeni soyadları alfabetik sıra halinde yayınlanmaya başlanmıştır (Cumhuriyet, 27 Teşrinisani 1934; 1 Kânunuevvel 1934; 3, 6, 7, 9 Birinci Kanun 1934).

Diğer yandan vatandaşların aldığı yeni soyadlarına da yer verilmiştir. Cumhuriyet, 28, 29, 30 Teşrinisani 1934; 1 Kânunuevvel 1934)³. Türk Dili Araştırma Kurumu’nun yayınladığı yeni soyadlarının öz Türkçe isimler olması dikkat çekicidir. Kurumun yayınladığı listeler, aynı zamanda 1932’de başlayan dil alanında tasfiye hareketi ve öz Türkçe kullanımı ile ilgili süreçle de bağlantılıdır (Aslan, 2006: 159,168).

Basının soyadı meselesinde farkındalık yaratma gayretleri hız kesmeden sürüp giderken, Halkevlerinin de vatandaşların soyadı almaları hususunda yönlendirici ve teşvik edici faaliyetler yürüttüğü görülmüştür. (Ertan, 2000: 266). Örneğin, Ankara Halkevi, dil-edebiyat ve tarih şubesi tarafından 7 Aralık 1934 tarihinde “soyadı koyma günü” namıyla bir şenlik düzenleneceğini bir hafta önce “Ulus” gazetesinden ilan etmiş ve diğer Halkevlerine örnek teşkil etmesi beklenen bu şenlikte, Halkevi binasında toplanacak tüm üye ve katılımcıların soyadlarını seçeceklerini duyurmuştur (Ulus, 28 Son Teşrin 1934).

Bu süreçte tüm resmi ve özel kurumlar da çalışanlarına soyadı vermeleri hususunda teşvik edilmiştir (Ertan, 2000: 266-267). Bu bağlamda, Başbakanlık’tan Diyanet İşleri Başkanlığı’na gönderilen 31 Ekim 1934 tarihli bir resmi yazı oldukça dikkat çekicidir. İlgili yazıda; 28 Aralık 1934 tarihinde uygulanmaya başlanacak olan Soyadı Kanunu için bir buçuk yıllık bir uygulama süresi belirlendiği hatırlatılmış, bu sürenin kanunun ülke genelinde tamamen uygulanmasına yetecek olmasına rağmen, uzun süreli işleri son güne bırakmak gibi bir alışkanlığa sahip olan vatandaşların bu işe bir an önce “*sarılmasını*” sağlamak adına, münevver tabakanın ve bu tabakanın büyük kısmını oluşturan memurların, soyadı alma işine önyak ve

³ Kanunun çıktığı dönemde vatandaşlara yardımcı olmak amacıyla İçişleri Bakanlığı, Besim Atalay’ın 1339/1923’te hazırladığı ve 5000’den fazla ismin yer aldığı “Türk Büyükleri veya Türk Adları” adlı eseri nüfus müdürlüklerine göndermiştir. Vatandaşların soyadı almasına yardımcı olmak için Enver Behnan Şapolyo da “Türk Soyadı: 3396 Türk Adı” adlı eseri (Maarif Kitabevi, Ankara 1935) hazırlamıştır.

halka örnek olarak, 2 Ocak 1935 sonlarına kadar soyadlarını seçip nüfus kütüklerine yazdırmaları istenmiştir. Söz konusu yazı, 6 Kasım 1934 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, kaza müftülüklerine de bildirilmek üzere, Konya Müftülüğü'ne gönderilmiştir (BCA, 51.0.0.0/12.101.10). İlgili yazı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özelinde değerlendirilecek olursa; Soyadı Kanunu hususunda kurumun dini konumundan yararlanılmak ve dini yönden bir sakınca olmadığı mesajının verilmek istendiği düşünülebilir. Lakin dönemin ulusal basınında bilhassa 1934 Aralık ayından itibaren yer alan haberler dikkate alındığında, söz konusu yazının Diyanet İşleri Başkanlığı'na özel olmadığı anlaşılmaktadır. Zira tek parti yönetiminin yarı-resmi yayın organı olan Ulus Gazetesi'nin özellikle Aralık 1934-Ocak 1935 sayıları incelendiğinde; ülkenin farklı yörelerinde ve kurumlarında görev alan memurların bireysel ve Atatürk Enstitüsü, Karacabey Harası, Telgraf Müdürlüğü, Kayseri Demiryolları İşletmesi, Söke İnhisarlar Memuriyeti gibi kurumlarda, toplu halde soyadı aldıkları görülmektedir (Ulus, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31 İlk Kanun 1934; 5 Son Kanun 1935)⁴.

Soyadı Kanunu'nun ülke genelinde yerleşmesine yönelik çabalara rağmen, toplumun tüm kesimlerinin meseleye aynı hassasiyetle yaklaşmadığı da bir gerçektir. Timuçin F. Ertan bunun nedenini, kanuna karşı bir tepki olarak değil de *“devlet işlerine duyulan ilgisizlik ve eski alışkanlıklardan vazgeçmeme eğilimi”*ne bağlamaktadır (Ertan, 2000: 269).

Soyadı seçmek ve kütüğe tescil ettirmek için belirlenen son tarih olan 2 Temmuz 1936 öncesinde, çok sayıda vatandaşın henüz hiç bir işlem yapmadığı resmi evrak ve yazışmalardan anlaşılmıştır. Soyadı meselesini, *“Türk sosyetesinin medeni ve içtimai üstünlüğü bakımından derin ve ileri bir inkılâp”* olarak değerlendiren tek parti yönetimi, CHP Genel Sekreterliği'nin İl Başkanlıklarına gönderdiği genelgelerde, idare amirleri ile birlik halinde soyadı işine önem verilerek, halkın bu hususta bilgilendirilmesi ve teşvik edilmesini istemiş ve bu bağlamda izlenecek yöntemler hususunda tavsiyeler sunmuştur (BCA, 490.1.0/3.12.18; 490.1.0/3.12.45). 1937 yılında iki milyon kişinin henüz soyadı almadığı tespit edilirken (Akşam, 5 Mayıs 1937), 21 Nisan 1938 tarihinde Başbakanlık'tan Sicil ve Daire Müdürlüğü'ne ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilen yazılarda, hâlâ soyadı almamış olan vatandaşlara ait evrakların, noksanlarının tamamlanması için, gönderen makamlara iade edildiği belirtilmiştir (BCA, 30.10.0.0/28.161.1; 51.0.0.0/12.102.25).

---

⁴ CHP milletvekillerinin, partinin üst ve orta kademedeki yöneticileri ile il ve ilçe yönetim kurulu üyelerinin ve Başbakanlık memurlarının aldıkları soyadları için ayrıca bkz. BCA, 490.1.0.0/18.92.3; 490.1.0.0/41.173.5; 30.10.0.0/124.884.18; 490.1.0.0/15.81.2

1932'den sonra Türkiye'de kabul edilen sosyal alandaki inkılablar tek parti yönetiminin iyice yerleşmesinden ve tüm muhalif kesimlerin etkisiz hale getirilmesinden olsa gerek her hangi bir toplumsal muhalefetle karşılaşmamıştır. Bu bağlamda Soyadı Kanunuyla ilgili, TBMM'deki ciddi tartışmaların⁵ dışında, ulusal basına yansımış herhangi bir tartışmaya rastlanmamaktadır. Çalışmamızda yararlandığımız “Çankırı'da Duygu” adlı yerel gazetede de adı geçen kanun tartışılmamıştır.

Soyadı Kanunu, 1940'lı yılların başında yükselen Türkçü-Turancı grubun yayımlarında üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur (Doğaner, 2007: 253). Türkçü-Turancı çizgide olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun bu konudaki çalışmaları da belirtilen döneme aittir. Çankırı örneğini ele alan Fındıkoğlu'na göre, “yanlış yapılmış bir kanun” olan Soyadı Kanunu, Türk aile isimlerini “ifsad etmiş” ve memurlar da kanunu kötü uygulamışlardır. Ayrıca alınan bazı soyadları Milli Türk Töresine aykırı olup yabancı menşelidir (Fındıkoğlu, 1941: 312, 314). Fındıkoğlu'nun Çankırı ile ilgili çalışması anket ve değerlendirmelerine dayanmaktadır.

Fındıkoğlu'na göre, Çankırı'da yeni soyadları arasında görülen “Ayav, Tolgay, Sezgeti, Paker, Kirte” gibi soyadları tamamen Batılı bir çağrışım yapmakta ve isimler dikkate alınmadığı takdirde, bu soyadlarını taşıyanların başka bir millete ait olacağı izlenimini doğurmaktadır. Yazar bu çerçevede en çok Belediye Başkanı Rıfat'ın “Dolonay” soyadını eleştirir. Ona göre, bu soyadı halk ile aydın arasındaki farkın bir tezahürüydü ve eğer bir kimse onun isminin Rıfat olduğu bilmese idi, Fransızcadaki “Dolonnay” kelimesinden hareketle Çankırı'da bir Fransız'ın yaşadığına hükmederdi. Bundan dolayı yazar, Belediye Başkanına kendi aile ismini kullanmasını tavsiye etmiştir (Fındıkoğlu, 1941: 313-315).

Biz bu çalışmamızda, Soyadı Kanunu'nu konu eden yerel düzeydeki çalışmalara bir katkı sağlamak üzere, Çankırı örneğini seçtik. Bu konuda Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun ilgili makalesi ile dönemin yerel basınından “Çankırı'da Duygu”⁶ adlı gazeteden yararlandık. “Çankırı'da Duygu” gazetesinde yer alan yazı, haber ve ilanlardan faydalanarak, soyadı meselesinin 1934-1938 yılları arasında Çankırı'ya nasıl yansıdığının izini sürmeye çalıştık. Elde ettiğimiz verileri Fındıkoğlu'nun çalışmasıyla birlikte

---

⁵ TBMM'de bu konuda yapılan tartışmaları konu alan bir çalışma için bkz. Atabay, 2005: 231-248.

⁶ Ahmet Talat Onay'ın sahibi olduğu “Çankırı'da Duygu” gazetesi, haftalık olarak 9 Birinci Teşrin 1930'da yayın hayatına başlamış ve önce Perşembe günleri, ardından 4. Sayısı olan 1 İkinci Teşrin 1930'dan itibaren Cumartesi günleri yayımlanmıştır. Elimizdeki son sayısı 19 Kasım 1938 tarihidir.

değerlendirmeye ve böylece bir bütünlük ortaya koymaya gayret ettik. Çankırı'nın bahsedilen dönemdeki diğer bir yerel gazetesi olan ve Vilayetin Resmi Gazetesi olarak çıkan “Çankırı”⁷ gazetesinin elimizdeki koleksiyonu 16 Ekim 1934 yılına kadar olup, gazetenin ele aldığımız döneme ait nüshalarına her hangi bir yerde rastlanılmadığından, çalışmamızda “Çankırı” gazetesinden yararlanamadık.

Soyadı Kanunu'nun Çankırı'daki Yansıması

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun tespitlerine göre, Soyadı Kanunu uygulanmaya başlandığı zaman halk, genellikle eski aile adlarını terk etmenin ve yeni aile adı almanın zorunlu olduğunu zannetmiştir. Yazar, Çankırı'da soyadı alanları dört grup halinde tasnif etmiştir. Bunların ilki, eskiyi muhafaza edenler olup “oğlu” ile biten aile isimlerini devam ettirenlerdir. İkincisi, eskisini kısaltanlar veya değiştirenlerdir. Üçüncüsü, eskisini tamamen terk edip yeni soyadı alanlardır. Dördüncüsü eskiden bir aile ismine sahip olmayıp soyadı alanlardır. Bunlar da genellikle Rumeli'den ve Tunceli'den Çankırı'ya gelmiş muhacirlerdir. Fındıkoğlu, soyadı alanların % 60'ını birinci ve ikinci gruptakilerin, % 30'unu üçüncü gruptakilerin, % 10'unu dördüncü gruptakilerin oluşturduğunu ve soyadı alanların genellikle “okumuşlar[dan]” olduğunu iddia etmektedir (Fındıkoğlu, 1941: 312-313).

Soyadı Kanunu'nun Çankırı'da Duygu gazetesine yansımaları dikkate alındığında, kanun ile ilgili ilk habere gazetenin 23 Haziran 1934 tarihli nüshasında rastlanılmaktadır. Bu haberde Soyadı Kanunu'nun Meclis'te müzakere edilmeye başlandığı belirtilmektedir (Çankırı'da Duygu, 23 Haziran 1934: 2). 1 Aralık 1934 tarihine kadar gazetede kanunla alakalı başka bir habere rastlanılmamaktadır.

1 Aralık 1934 tarihli gazetede, gazetenin sahibi Talat Onay'ın 2587 ve 2590 sayılı kanunlar hakkında kaleme aldığı “*Ata Türk, Bay, bayan, bayın (Ağa, Bey, Efendi, Beyefendi, Paşa, Hazretleri, Hanım) gibi sanlar kullanılmayacak!*” başlıklı başyazı yer almaktadır (Çankırı'da Duygu, 01 Birinci Kanun 1934: 1). İlgili yazıda; Türk İnkılabının hızla ilerlediği, o güne kadar yapılan inkılâpların halk tarafından benimsendiği, 24 ve 26 Kasım'da kabul edilen kanunların önemi, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya “Ata

---

⁷ Muharrem 1340 yılında “Kengiri” adıyla haftalık olarak yayın hayatına başlamış ve Salı günleri yayınlanmıştır. Daha sonraki sayılarında (201. Sayıda) tesis tarihi 1922 olarak gösterilmektedir. Elimizdeki ilk sayısı 16 Kânunusani 1924 tarih ve 124 numaralıdır. 1924 yılında “Çankırı” ismini almıştır. 1928 yılında Harf İnkılâbıyla beraber Latin harfleriyle yayınlanmıştır.

Türk⁸ soyadının verilmesinin yerinde bir karar olduğu, kabul edilen diğer yasa ile “Ağa, Bey, Efendi, Beyefendi, Paşa, Hacı, Hoca, Molla, Hazretleri, Hanım” gibi unvanlar kaldırıldığından bunların artık resmi yazılarda ve soyadı olarak kullanamayacağı, saltanat günlerinden kalma bu unvanların kaldırılması ile Türk vatandaşları arasında eşitlik sağlanacağı, Kemal Atatürk’ten çobana kadar her Türk’ün yalnız adı ile anılacağı ve unvanlar kaldırıldığı için demokrasiye doğru önemli bir adım atıldığı anlatılmak istenmiştir. Yazıda, 1932 yılında başlayan dilde tasfiye ve öz Türkçe kelimelerin kullanımı neticesinde türetilen bazı yeni kelimelere yer verilmiş ve kelime anlamları, okuyucunun kelimeleri daha kolay anlaması için, yazının sonuna eklenmiştir.

Aynı tarihli gazetede Çankırı milletvekillerinden Talat Beyin “Onay”, Ziya Beyin “Esen”, Rifat Beyin “Ünür” soyadını aldıkları haberi de yer almaktadır. Ayrıca, soyadı alacak okuyuculara bir kolaylık olsun diye Türkçe sözlerden seçilen soyadları ve anlamları liste halinde alfabetik sıra ile verilmiştir. Söz konusu liste sonraki sayılarda da devam etmiştir. Şunu belirtmekte fayda vardır ki; Türk Dili Araştırma Kurumu’nun basında yer alan soyadı listelerinde anlamlar mevcut değildir. Çankırı’da Duygu gazetesince önerilen soyadlarına dair liste aşağıda verilmiş olup, 327 soyadı içermektedir. Alfabetik olarak “S” harfinden sonra soyadı yer almamaktadır.

Tablo.1.Çankırı’da Duygu Gazetesinin Önerdiği Soyadları

Soyadı	Anlamı	Soyadı	Anlamı	Soyadı	Anlamı
Abrak	Kunas, Ala imi sena	Adar	Mevsim, zaman	Aday	Namzet
Ahu, Akı	Cömert, sahi	Aldam	İşvebaz	Alp	Cesur
Alpagut	Zadegân	Alpavut	Zadegân	Alten	Sultan, hakan
Amal	Halim, asude	Amrağ	Aziz	Amul	Halim, aheste
Anlı	Fehûn, zeki, şuurulu	Aras	Pazar günü	Arat	Cesaret
Araz	Saadet	Arçın	Vilayet	Arda	Aile, nişangâh, ahlaf
Arga	Akl, cetvel	Arkış	Haberci, resul	Armağan	Bergüzar, tuhfe
Arman	İmtihan, temenni, hasret	Artam	Baha, istihkak, meziyet	Artun	Vakur
Arun	Pak, nazik, saf, tayyip.	Asal	Temel	Askar	Beliğ
Asman	Muallak	Astan	Faide	Aşgun	Faik, mürtefi
Atabek	Mürebbi	Atabey	Naip, vezir	Ayas	Mehtap, şeffaf
Aybar	Heybet, mehabet	Aydar	Perçem	Aydin	Aşikâr, mehtap, nurani
Aydos	Ziyadar, sarih	Aygen	Enis	Aykut	Mukaffa, nazire
Aytulun	Bedr	Bahşi	Âlim âşık, hekim, hoca, muallim, tabip, saz şairi, çaşip	Balaban	Cesim, cüsseli

⁸ Dönemin basınında bu kelimenin “Ata Türk” şeklinde ayrı yazıldığını belirtmekte yarar vardır.

Tablo 1. Çankırı’da Duygu Gazetesinin Önerdiği Soyadları (devam)

Balgun	Nüsüğü, usareli	Balkı	Berk, lem’a	Balkır	Berk, lem’a
Balkış	Teşasu	Balkız	Berk, lem’a, ziya	Balmam	Sanem
Barem	Esmer, kuvvet, kudret	Baraz	Yakut	Barcın	Harir, diba
Barlas	Cengâver	Bay	Asıl, cazibe, gani, kumandan, mes’ut, şive, zengin	Bayam	Ciddi, hakikat
Bayan	Başka, gani, hayat, mevcudiyet	Bayar	Celil	Bayat	İlah, kadim, atik
Baydak	Rauf	Baydar	Kavi	Bayender	Müreffeh
Bayın	Nazlı	Baysa	Nişan, madalyan	Baysak	Huzur (rahat)
Bilge	Fazıl, hakiym	Calasun	Levent	Celen	Hünerli
Cengiz	Kavi	Ceylan	Ahu	Cılasın	Behadır
Coşkun	Heyecan	Cukaz	Muteber, hürmetli	Çağa	Nevzat, püser
Çağın	Saika	Çağlın	Meşhur	Çalın	Jale
Çallem	Koy	Çama	Kıyas, tahmin, deste	Çavaş	Güneş
Çavdur	Şerefli, namdar	Çavlın	Makbul, namdar	Çavlun	Makbul, namdar
Çaylan	Şelale	Çeler	Akıllı	Çetin	Muğlak, müşkül
Çevaş	Güneş	Çiçek	Şukufe	Çiçen	Akıllı, belig
Çiçin	Zarif, nazik	Çiskin	Şebnem	Çolban	Zühre yıldızı
Çolman	Nahit	Çulpan	Seher yıldızı, zühre	Daban	Mevzun
Dalay	Zirve	Daldal	Kahraman	Dansuk	Harika
Darga	Şef	Daylan	Uzun	Derim	Cemaat
Didim	İklil, taç	Dikmen	Şahika	Dinge	Dizve, zirve
Dirin	Hayat	Doğan	Sanih, mevlut	Dökmen	Münasip
Dölek	Halim, dürüst	Dünne	Sehar	Edis	Mürtefi
Ekemen	Azametli	Elçin	Demet	Eldem	Me’nus
Eleren	Felek	Elpe	Zirve	Emil	Nüve
Emre	Âşık, dost	Emül	Sakin, halim	Ercin	Kıt’a liva
Erdem	Fazilet	Erden	Faziletli	Erdine	Mücevherat
Erdini	Cevahir	Ergen	Civan	Ergene	Maden, şahika
Ergin	Kemal	Ergün	Halim	Erke	Nazlı, eda, şive
Ertem	Fazilet	Erten	Şafak	Ertenü	Aliyyülala
Ertom	Tulu	Esen	Rüzgâr	Esim	Nefha
Etgün	Salih, celi	Etike	Muallim, mürebbe	Evren	Baht, felek, ejder
Eynel	İntihap, taharri	Gökçe	Latif, semavi	Gökçen	Zarif, dilber
Gökçin	Mavi	Gözen	Cazip	Güder	Emel
Güleç	Beşuş	Güler	Handan	Günden	Mülayim
Güner	Fecr	Güzey	Saye	İçke	Nazik
İdikut	Devlet sahibi	İdiz	Bülent, âli	İldem	Nadim
İlgen	Delil	İmrem	Cemaat	İnal	Prens, hükümdar, emin
İrten	Hüner	İrteni	Mücevher	İrven	Maharet, meleke
İsanç	İtikat, itimat	İyem	Hasan, güzel	Kengil	Safkalb
Kınay	Faal	Kıncal	Narin	Kımk	Cehit, sai
Kınıs	Arzu, asıl	Kolçak	Behadır, cesur	Konur	Esmer, cesur
Korçak	Heykel, sanem	Koyaş	Güneş	Koylan	Şule saçan
Kökten	Asıl, necip	Köseme	Rehber	Kuday	Huda
Kut	Baht, bereket, uğur	Kutan	Dua, niyaz	Kutay	İpek
Kutlu	Kudsi, mesut, bahtiyar	Kündem	Muti	Kündün	Şua
Küney	Meşrik	Macit	Feza	Maral	Ahu
Mayan	Serdar	Mayır	Dost	Menkü	Ebedi

Tablo 1. Çankırı’da Duygu Gazetesinin Önerdiği Soyadları (devam)

Mete	Eski hükümdar	Mimaz	Bünyad	Minez	Seciye, huy
Monus	Kahraman	Muştu	Müzde	Mutlu	Mes’ut, bahtiyar
Muyan	Hayır, mükâfat	Oğan	Tanrı	Oğun	Tanrı
Oğur	Devlet	Oğuş	Bereket	Olcay	Bahtiyar, mes’ut
Olcer	Havadis	Omay	Güzide, hulasa	Onat	Ahlaklı, dikkatli
Ongun	Bereketli, feyizli	Onur	İtibar, haysiyet	Oran	Adet, derece, itidal, insaf
Orcın	Vilayet	Ortaç	Cezire	Oygur	Şuurlu
Ögdül	Mükâfat	Öge	Dahi, akılı	Öglü	Hüküm, zeki
Öğür	Taife, munis	Öklü	Akıllı	Ökmen	Mahsul
Ökte	Faik, musip	Öktem	Maruf, behadır	Öncel	Rehber
Öncen	Hak, sadakat	Öney	Yüksek, bala	Ören	Hisar, harabe
Ösme	İtila	Özbek	Cesur	Özdel	Hediye
Özdek	Maye, asıl	Özek	Can, kalp, tohum	Özel	Evvel, ezel
Padır	Kahraman	Pakşı	Muallim	Param	Esmer, şekil
Parlak	Berrak, dirahşan	Parlu	Kâfi	Parşak	Merhametli
Paş	Kumanda	Paşç	Kumandan	Paştem	Bahis, fasıl
Patır	Kahraman	Payat	Kadim	Paydah	Cömert, sahi
Payen	Arzani	Payza	Madalya	Payzın	Mebzul
Peçen	Çemen	Pedik	Ali, ulvi	Pediz	Bedia, nakış, ziynet
Pekgözlü	Cesur	Pelek	Alamet, delil	Perin	Resim, tasvir
Perk	Metin, muhkem	Perü	Kurban, hediye	Pesen	Şebnem, jale
Pınar	Menba	Pilgir	Zeki	Pişgin	Kemale ermiş
Posat	Silah	Pozam	Şafak	Pöge	Kudretli, kavi
Pöğü	Kudretli	Pöke	Kavi, raşin	Puyan	Hayır, iyilik
Püdüm	Namusluluk, dürüstlük	Pündük	Konca	Sabar	Göğüs
Sabaz	Erbab	Saçu	İhsan, zeriyyat	Sadam	Teehür
Sagum	Şu’a, ışık	Saginç	Emel, tefekkür, fikir	Sağdıç	Rehber, dost
Sağış	Sayı, fikir, meram, niyet, zehin, hisap	Sağlam	Dürüst, kavi, mevsuk	Sağun	Mübarek, muhterem
Sakık	Zühre yıldızı	Sakım	Nöbet, serap	Sakıt	Mırıh yıldızı
Saktam	Kemin, pusu	Salgara	Hürüyet	Salgın	Serap
Salgut	Mebus, heyet, murahhasa	Salık	Alamet, hidayet, malumat	Salım	Hayat
Salta	Seyyah	Saltan	Sade	Saltık	Azad, hür, cemiyet
Salur	Kılıç	Sanlav	Hürmet, tazim	Sanlı	Meşhur, şanlı, şöhretli
Sarbat	Meb’us	Sarburn	Anber	Sargın	Cazip, meraklı
Sargut	Atifet, ihsan, mükâfat, nimet	Sarvay	Hil’at	Sarvın	Anber
Sart	Tüccar, tacir	Savaş	Cenk, harp	Savga	Mükâfat, hediye, ihsan
Sayan	Alamet	Saybir	Çalاک	Saydam	Fikir, mütalaa, riayet
Saydan	Güzide, muntehip	Sayın	Güzide, mübarek, muhterem, mümtaz, müntahip, tasavvur	Sayınat	İtibar
Sayıt	Zadigane	Saylan	Hoşmeşrep	Saylav	Meb’us
Saylık	Şeref	Sayraç	Bülbül	Sazak	Badi, saba

Tablo 1. Çankırı’da Duygu Gazetesinin Önerdiği Soyadları (devam)

Seçgin	Güzide, mümtaz, müntahip	Selçik	Beliğ, fasih	Seleik	Sadef
Selek	Zarif, cömert, kerim, sahi	Selen	Haber, mevcudiyet, sada	Seleük	Aziz ahabab, maşuk
Selik	Bekâr, zarif	Sencer	Kale, istihkâm, siper	Senger	Kale, istihkâm, siper
Serim	Sabırlı	Sevdik	Dost, ahbap	Sevik	Dosti maşuk
Sevim	Sempanni	Sevük	Aziz, ahbap, muhip	Seymen	Davetli
Sezgi	İlham, idrak	Sezgen	Zeki, hassas	Sezgin	Zeki
Sıdal	İktidar, kuvvet, sebat	Sıdam	Musattak	Sıdar	Metin
Sılan	Levent, sükûnet	Sılkın	Cesur	Sıtkı	Şevk, şıtap

Kaynak: Çankırı’da Duygu, 01 Birinci Kanun 1934; 08 Birinci Kanun 1934; 15 Birinci Kanun 1934; 22 Birinci Kanun 1934.

Yukarıda soyadı alan milletvekillerinden bahsetmiştik. Milletvekillerini takiben soyadı alan devlet görevlilerine de rastlanmaktadır. Bu çerçevede, gazetede “Arun yürekli arçın beği” (temiz kalpli vilayet beyi) diye bahsedilen Çankırı Valisi Hüsnü D. soyadını “Uzgören” koymuş ve doğum belgesine yazdırmıştır. Ağır Suçlar Sorgu İşleri üyesinden Abdürrahim de “Erdem” soyadını almıştır (Çankırı’da Duygu, 08 Birinci Kanun 1934: 2). Söz konusu haberlerin yer aldığı sayıda, Çankırı’da Duygu yazarlarından Kalecikli H. Atıla da “Karahana” soyadını aldığını aşağıdaki ilanla duyurmuştur:

“Sevgili Duyguya! Kemal Ata Türkün ulu armağanlarından olan (soy adı alma) kalkınmasında bana düşen “Karahana”dır. Ben bu soy adını adıma “Saylav”dan daha sevinçle bağladım. O bize daha çok armağanlar verecek fakat bizim ona vereceğimiz biricik canımız var. Onu o demek olan Cumhuriyet yolunda yine onun işaretiyle vereceğimizi öğrenerek, bağıra bağıra söylemek isterim.” (Çankırı’da Duygu, 08 Birinci Kanun 1934: 4).

Gazetenin bir sonraki sayısında yeni soyadı alan memurlara yer verilmiştir. Bu çerçevede; Sıhhiye Müdürü Doktor Atıf “Tümay” ve Kadastro Fen Memuru Emin “Tanay”, Ziraat Müdürü Ekrem “Tansu”⁹, Orman Müdürü Fuat “Evren”, Alibey Mahallesinden Şehirlioğulları “Güner”, İlk Mektepler Müfettişi Hikmet “Erdem” soyadını almıştır (Çankırı’da Duygu, 15 Birinci Kanun 1934: 2). Aynı sayıda Soyadı Nizamnamesi’nden bazı hükümlere de yer verilmiştir:

“Soyadı Kanununun yedinci maddesine göre kanunun neşri tarihinden itibaren yurttaşlar kendilerine soyadı seçip nüfus kütüklerine

⁹Daha sonraki sayılarda Ziraat Müdürü Ekrem Bey’in soyadı “Kansu” olarak düzeltilmiştir (Çankırı’da Duygu, 29 Birinci Kanun 1934).

yazdırmak hakkına malik bulduklarından nüfus daireleri bu hususta vuku bulacak istekleri kabul edip tescil muamelesi yapacaklardır.

Bunun için:

1- Soyadları, esas defterlerinin muamelatı askeriye hane ve bu hane dolu bulunanlarda tahsisi kayıt veya tebdili mekân hanelerine yazılacaktır.

2- Soyadları esas defterlerine yazıldıktan sonra doğum kâğıtlarının şöret hanesine yazılacaktır ve son boş sahifelerde de şerhle yazılıp altı nüfus dairesi resmi mührü ve memurun imzasıyla tasdik olunacaktır.

3- Devlet şurasında müzakeresi bitmek üzere bulunan eski nizamnamenin kabul etmiş olduğu aşağıdaki esasla defter edilmesi icap eder.

A- Yeni konan soyadları Türkçe olacaktır.

B- Başka milliyet anlatan ve aşiret ve kabile gösteren kabul edilmez.

C- Bir köyde bir kasabada ve bir şehrin bir nüfus dairesi içinde bir soydan olmayan aileler aynı soyadını takamazlar. Aynı adla müracaat edenlerden ilk müracaat edeninki kabul edilir. Diğerleri başka ad bulmaya veya buna bir sıfat veya ek ilavesi suretiyle değiştirmeye mecburdurlar.

D- Soyadlarında yan, viç, ef gibi yabancı il ve milliyet ekler kabul olunmaz.¹⁰

4- Soyadları için verilecek beyanname veya istidalar pulsuz kabul olunur.” (Çankırı’da Duygu, 15 Birinci Kanun 1934: 4)

Aynı sonuna doğru Şar (belediye) İşleri Başkanı Ömer’in “Yurtkulu” (Çankırı’da Duygu, 22 Birinci Kanun 1934: 1); Maarif Müdürü Fazıl’ın “Gönen”, Emniyet Memuru Gamsızoğlu Mazhar’ın “Gaygusuz”, Sıtma Mücadelesi Çankırı Başkanı Doktor İsmail Şükrü’nün “Ertan”, Sağlık Koltukçuları A. Turgut’un “Tunca”, Süleyman’ın “Arda” ve odacı İbrahim’in “Ese” soyadını aldıklarına dair haberlere yer verilmiştir (Çankırı’da Duygu, 29 Birinci Kanun 1934: 1).

Ocak 1935 başında ise yeni soyadı alanları içeren geniş bir liste (Çankırı’da Duygu, 05 İkinci Kanun 1935: 1) yayınlanmıştır. Listede belirtildiğine göre: İdare Heyeti Başkâtibi İsmail “Karadayı”, Evrak Yasavuru (zabıtası) Mithat “Uçkan”, Hacıhasanoğlu Abdullah “Doluca”, Tahrirat Kâtibi Mehmet “Ülker”, Evrak Kâtibi Hüseyin “Atalay”, Müvezzi Mahir “Sezgin”, Odacı Ahmet “Karaca”, odacı İsmail “Maral”, Hususi İdare Çevirgeni (müdürü) Mazhar “Solak”, Başkâtip Abdülkadir “Gökmen”, Birinci Sınıf Yasavuru

¹⁰Yayınlanan Soyadı Nizamnamesi’nde böyle bir hükme rastlanılmamıştır.

Halim “Elmalı”, Üçüncü Sınıf Yasavuru Şükrü “Kaya”, Kâtip Şükrü “Erol”, Kâtip Salih “Acar”, Tahsildar Talat “Coşgun”, Mehmet Ali “Erten”, Halid “Akdağ”, Hayri “Erdoğan”, Müddei Umumi İhsan “Ovalı”, Sulh Hâkimi Remzi “Aytekin”, Kâtip Mustafa “Ünal”, İkinci Kâtip Süreyya “Erdoğan”, Mübaşir Nuri “Yücel”, Zabıta Yasavurlarından İkinci Komiser Abbas “Bayar”, Üçüncü Komiser Hamit “Duman”, Muhsin “Elibol”, Polis Memuru Osman “Bayıksel”, Mustafa “Binici”, Sırrı “Uğurlu”, Hüseyin “Ünver”, Rasim “Ejder”, Ali Tacettin “Güven”, Ahmet “Gök”, Mahir “Unur”, Mehmet “Mutlu”, Lütfi “Köşger”, Malçevirgeni Vekili Bekir “Akyazı”, Muhasebe Kâtibi Recep “Aksoy”, Muamelat Refiki Sait “Bilgin”, Muhasebe Kâtibi Ahmet “Ersoy”, Veznedar Fazıl “Ulusoy”, Tapu Çevirgeni Ziya “Kaleli”, Kadastro Fen Memuru Raşid Sami “Yenisey”, Kadastro Kâtibi Enver “Kurtay”, İlkokul Başokutani Gökmen “Doğu”, Gazipaşa İlkokulu Okutani Rahmi “Özer”, Sıhhiye Çevirgenliği Kâtibi Mustafa “Demir”, İnhisarlar Çevirgeni Tevfik “Dalkılıç”, Muhasebeci Yümnü “Akalin”, Anbar Yasavuru Kadri “Örnek”, Kolyazkanı (yazıcı, kâtip) Tahsin “Dalgıç”, Takip Yasavuru İsmail “Okay”, Takip Yasavuru Cemal “Güneş”, Takip Yasavuru Kamil “Çetinalp”, Odacı Mustafa “Demirel”, İcra Yasavuru Kemal “Berk”, İcra İkinci Yasavuru Ahmet Hilmi “Somer”, Basımevi Başdizicisi Abdullah “Öztaş”, Dizici Reşat “İlter”, İhsan “Aclan”, İbrahim “Uygun”, Asım “Güney”, Mücellit Muharrem “Aydın”, Mahkeme Azası Ali “Arın” soyadını almışlardır. Aile soyadı alanlar ise şunlardır: Hacışeyhoğlu ailesi “Üçok”, Dolmacıoğlu ailesi “Dolun”, Keşşafioğlu ailesi “Sınmaz”, Vakıfağası ailesi “Çağlar”, Şehirlioğlu Tahir “Ünlü”, Aşçıoğlu Mülazım Memet Remzi “Altun”, İnebolu Meset Nahiyesi Orman Cibayet (vergi) Yasavuru Korkunlu Fezzi “Mutlu” soyadını almışlardır.

Listeye göre: Atkaracalar Nahiyesinde; Atkaracalar Nahiyesi Çevirgeni Şevket “Baştürk”, Belediye Başkanı Mustafa “Öztürk”, Belediye Yazmanı Mustafa “Özkan”, Jandarma Karakol Kumandanı Halil “Gökkoca”, Demiryolu Kontrolörü Lütfü “Baysal”, Belediye Üyesi İsmail “Oflaz”, Belediye Üyesi Vahit “Tekin”, Belediye Üyesi Mustafa “Okman”, Cumhuriyet Halk Fırkası Üyesi Rahmi “Uzun”, Belediye Üyesi Hasan “Tumaç”, Köy Kâtibi İbrahim “Tekin”, Nahiye Tahsildarı Osman “Doğdu”, Belediye Üyesi Kadir “Anlı”, Belediye Üyesi Memet “Allı”, Belediye Üyesi Mustafa “Özdemir” soyadlarını almışlardır. Atkaracalar Nahiyesine Bağlı Köy Muhtarları ise; Soylak Köyü Muhtarı Hilmi “Demirkaya”, Eyüpözü Köyü Muhtarı Hüseyin “Öztaş”, Çavundur Köyü Muhtarı Fethi “Ergün”, Susuz Köyü Muhtarı Kasım “Güçlü”, Çama Köyü Muhtarı Osman “Uysal”, Yakalı Köyü Muhtarı Rıfat “Araz”, Yakalı Üyesinde Ahmet “Balcı”, Bozkuş Köyü Muhtarı Süleyman “Bozkuş”, Yalakçukurviran Köyü Muhtarı Hasan “Güven”, Üyükköyü Muhtarı Mustafa “Çambaş”, Çardak Köyü Muhtarı

M. Ş. ÖZCAN, İ. ÜZEN

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 129-152 (Atıf için/To cite).

Kasım “Gültürk”, İlpunar Köyü Muhtarı Ahmet “Kozan”, Çardak Köyü Muhtarı Kazım “Demirtaş”, Köy İmamı Abdullah “Uğuz”, Kızılibrik Muhtarı Mustafa “Kızıldağ” soyadını almışlardır (Çankırı’da Duygu, 05 İkinci Kanun 1935: 1).

Adı geçen gazeteyi taramamız sırasında, Çankırı’nın kazalarından Ilgaz ve Çerkeş ile Atkaracalar dışındaki nahiyelerinin bu gazetede derli toplu bir soyadı listesinin yer almadığı görülmüştür.

Yukarıdaki listenin yayımlandığı sayıda, daha önce verdiği bir ilanla aldığı soyadını duyuran Çankırı’da Duygu gazetesi yazarlarından H. Atıla Karahan’ın dönemin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker’e ithaf ettiği “*Soy adı alırken*” başlıklı şiire de yer verilmiştir (Çankırı’da Duygu, 05 İkinci Kanun 1935: 4). Söz konusu şiir şu şekildedir.

*“Ey Yüce Türk kızı,
Türk kadını
ATA TÜRKÜN verdiği SOY ADINI
Sen de al!..
İNÖNÜ önlerinde,
SAKARYA Başlarında,
DUMLUPINAR’ da
Kanlı Süngü Savaşlarında
(Yağt)ı Yok
Yoğu var kıldığı gibi
Sıyrıladığı dillerden...
Yad ellerden
Gelen
Posatlardan sıyrıldığın gibi...
Kendi kendine kal!*

***

*Bu adlar
Bu adları yadlar
-ZEKERİYE’nin kanı bir avuç toprağı yuğurmadan
Daha MERYEM ana İYSAYI doğurmadan önce
Tanrının adıyla birlikte çağırırdı
“ULU TANRIM, bizi Türklerden koru!” diye bağırdı...
O günler
O günleri,
O günlere gömülü dinleri
Deş!
Acun kadınlaşırken
Sen
ERKEKLEEEEEŞŞŞŞŞŞŞ...*

soyadı alanların Jandarma Kumandanı Emin Sabri “Yalın”, Jandarma Bölük Kumandanı Avni “Koçak”, Telefon Memuru Osman “Celen” olduğu belirtilmiştir (Çankırı’da Duygu, 12 İkinci Kanun 1935: 1). 19 Ocak 1935 tarihli sayıda ise Daimi Encümen Azasından Ali’nin “Boyacıoğlu”, Halim’in “Altay”, Cevdet’in “Dengi”, Devlet Demiryolları Çankırı Deposu Çevirgeni Nafiz’in “Akabıs”, Makinist İsmail’in “Aytek”, Makinist Hasan’ın “Güngöz”, Yağcı Remzi’nin “Yüksel”, Revizör Zeki’nin “Yücel”, Ateşçi Ahmet’in “Bortam”, Bekçi Cemal’in “Yalçın”, Silici Süleyman’ın “Alan”, Silici Osman’ın “Taguk”, Silici Osman’ın “Tunçer”, Silici Hamis’in “Ormanoğlu”, Kazancı Yusuf’un “Argun”, Tesviyeci Süleyman’ın “Zerdem”, Gece Ateşçisi Halim’in “Kakaç” soyadını aldığı belirtilmiştir (Çankırı’da Duygu, 19 İkinci Kanun 1935: 1).

19 Ocak 1935 tarihli sayı ve ondan sonraki sayılarda yer alan çeşitli haberlerden soyadı alan kişiler şu şekilde tespit edilmiştir. Cevdet “Dengili”, Rabia “Rıfat”, Halim “Bayram”, Cemal “Dolon”, Hasan “Dağlar”, Ömer “Dede”, Mükürme “Altay”, Ali “Boyacı”, İsmail “Zincirci”, Makbule “Bayram”, Hilmi “Dede”, Hasan “Ünür”, Hamdi “Yüzbaşıoğlu”, Hasan “Karahacıoğlu”, Atiye “Üçok”, Mustafa “Dodur”, Şaziye “Uğuz”, Kızılırmak Nahiyesi’nde Hasan “Üçok” (Çankırı’da Duygu, 19 İkinci Kanun 1935: 1)¹¹, Sadiye “Uğuz”, İhsan “Zeynel”, Abdullah “Doğdu” (Çankırı’da Duygu, 20 Nisan 1935: 1), Çerkeş Belediye Başkanı Ziya “Aydemir” (Çankırı’da Duygu, 09 Mayıs 1935: 4).

Başbakan İsmet İnönü’nün hava tehlikesine karşı yaptığı konuşma ve çağrı üzerine Hava Kurumuna Çankırı’dan yılda en az 20 lira vermeyi taahhüt eden üyeler arasından soyadları tespit edilenler şunlardır.

Eczacı İsmail “Olcaç”, Ziraatbank Direktörü Halim “Ünür”, Cumhuriyet Müddei Umumisi Şevket “Ural”, Umumi Meclis Üyesi Manifaturacı Hasan Tahsin “Tabak”, Tiftik Tüccarı Hidayet “Yiğit”, Attar İsmail “Yıllıkoğlu”, Manifatura Tüccarı Ahmet “Dodur”, Manifatura Tüccarı Hilmi “Ersunan”, Defterdar Pertev “Yücel”, Tahsil Müfettişi Adil “İsfendiyar”, Umumi Meclis Üyesi Sabri “Özer”, Attar İhsan “Kütük”, Mahkeme Başkâtibi Besim “Ergin”, Nafia Fen Memuru Halit “Başaran”, Fahri “Karagülle”, Zühtü “Onat”, Salih “Demiral”, Baytar Direktörü Aziz “Öğütçü”, Sağlık Memuru Ravi “Çağlar”, Manifaturacı Kadir “Özkan”, Tüccar Osman “Cebeci”, Şarapçı Memet “Namazof”, Avukat İhsan “Seydel”, Sulh Hâkimi Remzi

---

¹¹1935’te yapılacak genel seçimde Çankırı ikinci seçmen adaylarının listesinden, soyadı aldıklarını tahmin ettiğimiz isimler seçilmiştir. Bu listede Cevdet “Dengili” şeklinde yer verilen isim daha önce Cevdet “Dengi” olarak geçmiştir.

“Aytegin”, Hususi Muhasebe Müdürü Mazhar “Solakoğlu”¹², Mektupçu Yaver Soydaş Hasan “Üçok”, Bakkal Hüseyin “Kuşkuşoğlu”, Orman Mühendisi Hamit “Sezer”, Tayyare Şubesi Muhasibi Avni “Tozun”, Tayyare Şubesi Muakkibi Hüseyin “Tüfekçi” soyadlarını almışlardır. (Çankırı’da Duygu, 15 Haziran 1935: 1). Adliye zabıt kâtiplerinden Baki ve kardeşi Encümen Kâtibi Halit’in “Şehirlioğlu” (Çankırı’da Duygu, 29 Haziran 1935: 2), İkinci Komiser Abbas’ın “Sözer” (Çankırı’da Duygu, 06 Temmuz 1935: 1), Maliye Tahsildarı Ali’nin “Kalender” (Çankırı’da Duygu, 03 Ağustos 1935: 4), İlkokul İspekteri (müfettişi) Bekir’in “Erdem” (Çankırı’da Duygu, 14 Eylül 1935: 1), Çankırı Saylavı Sami’nin “Çölgeçen” (Çankırı’da Duygu, 28 Eylül 1935: 1), Halk Partisi İl Başkanı Mustafa’nın “Bayram”, Bayındırlık Direktörü Nazım’ın “Ölçen”, Bayındırlık İşyarlarından Mustafa’nın “Yılmaz” (Çankırı’da Duygu, 16 İkinci Teşrin 1935: 4), Ilgaz Azalarından Mustafa’nın “Akman”, İl Genel Meclisi Daimi Üyelerinden Gökmen’in “Erdoğan”, yedek üyelerden Rifat’ın “Dolunay” (Çankırı’da Duygu, 21 Mart 1936: 4), İnhisarlar Müdürü Musa’nın “Ballı” (Çankırı’da Duygu, 23 Mayıs 1936: 1), Çankırı Basımevi Ciltçisi Muharrem’in “Akaydın” (Çankırı’da Duygu, 13 Haziran 1936: 1), Şarbay Ömer’in “Atasoy” (Çankırı’da Duygu, 20 Haziran 1936: 1), Çerkeş Ceza Hâkimi Ferit’in “Beşkardaş”, Çankırı Hazine Avukatı Salim’in “Kılavuz” soyadlarını aldıkları bahsi geçen nüshalardan tespit edilmiştir (Çankırı’da Duygu, 27 Haziran 1936: 1).

Yukarıda yer alan verilerden toplamda 182 soyadı ortaya çıkmaktadır. Bahsi geçen soyadları; Acar, Aclan, Akabis, Akalın, Akaydın, Akdağ, Akman, Aksoy, Akyazı, Alan, Allı, Altay, Altay, Altun, Anlı, Araz, Arda, Argun, Arın, Atalay, Atasoy, Aydemir, Aydın, Aytegin, Aytek, Aytekin, Balcı, Ballı, Başaran, Baştürk, Bayar, Bayıksel, Bayram, Baysal, Berk, Beşkardaş, Bilgin, Binici, Bortam, Boyacı, Boycıoğlu, Bozkuş, Cebeci, Celen, Coşgun, Çağlar, Çambaş, Çetinalp, Çölgeçen, Dağlar, Dalgıç, Dalkılıç, Dede, Demir, Demiral, Demirel, Demirkaya, Demirtaş, Dengi, Dengili, Dodur, Doğdu, Doğu, Dolon, Doluca, Dolun, Dolunay, Duman, Ejder, Elibol, Elmalı, Erdem, Erdoğan, Ergin, Ergün, Erol, Ersoy, Ersunan, Ertan, Erten, Ese, Esen, Evren, Gaygusuz, Gök, Gökkoca, Gökmen, Gönen, Güçlü, Gültürk, Güner, Güneş, Güney, Güngöz, Güven, İlter, İsfendiyyar, Kakaç, Kaleli, Kalender, Karaca, Karadayı, Karagülle, Karahacıoğlu, Karahan, Kaya, Kılavuz, Kızıldağ, Koçak, Kozan, Köşger, Kurtay, Kuşkuşoğlu, Kütük, Maral, Mutlu, Namazof, Oflaz, Okay, Okman, Olcay, Onat, Onay, Ormanoğlu, Ovalı, Ögütçü, Ölçen, Örnek, Özdemir, Özer, Özkan, Öztaş,

¹²Gazetenin 05 İkinci Kanun 1935 tarihli 214.sayısında soyadı “Solak” olarak geçmektedir.

Öztürk, Rıfat, Seydel, Sezer, Sezgin, Sınmaz, Solak, Solakoğlu, Somer, Sözer, Şehirlioğlu, Tabak, Taguk, Tanay, Tansu, Tekin, Tozun, Tumaç, Tunca, Tunçer, Tüfekçi, Tümay, Uçkan, Uğurlu, Uğuz, Ulusoy, Unur, Ural, Uygun, Uysal, Uzgören, Uzun, Üçok, Ülker, Ünal, Ünlü, Ünür, Ünver, Yalçın, Yalın, Yenisey, Yıllıkoğlu, Yılmaz, Yiğit, Yurtkulu, Yücel, Yüzbaşıoğlu, Zerdem, Zeynel, Zincirci olarak tespit edilmiştir.

Çalışmamızda Çankırı’da Duygu gazetesi tarafından önerilen 327 soyadından 18’inin vatandaşlar tarafından alındığı tespit edilebilmiştir. Bahsi geçen soyadları şunlardır. “Erdem”, “Güner”, “Evren”, “Olca”, “Onat”, “Arda”, “Sezgin”, “Maral”, “Coşkun/Coşgun”, “Erten”, “Bayar”, “Mutlu”, “Ayдын”, “Baysal”, “Anlı”, “Ergün”, “Araz”, “Celen”.

Fındıkoğlu’nun tespit ettiği soyadları (isimlerle birlikte) ise şunlardır. Mehmet Çorbacioğlu, Azime Tiryakioğlu, Osman İmaretoğlu, Halil Çıtakoğlu, Osman Koloğlu, Hilmi Sucuoğlu (kunduracı), Hüseyin Kanlıkara, Bekir Sıtkı Ayav (avukat), İsmail Urvaz (demirci), Hüseyin Gözün (kasap), Mustafa Eriş (ekmekçi), R. Şensal (kahveci), Şükrü Tanrıöver- İ. Ahretlik (berber), H. Arar (otelci), Sadık Denlu (pırtıcı), Hüseyin Kirte (tütüncü), Cemal Pakar (bakkal), Bekir Tolgay (bekmezci), Behçet Talı (benzinci), Ali Yılmaz Türk (kasap), Hüseyin Ünürlü (bakkal), A. Çil (tuzcu), H. Durlanık (bakkal), Hüseyin Depreli (bakkal), Hasan Sakaoğlu (sepetçi) (Fındıkoğlu, 1941: 312-313). Bu soyadları ele alındığında, kişilerin serbest meslek erbabı oluşu dikkat çekmektedir.

Fındıkoğlu ayrıca, Belediyede evlenme ilanlarında yer alan bazı soyadlarına (isimlerle birlikte) yer vermiştir. Bunlar: Döndü Körbekiroğlu, Mehmet Kibaroglu, Hamdi Ejder, Ahmet Özgür, Hasan Karaalioğlu, Hamdi Topçu, Ali Karaman, İsmail Nevşehirli, İsmail Denli, Mehmet Kartal, Naciye Kızmaz, Hasan Sobayapıcı, Emine Çetin, Fethiye Karahasanoğlu, Vesile Uyar, Zeliha Çubukçuoğlu, Fethiye Öztutan v.s. olarak ifade edilmektedir (Fındıkoğlu, 1941: 313).

Yazar, Çankırı Belediyesi tarafından ilan edilen yol vergisi¹³ mükelleflerinin listesinde gördüğü isim ve soyadlarının bazılarını da yer vermiştir. Bunlar ise: Abazaoğlu Halil, Hindioğlu İsmail, Deligözoğlu Ahmet, Altıparmakoglu İsmail, Camgözoğlu Adil, Dedeoğlu Bekir, Demircioğlu Osman, Eyüboğlu Ahmet, Yüzbaşıoğlu Kadir, Sariimamoğlu Mehmet, Şamlıoğlu Sait,

---

¹³İlk olarak 102 sayılı kanunla 21 Şubat 1921’de kabul edilen vergi, 25 Şubat 1952’de kaldırılmıştır.

Kalelioğlu Mustafa, Moguoğlu Satılmış, Köşkerioğlu Salih, Keserlioğlu Süleyman, Kuloğlu Osman, Camgözoğlu Mustafa, Öredekoğlu Zühdü, Kırıkioğlu Selami, Karabiberoğlu Ahmet, Kuşçuoğlu Kadir, İpekoğlu Emin, Salepcioğlu Abdullah, Ölmezoğlu Sulhi, İzmirlioğlu Ahmet, Aşıkioğlu Mehmet, Derelioğlu Haşım, Sipahioğlu İsmail, Kolağasıoğlu Kadir, Zencircioğlu Şahin v.s. olarak belirtmiştir (Fındıkoğlu, 1941: 314). Yazarın dikkat çekmek istediği şey, Belediyenin yayınladığı mükellefler listesindeki isimlerin soyadından sonra gelmesidir ve sadece Belediye Başkanının ismi ve soyadı kanunda belirtildiği gibi kullanılmıştır. Listeyi hazırlayan belediye memuru Belediye Başkanı haricindeki isimleri ve aile adlarını eski usulde yazmaya devam etmiştir.

Fındıkoğlu'nun yer verdiği soyadlarının neredeyse hiçbiri Çankırı'da Duygu gazetesinin önerdiği soyadlarını içermemektedir.

Çankırı'da Duygu gazetesi, soyadı almak için verilen kanuni sürenin (2 Temmuz 1936) dolmasından bir ay önce, Haziran sayılarında Çankırı Valiliği tarafından yapılan aşağıdaki uyarılara da yer vermiştir:

“Soy adı kanunu mucibince en son Temmuzun ikisine kadar her aile bir soy adı almak mecburiyetindedir. Vaktında Belediyeye müracaat edüp soy adı beyannamelerini tasdik ettirmeyenler haklarında mahsus kanuni mucibince beş liradan on beş liraya kadar “bir gûna itirazı kabul etmemek üzere ve kat’i şekilde” ceza verilecektir. Herkesin bu ödevini vaktinden evvel yapmaya ve bitirmeye çalışmaları kendi menfaatları icabından olduğu ve münevver tabakanın da vatandaşlarını cezaya çarptılmamaları için lazım gelen visaya teşvikat ve beyannameleri vermeleri hakkında kendilerine muavenet etmeleri vatani bir borç olduğu cümlelerin malumu olmak üzere ilan olunur.”(Çankırı'da Duygu, 06 Haziran 1936: 4; 13 Haziran 1936: 4)

“Vatandaşların soy adı alma müddeti 2 Temmuzda bitecektir. Bu müddet zarfında soy adı alıp tescil ettirmeyenlere itirazsız kat’i olarak beş liradan on beş liraya kadar ceza alınacaktır. Cezaya çarptılmamak için bu müddet zarfında bu ödevin yapılması cümleye bildirilir.”(Çankırı'da Duygu, 20 Haziran 1936: 4; 27 Haziran 1936: 4)

Verilen kanuni sürenin dolmasından itibaren gazetenin sonraki sayılarında konu gündemden düşmüştür. Dil inkılâbının bir parçası olarak hayata geçirilen soyadı kanununun anlaşılması ve benimsenmesi, devletin gösterdiği hassas tutumun etkisiyle yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Tanınan süre içinde büyük ölçüde soyadı alma işleminin yapıldığı tahmin edilmektedir. Soyadı almayanlar varsa bunların da ihmalkârlıktan dolayı almadığı düşünülebilir.

Sonuç

Soyadı kanununun içeriğine ve uygulamalarına bakıldığı zaman, yeni bir ulus yaratma düşüncesine büyük bir katkı yaptığı söylenebilir. Her ne kadar ilgisizlik ve ihmal olsa da soyadı alma işleminin büyük oranda sağlandığı anlaşılmaktadır.

Çankırı'da Duygu Gazetesi, ulusal basında vatandaşlara yönelik olarak Türk Dili Araştırma Kurumu'nun önerdiği soyadlarını aynen yayınlamak yerine, özel listelerle tespit ettiği yeni soyadlarını okuyucularına önermiştir. Ayrıca, önerdiği soyadlarının anlamlarına da yer vererek vatandaşların alacağı soyadının ne anlama geldiğini göstermek istemiş ve vatandaşların bu konuda bilinçli bir seçim yapmalarını sağlamaya çalışmıştır.

Çankırı'da Duygu Gazetesi incelendiğinde, soyadı alma hususunda kamu görevlileri ve eşrafın çoğunlukta olduğu gözlemlenmiştir. Az da olsa, belirtilen grupların dışındaki vatandaşların aldığı bir kısım soyadlarına rastlanmaktadır. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun çalışması ise daha çok kamu görevlileri dışında kalan kesimin aldığı soyadlarıyla ilgilidir.

Çankırı'da Duygu Gazetesinden tespit edildiği kadarıyla, soyadı alanların büyük çoğunluğu kamu görevlileridir. Kanaatimizce bu durum, soyadı meselesinin kamuda daha sıkı takip edilmesinden ve gazetenin kamuda soyadı alanların bilgisine daha çabuk ulaşmasından kaynaklanmaktadır.

Türk Dili Araştırma Kurumu'nun ve Çankırı'da Duygu Gazetesinin yayınladığı yeni soyadlarına rağmen, kamu görevlileri başta olmak üzere vatandaşların, önerilen soyadlarından 1/10 oranında yararlandığını, kendisine çok yabancı gelen yeni soyadı önerilerine pek itibar etmediğini ve büyük oranda kendilerinin soyadı tercihinde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA))

BCA, 30.10.0.0/28.161.1

BCA, 30.10.0.0/124.884.18

BCA, 51.0.0.0/12.101.10

BCA, 51.0.0.0/12.102.25

M. Ş. ÖZCAN, İ. ÜZEN

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 129-152 (Atıf için/To cite).

BCA, 490.1.0/3.12.18

BCA, 490.1.0/3.12.45

BCA, 490.1.0/15.81.2

BCA, 490.1.0/18.92.3

BCA, 490.1.0/41.173.5

Resmi Yayınlar

Soy Adı Kanunu. (1934, 2 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı:2741). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2741.pdf> (Erişim Tarihi: 14.09.2019)

Efendi, Bey, Paşa Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun. (1934, 29 Teşrinisani). Resmi Gazete (Sayı:2867). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2867.pdf> (Erişim Tarihi: 14.09.2019)

Soy Adı Nizamnamesi. (1934, 27 Kânunuevvel). Resmi Gazete (Sayı:2891). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2891.pdf> (Erişim Tarihi: 14.09.2019)

TBMM Zabıt Ceridesi, 4. Devre, 23. Cilt, 16.6.1934

TBMM Zabıt Ceridesi, 4. Devre, 23. Cilt, 18.6.1934

TBMM Zabıt Ceridesi, 4. Devre, 23. Cilt, 21.6.1934

TBMM Zabıt Ceridesi, 4. Devre, 25. Cilt, 24.11.1934

TBMM Zabıt Ceridesi, 4. Devre, 25. Cilt, 17.12.1934

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Çankırı'da Duygu

Ulus

Kitap, Makale ve Bildiriler

Aslan, D.A. (2006). Modern Türkiye'de Ulusal Kimliğin İnşasında Soyadı Kanunu'nun Rolü. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, (3), 155-172.

M. Ş. ÖZCAN, İ. ÜZEN

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 129-152 (Atıf için/To cite).

- Atabay, M. (2005). Soyadı Kanunu ve Bu Konuda Yapılan Tartışmalar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:42, 2005, s.231-248.
- Ateş, T. (2010). *Türk Devrim Tarihi* (6.Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Avşar, Z. ve Kaya, A.E.E. (2013). Cumhuriyet Türkiye'sinin Halkçılık Uygulamaları: Soyadı Kanunu Örneği. *Turkish Studies*, (8/5), 73-90.
- Doğaner, Y. (2007). Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Sosyo-Kültürel Değişim. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICANAS*, 38, 235-260.
- Dokuyan, S. (2016). Soyadı Kanunu Ve Kanununun Uygulanma Süreci. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31(1), 129-166.
- Ertan, T.F. (2000). Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu. *Kebikeç*, (10), 255-272.
- Fındıkoğlu, Z.F. (1941). Çankırı'da Soyadı Kanunu'nun Tatbikatı. *Çığır*, (121), 312-315.
- Turan, Ş. (2010). *Türk Devrim Tarihi III (2. Bölüm): Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

OSMANLI RESMÎ DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİNDE SİYASET VE HUKUK BİRLİKTELİĞİ: FATİH SULTAN MEHMET VE MOLLA HÜSREV ÖRNEĞİ

Ahmet DEMİR¹

Öz

Osmanlı Devleti'nin resmî düşüncesi, yüzyıllar boyu süreklilik gösteren siyasî geleneğin anlaşılması bakımından önemli bir konudur. Bu düşüncenin oluşumuna, Osmanlı'dan önceki Türk-İslam devlet geleneğinin siyasî, İslâm'ın da dinî değerleri önemli katkılar sağlamıştır. Kuruluşundan itibaren heterojen bir kültüre sahip olan Osmanlı Devleti'nde hükümdarların bu renkli yapıyı Sünnilik çatısı altında birleştirmeye çalıştıkları görülmüştür. En kapsamlı düzenlemeyi yapan, büyük bir imparatorluk mirasını devralan ve bunu Türk-İslam Medeniyeti etrafında yeniden şekillendirmeye çalışan Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmet olmuştur. Onun bu ideali gerçekleştirmesinde en büyük yardımcıları ise, siyasetinin vasıtası haline getirdiği ilmiye sınıfı mümessilleri olmuştur. Bu yazıda Osmanlı Devleti'nin resmî düşüncesinin oluşum ve gelişiminde etkili olan siyaset-hukuk birlikteliği ortaya konmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla konunun siyasî boyutu, tarihî arka planıyla ortaya konup, bu sürecin tamamlayıcısı olan medrese-hukuk bağlantısıyla birlikte ele alınacaktır. Zira devletin kurumsal gelişmesine paralel olarak kontrol mekanizması içerisine yerleştirilen medreseler ve tabiatıyla genelde medreseliler sınıfı (ulemâ), özelde de hukuk âlimleri resmî düşüncenin fikrî dayanağını oluşturmuştur. Osmanlı tarihinde bu yapıyı olgunlaştıran Fatih Sultan Mehmet olmuştur. Güçlü hükümdar modelini inşa ve bunu da başarıyla temsil eden Fatih ile fıkıh sahasının otoritelerinden olan Molla Hüsrev'in siyasî-hukukî tecrübeleri, bir taraftan devletin temel dinamiklerini güçlendirirken, diğer taraftan siyasete de hukukî bir meşrûiyet sağlamıştır. Onların gayretleri büyük ölçüde Sünnilik yapısını güçlendiren büyük bir imparatorluk gelişimine yardım etmiştir. Bu çerçevede Fatih'in Molla Hüsrev'den, Mu'tezile'nin niteliğini ortaya koymak için talep ettiği tefsir hâşiyesi bu yapının geliştirilmesi yolundaki gayretler anlamında düşünülebilir. Buradan hareketle devletin resmî düşüncesinin, İslam dünyası içerisinde gelişen Sünnilik dışındaki bütün dinî-mezhebî akımlardan arındırılmak istendiği söylenebilir. “Zamanımızın Ebû Hanife'sidir” hitabının sahibi olan hükümdar ile bu sözün muhatabının siyasî-hukukî mesailerinin niteliğini ortaya koyabilmek, Osmanlı Devleti'nin tevârüs ettiği birikimin sonraki yüzyıllar için taşıdığı anlam bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü devlet, oluşturduğu bu yapıyı uzun yüzyıllar korumayı başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fâtih ve Merkezîyetçilik, Resmî Düşünce, Medrese, Hukuk, Molla Hüsrev, Osmanlı İlmiye Sınıfı.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ademir38@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-3272-775X.

Makale gönderilme tarihi: 12 Kasım 2019. Makale kabul tarihi: 12 Aralık 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

POLITICAL AND LEGAL UNION IN THE DEVELOPMENT OF OTTOMAN OFFICIAL THOUGHT: FATİH SULTAN MEHMET AND MOLLA HÜSREV EXAMPLE

Ahmet DEMİR

Abstract

The Official Thought of the Ottoman State is important in understanding the political tradition that has been persistent for centuries. The political values of the Turkish-Islamic state tradition before the Ottoman Empire and the religious values of Islam contributed significantly to the formation of this thought. In the Ottoman Empire, which has had a heterogeneous culture since its establishment, it was seen that the rulers tried to unite this colorful structure under the roof of Sunnism. The most comprehensive arrangement was made by the Ottoman Sultan Fatih Sultan Mehmet, who inherited a great imperial heritage and tried to reshape it around the Turkish-Islamic Civilization. His greatest helpers in realizing this ideal have been the representatives of the science class which he has become the mediator of his politics. In this article, the political-legal unity which is effective in the formation and development of the official thought of the Ottoman Empire will be put forward. Therefore, the political dimension of the issue will be put forward with its historical background and will be dealt with the madrasah-law connection which is complementary to this process. Because the madrasahs placed within the control mechanism in parallel with the institutional development of the state and the class of madrasahs in general (ulama) and the scholars of law in particular constituted the intellectual basis of official thought. In Ottoman history, Fatih Sultan Mehmet made this structure mature. The political-legal experience of Fatih and Molla Hüsrev, one of the authorities of fiqh field, who built and successfully represented the strong ruler model, on the one hand strengthened the basic dynamics of the state and on the other hand provided a legal legitimacy to politics. Their efforts have helped to develop a great empire that greatly strengthens the Sunni structure. In this context, the commentary that Fatih requested from Molla Hüsrev to reveal the nature of Mu'tezile can be considered in the sense of the efforts to develop this structure. From this point of view, it can be said that the official thought of the state is intended to be purified from all religious-sectarian currents except the Sunnism which has developed within the Islamic world. It is of great importance in terms of the meaning of the accumulation of the Ottoman Empire for the following centuries to be able to reveal the quality of the political-legal work of the ruler and the interlocutor of this word, who is the author of "Abu Hanife of our time". Because the state has managed to preserve this structure for centuries.

Keywords: Fatih and Centralism, Official Thought, Madrasah, Law, Molla Hüsrev, Ottoman Science Class.

Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren resmî bir bakış açısı geliştirmeye çalışmıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için gerekli olan güçlü merkezî idarî yapıyı kurmuş, tevârus ettiği İslâmî geleneği de Sünnilikle yorumlayarak bu yapının olgunlaşmasını sağlamıştır. İç içe geçmiş bu yapının anlaşılabilmesi için bazı kavramların açıklanması gerekmektedir.

“Osmanlı Resmî (İmparatorluk) Düşüncesi” kavramsal olarak bilim camiasınca hâlâ tartışılmaktadır. Özellikle Ahmet Yaşar Ocak tarafından “düşünce” ya da “ideoloji” şeklinde dile getirilmeye çalışılmıştır. Kavram, Osmanlı Devleti’nin kendisine, üzerinde egemen olduğu toprağa ve bu toprak üzerinde yaşayan tebaasına, ilişkide bulunduğu diğer ülkelere bakışı, onları algılayış tarzı, dünya görüşü, zihniyet yapısı ve yükseldiği değerler sisteminin bütünü olarak ifade edilebilir (Ocak, 2013: 83). Bu yapıyı olgunlaştıran unsurların en önemlileri hiç kuşku yok ki tarihî birikimlere dayanan siyaset ve dindir. Osmanlı’dan önceki dönemlerden itibaren bir gelişme seyri izleyen siyaset ve dinin izdüşümü de saltanat ve İslam’ın farklı pratikleri olmuştur. Öyle ki bu yapı, eski siyaset nazariyelerinde de vurgulandığı gibi² siyaset-din ikilisini özdeşleşen bir konuma yükseltmiştir. Dolayısıyla da devlet kutsallaşmıştır.

Siyasal anlamda Eski Türk ve Moğol geleneğinin Selçuklu ve İlhanlı, Klasik İslâm geleneğinin Emevî-Abbasî ve bunların yanında Bizans geleneğinin tecrübeleriyle birlikte şekillenen Osmanlı saltanat biçimi, dinî olarak da İslâm’ın sünnî ve gayr-i sünnî tezâhürlerini kullanarak sentezlenmiş (Ocak, 2013: 85-95) ve yepyeni bir model olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden başlayarak tevarüs ettiği siyasî ve dinî birikimler sayesinde bir resmî düşünce oluşturmaya çalışmıştır. Bunu oluşturmanın en etkili yolu en başta merkezî bir idare tarzı geliştirmektir. Nitekim Yıldırım Bâyezid ve II. Murad örneğinde görülen merkezîyetçilik en müşahhas şeklini Fatih Sultan Mehmet döneminde almıştır. Kısaca özetlemek gerekirse; daha beylik döneminden itibaren başlayan ve Fatih Sultan Mehmed’e kadar devam eden süreçteki resmî düşünce çizgisi Osmanlı Devleti’nin ulaşmış olduğu kurumsallaşmayla büyük bir paralellik gösterir. Kuruluş döneminden itibaren mevcut bulunan renkli ve çeşitli yapı, zamanla güçlenen merkezî otorite tarafından süreç içerisinde belirginleşen sünnî-hanefî düşünce vasıtasıyla yönetilmiştir.

---

² Bu konuyla ilgili olarak *Kelile ve Dimne*, *Kâbüsnâme*, *Kutadgu Bilig*, *Siyâsetnâme* gibi eserler sayılabilir.

Osmanlı Resmî Düşüncesi-Medrese İlişkisi

Osmanlı Devleti, yukarıda bahsedildiği üzere resmî düşüncesini oluştururken bazı önemli kurumlardan istifade etmiştir. Bunlar arasında medreseler en önemlilerindedir. Bilindiği gibi Osmanlılar, İslamî kültür ve geleneği büyük ölçüde Selçuklular vasıtasıyla devralmışlardır. Eğitim kurumları olan medreseler de bu miras arasındaki en önemli unsurlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli veziri Nizâmülmülk'le Osmanlı hükümdarı Fâtih'in sünnilik politikasında eğitim kurumları olan medreselere yükledikleri anlam bakımından büyük benzerlik bulunması, açıklanmaya çalışılan resmî düşünce açısından önemli bir konudur.

Osmanlı medreselerinde esas hedef genel anlamda İslamî ilimlerin öğretilmesiydi. Aklî ilimlere de önem verilen Osmanlı'da fikhın öğretilmesine ayrı bir önem atfedilmişti. Fâtih'le birlikte Osmanlı'da bu kurumlardaki fikh öğretimi, tıpkı Nizâmülmülk'ün gerçekleştirdiği kontrol mekanizmasının daha üst seviyede tatbiki çerçevesinde devam ettirildi. Osmanlılar bunda büyük kurumsal başarı sağladılar. Dinî ve hukukî sahalarda öğrenim gören medreseliler, bazı idare ve murâkabe işlerinin yanında, asıl olarak eğitim ve hukukla ilgili problemlerle de uğraşmaktaydı. Şu da söylenmelidir ki, Osmanlı Devleti'nde teşkilatlı bir ilmiye sınıfı, kuruluş devri eğitim kurumlarıyla ve adli meselelerle uğraşan zümrelerin gelişmesiyle ortaya çıktı (Mayer, 1980: 50). Bütün bu kademeleri (tavzîf dönemi) geçiren ulemânın yetişme tarzı, onları yönlendiren politikanın kendilerine bakışını da ifade etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlardan itibaren medreseler genelde hükümdârlar ve bazı devlet adamları tarafından kurulmuştur. Buna ilk örnek olarak Orhan Bey'in kurduğu İznik medresesi verilebilir (Neşrî Tarihsiz: v. 82a; Uzunçarşılı, 1988a: 1; Baltacı, 1976: 15; Bilge, 1984: 66). Orhan Bey döneminde Süleyman Paşa ve Hayreddin Paşa yine İznik'te medrese kurmuşlardır (Bilge, 1984: 66, 74-78, 79-81). Daha sonraki tarihlerde bu çerçevedeki hizmetin devam ettiği görülmektedir. Mesela; I. Mehmed Bursa'da Sultâniye'yi, II. Murad Edirne'de Saatli medreseyi inşa etti. İznik'teki ile birlikte Osmanlı medreseleri, zamanla ihtisaslaştı ve kademelenme süreci yaşadı. Sultâniye bu konuda güzel bir örnektir. Yıldırım Bâyezid'in Bursa'daki Dârüşşifâ'sı, II. Murad'ın Edirne'deki Dârülhadis'i hep bir üst kademeyi, yani ihtisaslaşmaya çalışan müesseseleri ifade eder (Tekeli ve İlkın, 1993: 14-15). Devletin siyasî gelişmelere paralel şekilde bu müesseseler üzerindeki politikası ve düşüncesinin kademelenme konusunda da rol oynadığı söylenmelidir. Zira devletin merkezi değıştikçe açılanların, öncekilerin önemini azaltması ilmi kaygılardan çok siyasî kaygılarla ilgili bir

husus olarak görülebilir. Şüphesiz bunda siyasî otoritenin, her zaman başvuracağı ve güçlerinden faydalanacağı müesseseler olan medreselere, içerisinde bulunduğu şartlara bağlı olarak müdahale etmesinin rolü vardı. Hem geçmişten intikal eden bir gelenek söz konusuydu, hem de genişleyen sınırlar, değişen şartlar ve buna bağlı olarak daha fazla kozmopolitleşen topluma yönelik ihtiyaçlara çözüm getirecek eleman temini meselesi öne çıkıyordu.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle ulemânın yetişmesine, devletin medreseleri, kendisine eleman temin eden bir kaynak olarak görmesi çerçevesinde değinmek gerekmektedir. Bu sayede din ve hukuk öğretimini hedefleyen medreseler aracılığıyla siyaset-hukuk bağlantısına da köprü kurulabilecektir. Özellikle ilk Osmanlı medresesinde âlim namzedinin aldığı derslerin, mahiyet itibarıyla Selçuklularınkiyle büyük oranda benzerlik gösterdiği belirtilmelidir (Bilge, 1984: 42). Dersler ağırlıklı olarak naklî idi. Fakat aklî ilimler de müfredâtta idi. Elbette ilk medreselerde görev yapacak müderrislerin temini de söz konusuydu. Henüz yeni kurulmaya başlandığı için buralardaki müderris ihtiyacı, ya Selçukluların önemli merkezleri olan Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerden ya da Mısır, Irak ve İran gibi yerlerden gelen ulemâdan karşılanıyordu. Bunların devlet talebiyle gelmeleri, devlet kontrolündeki medrese bağlamında önemli bir konudur. Davûd-ı Kayserî ile başlayan bu geleneğin epeyce bir süre devam ettiği, Fâtih devrinin öne çıkan âlimlerinden Ali Kuşçu'nun da aynı politika ile İstanbul'a getirilmesinden anlaşılmaktadır. Çift yönlü işleyen bu yararlılık, yani devletin ulemâdan beklentisi ve ulemânın verdiği hizmete karşılık sağladığı güven, esasta devlet politikasını yürüten Osmanlı hükümdarı için, hâkimiyetinin yayılmasına yardım eden, İnalıcık'ın deyimiyle, bu "te'lîfci siyaset" (İnalıcık, 1987: 183-184), çok şey ifade etmekteydi.

Osmanlı için güçlü bir orduya ve etkin bir bürokrasiye sahip olmak, bunları meşrûlaştırıcı mekanizma ve ideolojilere sahip olmayı da gerektirmekteydi. Bunların başında Sultanın halifeliği, millet sistemi gibi faktörler gelmekteydi. Fakat en önemli konu, din eğitimi ve adalet pratiğini yürüten kadroların yetişmesinin, bunların fonksiyonlarını yerine getirmelerinin, idarî hiyerarşinin doğrudan müdahalesinin dışında, fakat yine de merkezin denetiminde gerçekleşmesi olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1993: 5). Medreseler zamanla Osmanlı merkezî yönetim politikasıyla, kuruluş tarihinden itibaren sürekli yönetimin kontrolünde bulunan ve yalnızca kendisiyle aynı doğrultuda düşünmek zorunda olan yönetime eleman yetiştiren *Osmanlı İslâmî*'nin kurumu haline gelmiştir (Ocak, 1990: 144-145).

Fâti̇h Sultan Mehmed'in Merkezietçi Düşüncesini Ve Ulemâ

Osmanlı öncesindeki dönemle ilgili olarak Nizâmülmülk'ün, kendi adıyla anılan medreselerin başına büyük İslâm âlimi İmam Gazzâlî (ö. 505/1111)'yi getirmesi bu düşüncenin çıkış noktası olarak görülebilir. Bir siyaset adamı olarak onun bu hareketinin, kendinden sonrakilere de ilham vereceği muhakkaktır. Bu işbirliği, Osmanlı Devleti'nde de devam etmekle birlikte, Fâti̇h döneminde diğeri İslâm-Türk devletlerinden daha belirgin ve kurumsallaşmış bir karakter kazanmıştır. Osmanlılarda bu merkezietçi yönetim anlayışının bazı aşamalardan geçtiği tarihî bir gerçektir. Fâti̇h'e kadarki dönemde bazı hükümdârların merkezî yönetim kurma gayreti içerisine girdikleri malûmdur. Yıldırım Bâyezid, I. Mehmed ve II. Murad bunlar arasında yer alır. Osmanlı Devleti özellikle *Fetret devri* sonrası II. Murad'la birlikte sürekli merkezî otoriteyi gerçekleştirme gayreti içinde olmuştur (İnalçık, 2000: 49)³. Daha sonraki hükümdar II. Mehmed'in bunu büyük ölçüde gerçekleştirmesini sağlayan en önemli gelişme hiç şüphe yok ki İstanbul'un fethidir. Halil İnalçık'ın fâti̇h bir sultan olarak II. Mehmed'i tarifinin Ümit Hassan tarafından yorumlanması, onun birçok özelliğini ve merkezietçi idealini ifade etmektedir:

“Fâti̇h Sultan Mehmed Han kimliği, gerçekten de Roma fatihi (Fâti̇h) olmayı, İslâm'ın sünî kılıcı ve imparatorluk katına ulaşmışlığı (Sultan), mübârek bir muştulanmışlığın tecellisi (Muhammed) ve Asya'nın büyük birlikteliklerine selam göndermeyi (Khan) mezcetmektedir” (Hassan, 2001: 164-165).

Fâti̇h'e bu kimliği kazandıran faktörlerden birisi de İslâm'ın özel hukuk alanının, hukukî anlamda bağımsızlaştırılmasına karşılık, kadılar aracılığıyla örfü siyasete bağlanması olgusudur. Fâti̇h'i, merkezî otorite kurmaya teşvik eden unsurlara zamanla başkaları da eklenmiştir. Mesela, II. Mehmed'in ilk tahta çıkışından fetih sonrasına kadar mücadele etmek durumunda kaldığı Çandarlı ailesinin hareketleri ile olanı buna en güzel örneklerden birisidir (Mumcu, 1985: 39).

Merkezietçi düşünce, tepeden tırnağa her şeyin hükümdâr elinde toplanmasını gerektirmekteydi. Burada, siyasî gelişmelerin tesiriyle önem kazanan şeyhülislâmlığın, ilmiye sınıfı için oluşturduğu kontrol mekanizması vurgulanmalıdır. Osmanlılar, siyasî niteliğin bir sonucu olarak şeriat'ı “ayrı fakat eşit” denebilecek bir özel hukuk alanına yerleştirmeye

³ İnalçık, II. Murad'ın (1421-1451) daha çok saraydaki kullar arasından seçtiği kendi adamlarını uc komutanlıklarına getirmesinden başlayarak, merkezietçi politikanın giderek öne çıkmasının II. Mehmed dönemine de damgasını vurduğunu söylemektedir (İnalçık, 2000: 49).

özen göstermiştir (Mardin, 1990: 24-25). Aslında Fâtiḥ, şeyhülislâmlık müessesesini tam manasıyla bir devlet dairesi haline getirmiştir. *Kazâ* ve *tedrîs* mekânizmalarını da bu müessese vasıtasıyla, merkezî otoritenin icraatını teyit ve tasdik edici bir duruma indirmiş ve müessesenin başındaki zatı, kendinin mutlak vekili durumundaki vezir-i azam vasıtasıyla kendisine bağlamıştır (Ocak, 1994: 1206-1207; Unan, 1991: 34).

Osmanlı medreselerinin başlangıçtaki pozisyonları, güçlü bir merkezî yönetim sayesinde oluşan yönetim felsefesinin verileriyle güçlendirilmişti. Bir taraftan güçlü bir merkezîyetçi idarî sistemin temelleri atılmış, öte taraftan bu sistemin başında bulunan ve yetkilerini Allah'tan alan, otoritesi tartışma kabul etmez bir sultan anlayışı, başka bir ifadeyle "patrimonyal yönetim felsefesi" (Unan, 2003: 18) geliştirilmişti. Kuruluşundan beri medreselerin üzerinde bulunan Osmanlı hükümdârlarının otoritesi, sadece dinî müesseseleri değil ulemâyı da içine almaktaydı. Onlar, kendilerine hizmet veren ulemâdan her türlü yardımı isteyebiliyorlardı. Bunların içinde de özellikle Sünnî istikametteki devlet talebi önem taşıyordu (Gökbilgin, 1974: 24). Fâtiḥ dönemine kadar, ulemânın belli başlı temsilcileri yönetim görevini üzerlerine alanlar arasında yer almışlar, hatta bu sayede pek çok kurumun temelini atmışlardı (Üçok ve Mumcu, 1982: 199).

Osmanlı yönetimi, ilmiye sınıfına icrâ gücündeki yardımcı unsur gözüyle de bakmıştır. Fâtiḥ devrine kadar ulemânın ilmiye ve seyfiye kategorilerinde vazife aldıkları, hatta bazılarının vezir bile oldukları görülmekle birlikte, fetihten sonra bu durum tersine dönmüştür. Fâtiḥ'in İstanbul'u fethettiği dönemde Molla Gürânî'ye vezirlik teklif ettiği halde, onun bu görevi manevî baskısından çekinerek reddedip kadıaskerliği tercih etmesi, bu konuya XV. yüzyıldan güzel bir örnektir (Kefevî, 1113: 428a; Münecimbaşı, 1285: 371; Müstakimzâde, 1978: 10; Ateş, 1974: 406-408; Repp, 1986: 168-169). Bu konuyu destekleyici mahiyette Fahri Unan'ın Sahn medreselerinde tahsil görmüş yaklaşık 1.200 ilim adamı hakkında yaptığı tespit önemlidir (Unan, 2003: 237)⁴.

Osmanlı merkezî yönetimi ile ulemâ arasındaki ilişkinin, idarî-bürokratik tarafı kadar ilmî boyutları da önemlidir. Çok iyi bilindiği gibi Osmanlı

---

⁴ Unan, eserinin "Ulemânın Yetiştirme Safhaları ve Sosyal İlişkileri" alt başlığında dile getirdiği üzere, *Sahn medreselerinin* kuruluşundan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar müderrislik yapan 1.200 civarındaki ilim adamının en alttan en üste doğru işleyen kademeli bir sistemden geçerek nihâyet önemli mevki ve makamlara terfi ettiklerini, bunun işleminde de "patronaj ilişkileri" faktörüne bağlı olarak ulemânın, merkezî devlet adamları ve ulemâyı ilişki türleri geliştirmelerinin gerekçelerini ortaya koymaktadır. Unan ayrıca, bu ilişki ağına bağlı rekabet ortamını da resmetmektedir.

hükümdarları, şehzâdelikleri dönemlerinden başlamak üzere bir âlimin yanında yetişirdi. Şehzâde, hocasının terbiyesinde yetişir, ilmî ve ahlakî bakımdan belli bir seviyeye yükselirdi. Zamanı geldiğinde, kader bahtına gülüp tahta otursa bu ilişkinin devam etmesi çoğunlukla mümkün olurdu. Fâtih'in şehzâdelik dönemi hocalarından olan Molla Hüsrev ve Molla Gürânî ile ilişkisi buna bir örnek teşkil eder.

Merkezî yönetim-ulemâ ilişkisinin ilmî platformu için özellikle Fâtih dönemi canlı örnekler taşımaktadır. *Burhân-ı Tevhîd* meselesinde Molla Zeyrek ile Hocazâde'nin, *Tehâfüt Meselesi*'nde Hocazâde ile Alâeddin Ali Tûsî'nin tartışması, bizzat Sultan Fâtih'in talebi doğrultusunda gerçekleştirilmesi bu ilişkinin ele alınan bağlamdaki boyutunu yansıtmaktadır. Bu tartışmalarda Molla Hüsrev'in ve Mahmud Paşa'nın hakemliği yanında Fâtih'in huzûru yine aynı doğrultuda önemlidir (Nişancı Mehmed Paşa, 1279: 174; İnalçık, 1973: 177; Uzunçarşılı, 1988b: 230n; Ünver, 1992: 209-210; Yaltkaya, 1940: 464). Fenarîzâde Hasan Çelebi, Mağnisazâde Muhyiddin Mehmed Efendi (Gelibolulu Mustafa Âlî Tarihsiz:v. 155b)⁵ örnekleri de bu çerçevede değerlendirilebilir (Unan, 2003: 224). Yine Fâtih zamanında ortaya çıkan siyasî çekişmeler açısından bakıldığında, merkezî yönetim-ulemâ ilişkilerine giden bir ağ bu kez farklı boyutlarda karşımıza çıkar. Bunlara verilecek Müeyyedzâde Abdurrahman, Halepli Alâeddin Ali, Molla Kestelli, Molla Lutfî, Mevlânâ Abdülkâdir'in şehzâde-hükümdar-ulemâ-devlet adamı bağlantılı örnekleri bu boyutu en güzel biçimde ortaya koymaktadır (Unan, 2003: 222-224).

Gelenekler ve tecrübeleriyle teşkilatını kuran ve teâmüllerle devamlılığını sağlayan devlet için, bütün müesseseleriyle beraber güçlü bir otorite sağlanması esastı. Bu esası meydana getirmek, devletin hem hukukî hakkını, hem de tebaasına ve reâyâyâ karşı mesûliyetini ifade etmekteydi. Devlet ya da imparatorluk gibi büyük bir teşekkülün böyle bir yapılanmayı, kökeni hukuka dayanan adalet anlayışıyla oluşturması kadar tabî bir şey yoktu. Din ve hukuk tahsil ettirdiği medreselilerini, hem oluşturacağı büyük siyasî mekanizmanın idarî ve hukukî dayanağı, hem de kendini ifade etme ve gücünü ispat etme anlamına gelen resmî düşüncenin oluşturulmasında dinî-hukukî konularda ilham aldığı kaynak olarak görmekteydi. Fâtih Sultan Mehmet'le birlikte daha anlamlı hale gelen bu yapılanmanın idarî, hukukî ve dinî istinatgâhını büyük ölçüde ilmiye sınıfının oluşturduğunu rahatlıkla ifade etmek gerekir.

⁵ Molla Hüsrev'in gözde talebesinden olup hocası Ayasofya'da müderrislik yaparken dânişmendi idi. Sultan Fâtih Manisazâde'yi, Vezir Mahmud Paşa'nın medresesine müderris olarak atadı. İstanbul kadılığı ve kadiaskerlik görevlerinde bulundu. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, TTK 546 nolu yazma, tarihsiz no: 546, v.155b.

Resmî Düşüncenin Temel Kaynağı Olarak Osmanlı Sünnî Hukuku

Osmanlı Devleti, etnik, dinî ve kültürel farklılıklar bakımından kendisini zengin kılan yapısını büyük ölçüde Abbâsîler, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları yoluyla İslâm hukukundan devralmışlardır (Üçok ve Mumcu, 1982: 154). Diğer taraftan da örfî hukuk alanında ilk iki devlet vasıtasıyla belirli ölçüde Türk-Moğol değerlerinden beslenmişlerdir. Osmanlı hukukunun yapısında bu iki kaynak çok bâriz şekilde bir arada görülse de esasen İslâm hukukunun, bu yapının temelini oluşturduğu inkar edilemez (Aydın, 2002: 15). Ayrıca Osmanlı hükümdârları için *örf* ya da *örf-i sultanî* denilen hukukun özel alanı olan *örfî hukuk*, *siyâset-i sultanî*, *kânûn*, *kânûnnâme* isimleri altında ifade edilen ikinci bir hukuk alanı bulunmaktadır (Akgündüz, 1990: 45). Bu konuda Osmanlı tarihlerinin verdiği bilgiler bulunmaktadır (Aşıkpaşazâde, 1332: 18; Tursun Bey, 1330: 13).

Osmanlı hukukunun tevarüs ettiği sünnîlikle ilgili olarak kısa bir arka plandan bahsedilmesi bu yapının niteliğini belirlemek açısından önemlidir. Osmanlı dönemini de içerisine alan İslâm hukuk tarihi, esasen fıkıh ilminin geçirdiği devirlerle şekillenmiştir. Bu devirler, Hz. Peygamber, Sahâbe, Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular, Moğol İstîlâsı'ndan *Mecelle*'ye ve *Mecelle*'den günümüze kadar devam eden belli başlı yedi dönem olarak kabul edilebilir (Karaman, 1996: 1-12)⁶. Bunların en önemlisi hiç şüphe yok ki Hz. Peygamber dönemidir. Çünkü vahye dayanan ve vahyin denetimi altında gerçekleşen yasama ve uygulama bu dönemde tamamlanmış, daha sonraki dönemlere de kaynak olmuş, emsâl teşkil etmiştir (Karaman, 1996: 3). Hicrî II. ve III. asırlar arasında fıkıhın İslâm hukuku mahiyetinde olgunlaşma sürecinde, henüz dört büyük *Ehl-i sünnet* mezhebi oluşmamışken ortaya çıkan Mu'tezile hareketi, hızla gelişerek yaygınlaşmıştır. Bu hareket, Fazlur Rahman'a göre *Hellen akılclığı*'nin etkisi altında gerçekleşmek suretiyle İslâm din tarihinde ilk büyük gerginliğe sebep olmuştur (2000: 47). Ayrıca, *Ehl-i hadis* ile Mu'tezile arasındaki tartışmalar, onların kelâma dair düşüncelerinin yapısına kat'î bir tesirde bulunmuştur (Nyberg, 1960: 759; Işık, 1967: 32-34). *Ehl-i sünnet* imam ve ulemâsının Mu'tezile hareketi karşısındaki tavırları ve giriştikleri mücadele, İslâm hukuk sisteminin Sünnî karakter kazanmasında en önemli rollerden birini oynamış olmalıdır. Ayrıca *Ehl-i sünnet* ulemâsının, neredeyse bütün eğitimi derece derece kendi kontrolleri altına sokmaları, kendi düşünce ve ideallerini gerçekleştirmek için müfredât programları oluşturarak tatbik mevkiine koymaları bu kimliğin diğer tezâhürleri sayılmalıdır.

⁶ Bu devirler Ahmet Akgündüz'e göre de, 1-Hz. Peygamber, 2-Sahâbeler (Hulefâ-i Râşidîn), 3-Tâbiiler, 4-Müctehid İmamlar, 5-Taklid Devrinin Başlaması, 6-656-1258'den Günümüze Kadar Olan devirleri olmak üzere 6'ya ayrılmaktadır. (Akgündüz, 2011: 56-81).

İslâm tarihinde *Ehl-i sünnet* dairesinde gelişme gösteren hukuk sisteminin belirginleşmesinde dört büyük fıkıh mezhebinin de rolü olduğu kabul edilmektedir. Bu mezheplerden Hanefiliğin diğerlerine oranla daha geniş alana yayılması, siyasî, sosyo-kültürel ve dinî faktörler sayesinde olduğu kadar, bu mezhebin benimsediği-uyguladığı istidlâl metotlarıyla da mümkün olabilmıştır. Hanefilik, Şâfîlik, Mâlikîlik, Hanbelîlik dört büyük amel mezhebi, Maturidîlik ve Eş'ârîlik de *Ehl-i sünnetin* iki inanç mezhebi olarak gelişme göstermişti. Hem Sünnîliğin, hem de bunun yorumlarının yaygınlaşmasında Nizâmîye medreselerinin önemli bir misyon üstlendiği gerçektir. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları diğer din ve mezheplere karşı mutaassıbâne hareketlerde de bulunmamışlar (Turan, 1965: 223-226), önceki anlayışa kendinden de yorumlar katarak onu özgünleştirmişlerdir.

Osmanlılar işte böyle bir Sünnî-Hanefî anlayış devraldı ve bunu XV. asrın sonlarına kadar sürdürdüler. Bu süreç sonunda Hanefîlik devlet doktrini halinde resmîleşince, geleneğin devam ettirilmesine de imkan sağlandı. İşte bu siyasî, dinî, hukukî ve kültürel mirasın en baskın rengi olan sünnîliğin Osmanlı Devleti'ndeki resmî teorisyenleri ve savunucuları da ulema olmuştur (Scahcht, 1986: 97-98; Cici, 2001: 18-19 ve 292; Lekesiz, 1999: 80). Bu durumun somut göstergesi olarak ilk Osmanlı medreselerinde Sünnî-İslâm fikhinin klâsik referanslarının okutulduğu ve zaman zaman bunlara müracaat edildiği belirtilmelidir. Bunlar arasında Merginânî (ö. 530/1135)⁷'nin *Hidâye*'si (Bilmen 1967:342) ve buna ait şerh ve hâşiyeler, Zeylâî (ö. 743/1342)⁸'nin *Kenzü'd-Dekâyık Şerhi* (Kızılkaya, 2013: 354-355) ve *Vikâye* gibi eserler yer almaktadır. Daha sonraki dönemlerde Molla Fenârî, Şeyh Bedreddin, Hocazâde ve Molla Hüsrev gibi âlimler fıkıh sahasında eserler yazarak Osmanlı Sünnî hukukunun gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Bunlar arasında en kalıcı eser bırakanlardan birisi de öyle anlaşılıyor ki Molla Hüsrev olmuştur. Onun *Dürerü'l-Hükkâm* adlı eseri, yazıldığı tarihten sonra Osmanlı medreselerinde müracaat edilen klâsik

⁷ Müellifin tam adı Ali bin Ebî Bekr Burhâneddin Merginânî'dir. Fergana'nın Merginân beldesindedir. Ebû Hafs Ömer en-Nesefî, Sadrüşşehîd ve Şemseddin Serahsî'nin talebesi Ebû Ömer el-Beykendi'den fıkıh tahsil etmiştir. *El-Hidâye* adlı eseri, *Bidâyetü'l-Mübtedî* adıyla yazmış olduğu muhtasar bir fıkıh kitabının şerhidir. Müellif, *Hidâye*'de en ziyade İmam Muhammed'in *Câmiussagîr* adlı kitabında *Muhtasar-ı Kuduri*'nin meselelerini şerh ve izah etmektedir.

⁸ Müellifin tam adı Osman b. Ali ez-Zeylâî'dir. Kızıldeniz kıyısında bulunan bir liman kenti Zeyla'da doğmuştur. Hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Genelde Kahire'de yaşadığı ve Hanefîliği yaydığı kabul edilir. Onun en büyük özelliği incelediği meselelerde Hanefî mezhebinin görüşünün tutarlılığını naklî ve akli delillerle ortaya koymaya çalışmasıdır.

İslâm fıkıh eserlerinin yanında yer almaya başlamış, bunlar arasında uzun bir süre tutunmayı da başarmıştır.

Muâmelâtta Hanefîliği, itikatta Maturidîliği tercih eden Osmanlılarda Sünnîlik, XV. yüzyılda Molla Hüsrev'e ait *Gurerü'l-Ahkâm* ve bunun şerhi *Dürrü'l-Hükkâm*, XVI. yüzyılda İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhur*'u ile temsil edilmiştir. Bu iki eser, hem uzun süre Osmanlı hukukunun icrasında rol oynamış, hem de benimsedikleri anlayışı devam ettirmişlerdir (Gibb ve Bowen, 1950: 22-23). Bu eserlere, İslâm hukukunun resmen kanunlaştırılmadığı ve resmî kanun metinlerinin bulunmadığı dönemlerde, medreselerde ders kitabı olarak okutulan fıkıh ve fetvâ kitapları veya icraî hukukun başvuru kaynakları çerçevesinde bakılmalıdır (Cici, 2011: 160, 164). Zaten miras olarak devralınan hukukun gelenekselliğini devam ettiren en önemli unsur olan medreseleri, hukukî yürürlüğü sağlayan kuvvetler olarak görmek gerekir.

Bir Osmanlı Hukukçusu Olarak Molla Hüsrev'in Fatih'in Sünnîlik Politikasındaki Yeri

Fâtih döneminin önemli âlimlerinden olan Molla Hüsrev, gerek ilmiye hiyerarşisinde farklı kademelerde hizmet yaparak pratik anlamda; gerekse fıkıh, tefsir, akaid gibi İslâmî ilimlere ait telif, şerh ve haşiyeler yazarak teorik anlamda sünnî hukukun yerleşmesine gayret etmiştir.⁹ Molla Hüsrev, yazdığı bazı eserlerde o dönem Osmanlısında mevcut bulunan sosyal, hukukî, iktisadî vb. meselelere çözüm teklifleri getirmek suretiyle bu gayretini teyit etmiştir¹⁰. Hatta o, hukukçu kimliğiyle Osmanlı toplumunda müslim ve gayri müslimlerin bir arada yaşamalarıyla alakalı olan ilişkinin seviyesini de belirlemeye çalışmış, merkezî otoritenin hukukî düzenlemelerine katkıda bulunmuştur (Kermeli-Ünal 2011: 435-441).

Yukarıdaki genel tespitlerden sonra konuyu tekrar Molla Hüsrev'in ilmiye hiyerarşisindeki konumu çerçevesinde ele almak faydalı olacaktır. Âlimimiz, İstanbul'un fethinden hemen sonra sırasıyla Kalenderhane ve Ayasofya medreseleri müderrisliği, Bilâd-ı selâse adı verilen (Eyüp-Galata-Üsküdar) İstanbul kadılığı ve en son olarak da Şeyhülislamlık görevleri yapmıştır. Ali

⁹ Bu konuda bkz. Demir, 2004; Koca, 2008.

¹⁰ Mesela Molla Hüsrev'in *velâ* konusunda yazdığı risale bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu mesele birkaç yüzyıl boyunca Osmanlı âlimlerince tartışılmıştır. Bu konunun o dönemde gündeme gelmesinde Osmanlı Devleti'nin cihâd politikasına bakış açısıyla alakalı olduğu düşünülebilir (Özen 2011:326). Onun çözüm önerilerini “fesâd-ı zaman” kavramı çerçevesinde toplumsal düzenin korunması meselelerinde de bulmak mümkündür. Bu konuda bkz. Bilgin, 2013: 409-430.

Kuşçu ve Mahmud Paşa ile birlikte Sahn Medreseleri'nin kuruluşunda ve müfredatının hazırlanmasında da yer almıştır¹¹. Âlimin tedrîs, kazâ ve iftâ gibi stratejik görevlere getirilmesi, Fâtih'in kendisine verdiği önemi göstermektedir. Böyle mühim bir âlimin yazdıklarıyla da teorik olarak dönemin düşünce sistemine katkıda bulunduğu muhakkaktır. Nitekim âlimin yazdığı tefsir, fıkıh ve usûl-i fıkıh başta olmak üzere diğer eserleri bunu desteklemektedir.¹²

Molla Hüsrev, fıkıhın usulüne ve fûruuna dair eserler yazmıştır. Fıkıhın usulüyle ilgili olarak üç eser kaleme almıştır. Bunların ilki *Mirkâtü'l-Vusûl*'ü ve bunun şerhi olan *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vusûl*'ü de 1446'da tamamlayıp II. Mehmed'e takdim etmiştir. *Er-Risâle fî'l-Usûl* adlı risaleyi de yine aynı hükümdarın talebi üzerine kaleme almıştır. Bu iki eserin daha ilk tahta çıktığı dönemde II. Mehmed'e sunulması onun geleceğe dönük düşüncelerinin altyapısını oluşturmaya başladığını ve Molla Hüsrev'in bu yapıda çok özel bir yeri olduğunu isbat eder niteliktedir. Usûl konusundaki üçüncü eseri de 11 Zilhicce 878 (29 Nisan 1474) tarihinde telif etmiştir (Özer, 2017: 70). Bu eser, Molla Hüsrev'in ömrünün sonlarına doğru da Fâtih'in hedeflerine ulaşmadaki en büyük yardımcılarından biri olduğunu göstermektedir. Zira o, bu risalede sünîliğin temel prensiplerinden olan *ictihâd ve müctehid-i mutlak* gibi önemli fikhî meseleleri ele almıştır (Özer, 2017: 45:55-61).

Âlimimiz fûrua ait iki eser kaleme almıştır. Bunların ilki olan *Gurerü'l-Ahkâm*'ı 1468-1473 yılları arasında yazmış ve Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur. Bu eserin konumuz açısından önemi, kısa ve özlü hükümleriyle maddeler haline getirilmemiş bir kanun hüviyetini hatırlatmasıdır. Fıkıhın fûruuna ait olan diğer eseri ise, *Gurer*'in şerhi *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm*'dır. Bu eseri de 1473-1478 yılları arasında kaleme alıp Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur. *Dürer*'in önemi, müslüman Osmanlı toplumunda görülen ferdî ve kazaî problemlere çözüm önerileri getirmesi, merkeziyetçilik faaliyetlerine destek oluşturacak idarî-hukukî fonksiyonların ilham kaynaklarından birini oluşturmasıdır. Yukarıda bahsedilen eserlerin hepsinin Fâtih'e sunulmuş olması bu bağlamda ayrı bir önem taşımaktadır.

Âlimimizin fıkıh sahasından başka tefsirle ilgili yazdığı birer hâşiye ve şerh de ele alınan konuyla doğrudan alakalı bulunduğu için önemlidir. Dolayısıyla bu iki eserden tafsilatlı şekilde bahsetmek gerekmektedir. Bu iki eserin müellifi hem İslam hem de Osmanlı dünyası için son derece önemli

¹¹ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi 9 nolu dipnotta belirtilen doktora tezinin 2. Bölümü'nde (s. 46-68) bulunmaktadır.

¹² Âlimin eserleriyle ilgili olarak bkz. Ahmet Demir, a.g.t., 3. Bölüm.

iki isimdir. Bunlar sünnî düşüncenin gelişerek Osmanlı'ya intikalinde son derece önemlidir. Bunların ilki Kadı Beyzavî¹³'dir (Yavuz, 1992: 100-101). Meşhur İslâm müfessirine ait eser, *Envâru't-Tenzîl fî Esrâri't-Te'vîl* adıyla bilinmektedir. Bu tefsirin başlangıcına Molla Hüsrev tarafından hâşiye yazılmıştır. Beyzavî, tefsirinde Zemahşerî¹⁴'nin (Bilmen, 1967: 471; 1974: 509-510; Öztürk ve Mertoğlu, 2013: 234-235) *Keşşâf* adlı eserini esas almıştır. Onun tefsiri Sünnî ulemâ arasında çok tutulan kitaplardan biridir. Tefsirin çok sayıda baskısı yapılmıştır (Brockelmann, 1974: 593).

Molla Hüsrev'e göre tefsir ilmini bilmek gerekir. Onun konusu Kelâmullah (Kur'ân)'tır. Tefsir, din ilimlerinin revidir. Amacı, insanlığı dünya ve ahiret mutluluğuna götürmektir. Tefsir ilmini bilmekle, Allah'ın kelâmı, O'nun sıfatları, ismet'in gayesi ve bütün din bilinmiş olur ve bunlar da insana haz verir (Molla Hüsrev, 1066: v.8a-8b). Molla Hüsrev, hâşiyesinde tefsiri de kapsayan temel dinî bilimler ile ilgili genel giriş yaptıktan sonra 11a-40a arasında Fâtiha sûresini tefsir etmektedir. 44a'dan kitabın sonu olan 198b'ye kadar da Bakara sûresinin tefsîrini, "se-yekülû's-süfehâ" ile başlayan 142'inci ayetin sonunda bitirmektedir. O, bu eserde de önemli müfessir, muhaddis, usûlcü ve fıkıhçılardan olan Zemahşerî, İbn Kesîr, Nesefî, Secavendî, Kesâî, İbnü'l-Mübârek, Şeyh Abdülkâdir, Şeyh Ebu Mansur, Taftazânî, Şerif Cürcânî gibi ulemâyı; *Keşşâf*, *Hakâyık*, *Telhîs*, *Câmiü'l-Kebîr* gibi eserleri kullanmıştır.

Molla Hüsrev bu hâşiyesinde, tefsirde iki metot olan dirâyet ve rivâyeti kullanmıştır. Zemahşerî ve Beyzavî gibi genellikle re'y ve dirayet ekolünü benimsemiş görünen Molla Hüsrev, zaman zaman âyetlerin manâ ve mefhûmlarını açıklarken onların zâhirî manâlarına da bağlı kalmıştır (Molla Hüsrev, 1066: rivâyet için: 12b, 14b; re'y için: 19b, 20a). Zemahşerî için "sâhibü'l-keşşâf"ı, Kadı Beyzavî için "kavlühû" formunu tercih etmiştir. "Ekülû-ben derim ki" ise onun aslında iyi bir fıkıhçı olduğu kadar müfessir de olduğunu gösteren hüküm ortaya koyma tercihidir. Hâşiye, *Beyzavî Tefsiri* üzerine yazılmış olmasına rağmen Molla Hüsrev, Zemahşerî'yi sık

¹³ Miladî 1189 yılında Şiraz yakınlarındaki Beyza kasabasında doğduğu kabul edilmektedir. Müfessir, Şafîî fakihî ve Eş'arî kelamcısı olan âlim tefsir ve kelam konusunda farklı görüşlere sahiptir. Mesela, felsefe ile kelâmı birleştirmesine rağmen kelâmı benimseyerek selefi bir yaklaşım içerisinde olmuştur. Molla Hüsrev'in eleştirileri de âlimin bu görüşleri hakkındadır.

¹⁴ Asıl adı Ebu'l-Kâsım Mahmud bin Ömer'dir. Harezmi'nin Zemahşer köyünde h. 467 / m. 1075'de doğmuştur. Seyahatlerde bulunup birkaç kez Bağdat'a gitmiş, Mekte'de kalmış, "Cârullah" unvanını kazanmış ve tekrar memleketine dönüp burada 538/1144'de ölmüştür. Tefsir ve Arap Dili-Edebiyatı'na dair yazdığı eserlerle tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimidir. Zemahşerî, itikatta Mu'tezile'ye mensup olduğu için, tefsirinde bu mezhebin yanlış akideleri görülmüştür. Harezmi bölgesindeki Mu'tezile görüşlerinin yerleşmesinde etkili olmuştur. Birçok sünnî ulema için olduğu gibi Molla Hüsrev'in de eleştirdiği bir isimdir.

sık (1066: v.37b, 38a, 115a), Beyzavî'yi de bazen (1066: v.111b) eleştirmiştir. Zemahşerî'yi savunduğu durumlar da olmuştur (1066: v.14b).

Beyzavî, Osmanlı ulemâsını olduğu gibi Molla Hüsrev'i de derinden etkilemiştir. O, Beyzavî'nin görüşleri doğrultusunda ibareleri şerhetmiştir. Osmanlı medreselerinde bu âlimin tesiri, tefsirinin kısa, öz, ifadesinin ve üslûbunun vecîz oluşuna bağlanmaktadır (Kırca 1992: 33). Molla Hüsrev'in, Kadı Beyzavî'nin aksine Zemahşerî'ye karşı çıktığı ve onu tenkit ettiği belirtilmelidir. Beyzavî, bu konuda daha ılımlı ve hoşgörülüdür. Molla Hüsrev ise, mensubu olduğu *Ehl-i sünnet* anlayışına daha sıkı bağlıdır. O, ameli imanın bir parçası kabul etmez. Bu sebeple amelin hükmünü inkar etmedikçe, amelsiz imanın varlığını kabul eder. Gazalî'ye (ö. 505/1111) kadar uzanan Eş'ârî kelâmcıları silsilesi içerisinde, felsefî kelamcısı denilen ekole mensup olan Beyzavî bu bakımdan önemlidir. O, bu silsile içerisinde *müteahhirîn* kelamcıları¹⁵ arasında yer almıştır. Molla Hüsrev'in hem ondan etkilenmesi, hem de bazı noktalarda ona karşı çıkması, Beyzavî ve onun gibi düşünenlerin felsefeye daha çok girmeleri ve onu işlemelerine bağlı olsa gerek (Taftazânî, 1982: 17-18). Onların Mu'tezile'den daha çok felsefeye yönelmelerinde eski filozofların ve Gazalî'nin etkisi olduğu söylenebilir. İslâm düşünce tarihinin en derin meselelerinden olan felsefe-kelâm tartışmalarının Osmanlı'ya ulaşmasında rol oynayan zincirin halkaları şeklindeki isimlerden birisi olan Beyzavî, aynı zamanda İslâm dünyasında bir mektep haline gelecek ve Osmanlı medrese sisteminin ilham kaynağı olacak Râzî tesirinin içerisinde de müessir olarak yer almıştır. Bu yüzden Beyzavî eserleriyle birlikte Osmanlı ulemâsı tarafından en muteber ulemâdan biri kabul edilmiştir. Beyzavî'nin etkilendiği akımlar, onun diğer konularda yazdıklarına da yansımıştır. Tefsirini kaleme alırken yine Eş'ârî'nin görüşlerine sadık kaldığı, bunun ilke ve metodolojisini yansıtmaya gayret ettiği düşünülmelidir.

Tefsir konusunda bir diğer önemli İslam âlimi Ömer ez-Zemahşerî'dir. Molla Hüsrev, bu âlime ait *Keşşâf Tefsiri*'nin En'âm sûresini içeren on beş âyeti üzerine¹⁶ hâşiyeye yazmıştır. *Keşşâf*'in tam adı *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*'dir. *Tefsir-i Keşşâf* ile ilgili çok sayıda inceleme yapılmıştır. İslâm ve Osmanlı ulemâsınca kullanılan en önemli kaynaklardan biridir. Müellifimizin hâşiyesinin tam adı *Hâşiyetün uhrâ 'alâ Sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf* tır. Hâşiyenin girişinde

¹⁵ Bunlar: Şehristânî (ö. 1153), Fahrüddin Râzî (ö. 1209), Seyfuddin Âmidî (ö. 1220), Kadı Beyzavî (ö. 1291), Nasırüddin Tûsî (ö. 1274), Adududdin el-İcî (ö. 1355), Sâdeddin Taftazânî (ö. 1389), Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413)'dir.

¹⁶ Molla Hüsrev bu hâşiyede En'âm sûresinin 1, 11, 27, 32, 44, 53, 54, 78, 81, 92, 137, 139, 151, 154, 158. ayetlerinin tefsirini yapmıştır.

belirttiğine göre Molla Hüsrev bu yazısını Fâtih Sultan Mehmed'in emriyle kaleme almıştır (Molla Hüsrev, 322: v.20a). Kâtip Çelebi bu eserden bahsederken sultanın maksadını “Mu‘tezile’ye bir hüccet olmak ve *Ehl-i sünnet* anlayışını ortaya koymak için” şeklinde özetlemektedir (1941: 855).

Molla Hüsrev, *Bezvâvî Tefsiri*'nde görülen tefsir metodunu bu hâşiyesinde de tatbik etmiştir. Âlim, rivâyet metodunu benimsemiş görünse de, akıllı ve dirâyet ekolünü benimseyen müelliflerin tefsirlerini yaparken, âyetlerin manâ ve mefhûmlarını açıklamakta, savunduğu metodun aksine âyetlerin zâhirî manâlarına bağlı kalarak yorum getiren bir tavır içine girmektedir (Molla Hüsrev, 322: v.21a, 24a). “Kâle-yekûlü'l-fakîr” formunda *sâhibü'l-keşşâf* Zemahşerî, *kâle's-şârih* büyük bir ihtimalle Kadı Beyzavî, *yekûlü'l-fakîr* de kendisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâşiyenin mukaddimesinde belirtmemiş olsa da iki kişiye cevap veriyor olması, *Keşşâf Tefsiri* üzerine bir şerh yazıldığı, Molla Hüsrev'in de bu şerh üzerine hâşiyeye kaleme aldığını düşündürüyor. O kişinin de Kadı Beyzavî olması kuvvetle muhtemeldir. O, âyetler üzerinde müfessirlerin görüşlerine cevap verirken bazen âyeti başka bir âyetle açıklamıştır (322: v.22b, 25b). Onun burada kullandığı kaynaklar arasında *Mutavvel* ve kendi hâşiyesi ile *Keşf*'i saymak mümkündür. Ayrıca bir de İmam Râzî'den bir görüş nakletmiştir (322: v.22b-23a). Bunun dışında başka bir kaynak kullanmamıştır.

Keşşâf, Osmanlı medreselerinde *Bezvâvî Tefsiri* ile birlikte yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur (Uzunçarşılı, 1988a: 28, 43; Atay, 1983: 100-113). *Keşşâf*, Zemahşerî'den sonra gelen önemli âlimlerden Fahreddin Râzî, Kadı Beyzavî ve Osmanlı âlim ve şeyhülislâmlarından Ebussuûd Efendi¹⁷ tarafından da takdirle karşılanmıştır. Kadı Beyzavî'nin, kendi tefsirini yazarken *Keşşâf*'ı temel alması ve onu kullandığı diğer kaynaklarla birlikte genişletmesi, aslında bu takdirin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Molla Hüsrev, Mu‘tezile’ye karşı bir tepki hareketi sonucu gelişen Selefiye ile Eş‘âriyye-Maturîdiyye arasındaki görüşlere yer vermiştir. Her iki âlimin eserlerine yazdığı hâşiyelerde, Zemahşerî’yi itikadî anlamda bağlı bulunduğu Mu‘tezile’den dolayı eleştirmektedir. Kadı Beyzavî’yi de eleştirdiği olmuştur, ama bazen onun yanında yer almıştır¹⁸. O, bu âlimleri eleştirirken, görüşleriyle İslâm ve Osmanlı bilim dünyasında söz sahibi olduklarını kabul etmektedir. Nitekim *Ehl-i sünnet*in Mu‘tezile karşısındaki tavrına dikkat çeken Sultan Fâtih, Molla Hüsrev’e En‘âm sûresinin tefsirini

¹⁷ Ebussuûd’un da bir tefsiri bulunup, Osmanlı ulemâsınca *Keşşâf* ve *Bezvâvî Tefsiri*’nden sonra üçüncü sırada itibar görmüştür (Uzunçarşılı, 1988a: 234).

¹⁸ Molla Hüsrev’in *Keşşâf Tefsiri*’ne yazdığı hâşiyede olduğu gibi, *Bezvâvî Tefsiri*’nde ve *Nakdû'l-Efkâr*’ın 1b-14a varakları arasında Zemahşerî’ye yönelttiği eleştiriler açıkça görülmektedir.

yazmasını emretmiş ve ondan *Ehl-i sünnet*-Mu‘tezile arasındaki ihtilaflara cevap aramasını istemiştir. Bu bilgi, hem âlimin adı geçen tefsirinde yer almakta (322: v.20b), hem de Kâtip Çelebi tarafından nakledilmektedir (1941: 855). Bu olay, Fâtih’in, hem ilim dünyasındaki gelişmelerden haberdar olduğu, hem de bütün İslâm dünyasını derinden etkileyen Mu‘tezile ile *Ehl-i sünnet* arasında meydana gelen tartışmaların seyrini takip ettiğini göstermektedir. Bilindiği gibi Fâtih, her ne akım olursa olsun, bilimsel olan hiçbir şeye karşı katı bir tutum içerisine girmemiş, hep tartışmaya açık olmuştur. Elbette o, kurmayı düşündüğü cihanşümül imparatorluğun temel dinamiklerini, derin ve zengin bir geçmişten devraldığı siyasî ve kültürel değerlere dayandırmak istemiştir. İşte Fâtih Sultan Mehmet bu çerçevede Osmanlı resmî düşüncesini Sünnî-Hanefî tercih merkezine yerleştirmek için bütün meşru dayanaklarını oluşturmaya gayret etmiştir. Dolayısıyla hem Molla Hüsrev’e, hem de diğer birçok önemli âlime Sünnîlik lehinde ve aleyhinde olan bütün yorumları takip etme görevi vermiştir.

Sonuç

Osmanlı hükümdarları, tevârüs ve temsil ettikleri devlet anlayışı çerçevesinde sünnî düşünceye ağırlık vermişler, zaman içerisinde de bu düşünceyi devletlerinin takip edeceği merkezî bir politika haline getirmişlerdir. Dolayısıyla gazi-bey-sultan-hünkâr ve imparator unvanlarıyla temsil edilen siyaset erkine özel bir anlam yüklemişlerdir. Fatih Sultan Mehmet özelinde meseleyi ele almak gerekirse; O, İstanbul’un fethiyle beraber Türk-İslam-Roma siyasî kültürlerinin bir sentezini yapmış ve kurduğu imparatorluk dinamiklerini bunlara göre şekillendirmeye gayret etmiştir. O, bu işi yaparken birçok vasıta kullanmıştır. Bunlardan birisi de ulemâ sınıfı olmuştur. İlimiye sınıfının bürokratik gücünü özellikle ilmiye ve kalemiye birimlerinde kullanarak imparatorluğunun gerçek anlamda kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Bu yazıda ele alınan Molla Hüsrev’in fıkıh konusundaki bilgi ve tecrübeleri, diğer ulemanın katkılarına ek olarak Fâtih’in idealini gerçekleştirmede bir vasıta olmuştur. Çünkü bir devletin meşrûiyetini hukuk oluşturmaktadır. Bilindiği gibi kuruluş döneminden itibaren Osmanlı hükümdarları meşrûiyetle ilgili meselelerde fakihlere müracaat etmişler, Fatih’ten itibaren de bu makamın zirvesine yükselttikleri şeyhülislamı başvurmuşlardır. Nitekim fetihten sonra bu makamı kurumsallaştırmaya başlayan Fatih, Molla Hüsrev’i de bu göreve getirmiş ve ona kurduğu merkezî imparatorluğunun resmî düşüncesinin oluşmasında önemli vazifeler vermiştir. Ondan sonra da gelişimini sürdüren ve daha yüzyıllarca devam eden bu uygulama, imparatorluğun iç ve dış meselelerdeki davranış refleksinin hukukî dayanağını oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I, İstanbul.
- Akgündüz, A. (1990). *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Kamu Hukuku*, C. I, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Aşıkpaşazâde. *Tevârih-i Âl-i Osmân'dan Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul, 1332.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay.: İstanbul.
- Ateş, A. (1974). Molla Gürânî. *İA*, VIII, 406-408.
- Aydın, M. A. (2002). Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi. *Türkler*, X, Ankara, 15-20.
- Baltacı, C. (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*, İÜEF Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, V. (2013). İslâm Geleneğindeki “Fesâd-I Zaman” Algısı Ve Molla Hüsrev’in Fikhî Yaklaşımına Etkisi. *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa) Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, s. 409-430.
- Bilmen, Ö. N. (1967-1968). *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*. Bilmen Yayınevi, I ve III, İstanbul.
- Brockelmann, C. (1949). *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Zweiter Band, Leiden E. J. Brill.
- Cici, R. (2001). *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları, Kuruluştan Fâtih Devri Sonuna Kadar*. Arasta Yayınları.
- Cici, R. (2013). Molla Hüsrev’in Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri. *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa) Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, s. 153-180.
- Demir, A. (2004). Fâtih Devrinde Yerli Bir Osmanlı Âlimi: Şeyhülislam Molla Hüsrev (1400-1480). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Fazlur, R. (2000). *İslâm* (çev. M. Dağ ve M. Aydın). Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Gelibolulu Mustafa Âlî (t.y.). *Künhü'l-Ahbâr*, TTK 546 nolu yazma.
- Gibb, H. A. R. ve Bowen, H. (1950). *Islamic Society and The West*. London.

A. DEMİR

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 153-172 (Atıf için/To cite).

Gökbilgin, M. T. (1952). *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar-Mülkler-Mukâataalar*. İÜEF Yayınları, İstanbul.

Gökbilgin, M. T. (1974). *Ulemâ. İA*, XIII, 23-26.

Hassan, Ü. (2001). *Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İstanbul.

Işık, K. (1967). *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Imber, C. (2004). *Şeriattan Kanuna, Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. (çev. M. Bedir), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

İnalcık, H. (1973). *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*. London.

İnalcık, H. (1987). *Fâtiḥ Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar-I*. TTK, Ankara.

İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. Eren Yay.: İstanbul.

Karaman, H. (1996). *Fıkıh. TDVİA*, XIII, 1-14.

Katip Çelebi (1941-1943). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (Mukaddime: Ş. Yaltkaya). MEB, I-II, İstanbul.

Kefevi, M. b. S. (1113). *Ketâibü A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ-i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*. Süleymaniye Ktp. 1113 tarihli yazma.

Kermeli-Ünal, E. (2013). *Erken Dönem Osmanlı Hukuku ve Gayri Müslimler. Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa) Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, s. 431-447.

Kırca, C. (1992). *Molla Hüsrev'de İman ve Amel-i Sâlih Münasebeti. Molla Hüsrev Mehmet Efendi (1400-1480) Sempozyumu*, Kayseri, 25-35.

Kızılkaya, N. (2013). *Zeylaî, Osman b. Ali. DİA*, C. 44, Ankara, 354-355.

Koca, F. (2008). *Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Hüsrev: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Lekesiz, M. H. (1999). *Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğin Oluşmasında Ulemânın Rolü. Osmanlı*, VII, Ankara, 80-84.

Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler I* (der: M. Türköne ve T. Önder). İletişim Yayınları, İstanbul.

Mayer, H. G. (1980). *İçtimaî Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Ulemâ-Meşâyih Münasebetleri. Kubbealtı Akademi Mecmûası*, 9, 4, 48-68.

A. DEMİR

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 153-172 (Atıf için/To cite).

Molla Hüsrev (t.y.). *Ecvibe fî Suâli'l-Keşşâf ve't-Taftazânî Mevlânâ Hüsrev ve Es'ile-i Alâeddin er-Rûmî ve'l-Cevâb-i Minhu*, Süleymaniye Ktp. Giresun Bölümü 62 nolu yazma.

Molla Hüsrev (1066). *Hâşiye 'alâ Envârî't-Tenzil ve Esrârî't-Te'vîl*. Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa (Eyüb) Bölümü 27 nolu yazma.

Molla Hüsrev (913). *Hâşiye-i Uhrâ 'alâ Sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf*. Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa Bölümü 322 nolu yazma, 134b-141b.

Molla Hüsrev (1288). *Teshilü Mirkâtî'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl* (müt. Gelibolulu Osman Efendi). İstanbul.

Mumcu, A. (1985). *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*. Ankara.

Müneccimbaşı (1285). *Sahâifü'l-Ahbâr* (trc. Nedim). III, İstanbul.

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (1978). *Devhatü'l-Meşâyih ve Zeyli (Osmanlı Şeyhülislâmlarının Biyografileri)* (der.: A. Rifat). İstanbul.

Nasîrüddin Tûsî (869). *Ta'ribü Esâsi'l-İktibâs* (Farsça'dan Arapça'ya çev.: Molla Hüsrev). Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. A. 3441 nolu yazma.

Neşrî Mehmed Efendi (t.y.). *Cihan-Nümâ*. TTK 469 nolu yazma.

Nişancı Mehmed Paşa (1279). *Târih-i Nişancı*. İstanbul.

Nyberg, H. S. (1960). Mûtezile. *İA*, VIII, 756-764.

Ocak, A. Y. (1998). Din ve Düşünce. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. E. İhsanoğlu). IRCICA, II, İstanbul.

Ocak, A. Y. (1990). Günümüz Türkiyesi'nde İslâmî Düşüncenin Bir Tahlil Denemesi ve Tarih Perspektivi. *Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu (16-17 Haziran 1990, Bursa)*, Bursa.

Ocak, A. Y. (1994). XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi. *XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayırbaşım*, Ankara.

Ocak, A. Y. (2013). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.

Özen, Ş. (2013). Molla Hüsrev'in Velâ Meselesi İle İlgili Görüşünün Osmanlı İlim Muhitindeki Yansımaları. *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa) Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, s. 321-394.

A. DEMİR

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 153-172 (Atf için/To cite).

Özer, H. (2017). Molla Hüsrev'in Fatih'e Sunduğu Fıkıh Usûlü Risâlesinin Tahlil ve Tercümesi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30, 45-70.

Öztürk, M. ve Mertoğlu, M. S. (2013). Zemahşerî. *DİA*, C. 44, Ankara, 235-238.

Repp, R. C. (1986). *The Müfti of Istanbul; A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. Oxford University, Oxford.

Sadeddin Taftazânî (1982). *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)* (haz. S. Uludağ). Dergâh Yayınları, İstanbul.

Scahcht, J. (1986). *İslâm Hukukuna Giriş (An Introduction to Islamic Law)* (çev. M. Dağ ve A. Şener). AÜİF Yayınları, Ankara.

Tekeli, İlhan ve İlkin, S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. TTK, Ankara.

Turan, O. (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara.

Tursun Bey (1330). *Târih-i Ebu'l-Feth* (TOEM İlâvesi). İstanbul.

Unan, F. (1991). Osmanlı Resmî Düşüncesinin 'İlmiye Tarîki' İçindeki Etkileri, Patronaj İlişkileri. *Türk Yurdu XI/45*, 33-41.

Unan, F. (2003). *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*. TTK, Ankara

Uzunçarşılı, İ. H. (1988a). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. TTK, Ankara

Uzunçarşılı, İ. H. (1988b). *Osmanlı Tarihi*, II, TTK, Ankara.

Üçok, C. ve Mumcu, A. (1982). *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*. Ankara.

Ünver, A. S. (1992). *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fâtih, Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*. İstanbul.

Yaltkaya, M. Ş. (1940). Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler. *Tanzimat-I*, İstanbul, 463-464.

Yavuz, Y. Ş. (1992). Beyzavî. *DİA*, C. VI, Ankara, 100-103.

Yazıcıoğlu, M. S. (2002). Osmanlılar ve Sünnî-Hanefî Anlayış. *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, XI, 2002: 110-113.